

भामिनीविलासम् ।

श्रीमत्पण्डितराज-जगन्नाथविरचितम् ।

पण्डितकुलपतिना,

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमज्जीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्य्येण

विरचितया व्याख्यया समुद्भासितम् ।

तदात्मजाभ्यां

पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण-

पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्नाभ्यां

परिवर्द्धितटीकया प्रतिसंस्कृत्य प्रकाशितम् ।

द्वितीय संस्करणम् ।

कलिकातामहानगर्याम्,

“वाचस्पत्ययन्त्रे”

मुद्रितम् ।

इं १८३६ ।

सर्वं स्वत्वं संरक्षितम् ।

प्रकाशक— { पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान— { २ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रीट्, आम्हाष्ट-
ट्रीट् पोष्ट-अफिस, कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रीट्, कलिकाता ।

भामिनीविलासम् ।

प्रथमविलासः ।

दिगन्ते श्रूयन्ते मडमलिनगण्डाः करटिनः

करिष्यः कारुण्यःस्पृष्टमभमश्रीलाः खलु मृगाः ।

इदानीं लोकेऽस्मिन्ननुपमशिखानां पुनरयं

नखानां पाण्डुलं प्रकटयतु कस्मिन् मृगपतिः ? ॥ १ ॥

भामिनीति ।—भामिन्याः स्वप्रियायाः, विलासाय प्रमोदाय इदमिति भामिनीविलासम् । इदमर्थं षण्प्रत्ययः । पण्डितवरः श्रीमान् उगत्रायः स्वप्रियाप्रमोदायं तदाख्यया काव्यमिदं रचितवान् इति भावः ।

दिगन्ते इति ।—मदन दानवारिणा, मलिनाः गण्डाः कपोला येषां तथाभूताः, मडसाविण इति भावः, करटिनः हलिनः, दिगन्ते दिशामन्ते, श्रूयन्ते, भयात्पलायिता इति भावः, करिष्यः हस्तिन्यः, कारुण्यस्य करुणायाः, रूपया इत्यर्थः, “कारुण्यं कर्षणा छरणा” इत्यमरः । आस्पृष्टं पातं, स्वीत्वाद-बध्या इति भावः, तथा च स्मृतिः,—“अबध्यान्न स्त्रियं प्राहुस्त्रियं ग-योनिगतामपि” इति । मृगाः हरिणादयः, असमम् अतुल्यं, शीलं बलं येषां तथाविधाः, खलु निश्चितं, स्वतः समबलत्वाभावात् क्षुब्धत्वेन उगत्रया इति भावः ; अथं पुनर्मृगपतिः मिहः, इदानीं समकक्षालाभे इति भावः, अस्मिन् लोके जगति, अनुपमा अतुलाः, शिखा अग्रभागा येषां तद्योक्तानां तीक्ष्णाग्रानामिति यावत्, नखानां पाण्डुलं नैपुण्यं, विदारणपाटवमिति यावत्, कस्मिन् वस्तुनि प्राणिनि वा, प्रकटयतु ? विस्तारयतु ? नास्य विक्रमपात्रमस्तीति भावः । अत्र अप्रस्तुतमिहवृत्तान्तेन कस्यचिन्महापुरुष-वृत्तान्तस्योपस्थितः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसःऽलङ्कारः । तथा च दर्पणः, “कचित् विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः । कार्यान्निमित्तं कार्यं च हेतोरथ समात् समम् ॥ अप्रस्तुतात्प्रस्तुतञ्चेत् गम्यते पञ्चधा ततः ।

पुरा सरसि मानसे विकचसारसालिस्रवलत्-
 परागसुरभोक्तते पयसि यस्य वीतं वयः ।
 स पल्लजलेऽधुना मिलादमेकमेकाकुले
 मरालकुलनायकः कथय रे ! कथं वर्त्तताम् ? ॥ २ ॥
 दृष्णालोलविलोचनं कलयति प्राचीं चकोरीगणे
 मौनं मुञ्चति किञ्च कैरवकुले कामे धनुर्धुन्वति ।
 माने मानवतोजनस्य सर्पाटं प्रस्थातुकामेऽधुना
 धातः ! किञ्च विधौ विधातुमुचितो धाराधराडम्बरः ? ॥ ३ ॥

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्—”इति । शिखरिणीवृत्तं—“रसैरुद्वैष्टिक्त्वा यमन-
 सभला गः शिखरिणी” इति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

पूरति ।—पुरा पूर्वे, मानसे सरसि यस्य विकचाः प्रस्फुटाः, याः
 सारसालयः पद्मश्रेणयः, “सारसं सरसीरुद्धम्” इत्यमरः ; ताभ्यः स्वलङ्घिः
 सत्रङ्गिः, परागैः रजाभिः, “परागः कौसुमं रजः” इत्यमरः ; सुरभोक्तं
 सुवासितं तस्मिन्, पयसि जले, वयः दीर्घजीवनकालः, वीतं विशेषणं गतं,
 सुखेनातिक्रान्तमित्यर्थः, स मरालकुलनायकः राजहंसश्रेष्ठः, अधुना साम्प्रतं,
 मिलङ्घिः सङ्गच्छङ्घिः, अनेके भेदः मण्डूकैः आकुले व्याप्रे, पल्लजले चन्द्र-
 जलाशयनीरे, कथं केन प्रकारेण, वर्त्तताम् ? तिष्ठतु ? सम्भावनायां लोट् ;
 नैव वर्त्तितुं शक्नोतीति सम्भावयामीति भावः ; रे ! कथय यदत्र युक्तं
 तत् ब्रूहीत्यर्थः । अपि अप्रस्तुतेन मरालश्रेष्ठवर्णनेन प्रस्तुतस्य कस्यचित्
 साधोवृत्तान्तस्यापस्थितेः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । पृथ्वीवृत्तं,
 “जसौ जसयला दसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः” इति तल्लक्षणात् ॥ २ ॥

दृष्णोति ।—धातः ! हे विधे ! चकोरीणां गणः चकोरीगणः तस्मिन्,
 दृष्णया पिपासया, लोले विलोचने यस्य तादृशी, पिपासाकुलने सति
 इत्यर्थः, प्राचीं पूर्वां दिशं, कलयति धावति सति, चन्द्रकिरणपानार्थमिति
 भावः, किञ्च, कैरवाणां कुले कुमुदवन्दे, मौनं मुकुलोभावमित्यर्थः, मुञ्चति
 त्यजति, चन्द्रोदयात् विकासोन्मुखे सति इति यावत्, कामे मदने, धनुः
 धनुर्धुन्वति, विरहिजनपोडनार्थमिति भावः, अधुना इदानीं,

अयि दलदरविन्द ! स्थन्दमानं मरन्दं
तव किमपि लिहन्तो मञ्जु गुञ्जन्तु भृङ्गाः ।
दिशि दिशि निरपेक्षस्तावकीनं विवृण्वन्
परिमलमयमन्यो बान्धवो गन्धवाहः ॥ ४ ॥

समुपागतवति देवादवहेना कृटज ! मधुकरे मा गाः ।

मकरन्दतुन्दलानामरविन्दानामयं मङ्गामान्यः ॥ ५ ॥

मानवजीवनस्य मानिनीजनस्य, मानि कान्तं प्रति कोपः, “मानः कोपः स तु हेधा प्रणयैर्षामभृङ्गवः” इति दर्पणः ; सपदि सद्यः, प्रस्थातुं कामो यस्य तस्मिन् प्रस्थातुकामे गन्तुकामे सति, मानिनीनां कामविजृम्भणात् मानापगमे जाते सतीति भावः, दिशो चन्द्रे, धाराधरस्य जलदस्य, आङ्स्वरः विस्तारः, विधातुं कर्तुम्, उचितः युक्तः, किम् ? नु इति वितर्कः, नैव युक्त इत्यहं तर्कयामौत्यर्थः । अत्र अप्रस्तुतेन विधिकृतधाराधराङ्स्वर-जनितविधुतिरोधानेन कस्यचित् प्रस्तुतस्य प्रियवस्तुनी विविधप्रमादहेतु-भृतस्य वियोगोपस्थितः पूर्ववत् समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रामा । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं, “सूर्याश्चैरिदि मः सजौ सततगाः शार्दूल-विक्रीडितम्” इति तल्लक्षणात् ॥ ३ ॥

अयोति ।— प्रयोति कोमलामन्वयो । अयि दलदरविन्द ! हे विकसत्पङ्कज ! तव स्थन्दमानं स्रवन्त, मरन्दं मकरन्दं, रसमिति यावत्, लिहन्तः पिबन्तः, भृङ्गाः भ्रमराः, किमपि अस्फुटमित्यर्थः, मञ्जु मनोहरं, त्वत्प्रीतिकरमिति यावत्, गुञ्जन्तु रुवन्त, किन्तु अयम् अन्यो बान्धवः गन्धवाहः वायुः, निरपेक्षः निराकाङ्क्षः, त्वत्कृतप्रत्युपकारनिस्पृहः सन् इति यावत्, दिशि दिशि सर्वासु दिक्ष्विद्यर्थः, तव अयं तावकीनः तं त्वत्सम्बन्धिनमित्यर्थः, परिमलं सौरभं, विवृण्वन् विस्तारयन्, वृहतीति शेषः । एतेन भृङ्गाणां कृत्विमबन्धुचं, गन्धवदस्य तु अकृत्विमबान्धवत्वं व्यज्यते ; तदनेन वृत्तान्तेना-प्रस्तुतेन कृत्विमाकृत्विमित्रयोश्चवहाररूपप्रस्तुतोपस्थितः पूर्ववदेवालङ्कारः । मालिनीवृत्तं, “ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः” इति तल्लक्षणात् ॥ ४ ॥

समुपागतवतीति ।— कृटज ! हे पुष्पविशेष ! देवात् सङ्गमा, मधुकरे भ्रमरे, समुपागतवति सति अवहेताम् अवज्ञां, मा कृथाः न कुर्वित्यर्थः ;

तावत् कोकिल ! विरसान् यापय दिवसान् वनान्तरे निवसन् ।

यार्थान्नदलमालः कोऽपि रसालः समुल्लसति ॥ ६ ॥

कमलनि ! मलिनोक्त्रोषि चेतः

किमिति वकैरवहेलिताऽर्नाभज्ञैः ? ।

परिणतमकरन्दमार्मिकास्ते

जगति भवन्तु चिरायुषो मिलिन्दाः ॥ ७ ॥

अयं मधुकरः, मकरन्देन पुष्परसेन, “मकरन्दः पुष्परसः” इत्यमरः ; तुन्दिलाः भरिता इत्यर्थः, तेषां मकरन्दपूर्णाणामित्यर्थः. अरविन्दानां कमलानां, महामान्यः अतीवादरणीयः । अत्रापस्तुतेन मधुकरवृत्तान्तेन प्रस्तुतस्य कस्यचित् मानिनं जनमनादरेण पश्यतो जनस्य वृत्तान्तोपस्थितः पूर्ववर्द्धवालङ्कारः । गीतिवृत्तम्—“आर्या प्रथमार्द्धसमं परार्द्धमौरितं गीतिः” इति तल्लक्षणात् ॥ ५ ॥

तावदिति ।—हे कोकिल ! मिलन्ती सङ्गच्छन्ती, अलिमाला भ्रमर-माला यस्मिन् तथाभूतः, कोऽपि अनिर्वचनीयः, रसालः चतः, “आम्रश्रूतो रसालः” इत्यमरः ; य.वत् समुल्लसति समुद्भासते, तावत् वनान्तरे वनमध्ये, निवसन् निगूढ वसन्नि यर्थः, विरसान् रसवर्जितान् निरुत्सवानिति भावः. दिवसान् वासरान्, शैशिरादीनि भावः, यापय अतिवाहय । अत्रापस्तुतकोकिलवर्णनेन कस्यचित् प्रस्तुतस्य सुसमयं प्रतीक्षमाणस्य दःखं जीवत उपस्थितः सम.त् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । आर्या वृत्तम् ॥ ६ ॥

कमलनीति ।—हे कमलनि ! अवहेलिता विलासिता, तस्यामन-निज्ञाः तैः विलासरहितैरिति यावत्, वकैः, सहचारिभिरिति शेषः, चेतः चित्तं, किमिति व.थ, मलिनोक्त्रोषि ? कलुषीक्त्रोषि ? एभिः सह सङ्गे तव चित्तविनोदो न भवितेति भावः ; परिणतस्य परिपुष्टस्य, मकरन्दस्य तव पुष्पमधुनः, मर्म जानन्तीति मार्मिकाः मर्मज्ञा इत्यर्थः, नत्स्वविद इति यावत्, ते प्रसिद्धाः, मिलिन्दा भ्रमराः, जगति चिरायुषः चिरजीविनः, भवन्तु, तैरेव तव चित्तविनोदो भविष्यतीति भावः । अत्रापस्तुतकमलनी-वक्त्र-मिलिन्दविवरणेन प्रस्तुतस्य कस्यचिद्योग्यसङ्गपरिचारेण योग्यसङ्गमस्योप-

नितरां नौचोऽस्मीति त्वं खेदं कूप ! मा कटाऽपि क्लथाः ।

अत्यन्तसरसहृदयो यतः परेषां गुणग्रहोताऽसि ॥ ८ ॥

येनामन्दमरन्दे दलदरविन्दे दिनान्यनायिषत ।

कुटजे खलु तेनेहार्तेन हा ! मधुकरेण कथम् ? ॥ ९ ॥

अयि मलयज ! महिमाऽयं कस्य गिरामस्तु विषयस्ते ? ।

उद्भरतो यद्भरत्तं फणिनः पृष्णासि परिमलोद्धारैः ॥ १० ॥

स्थितः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । पुष्पिताग्रावृत्तम्—“अयुजि न-युगरेफतो यकारौ युजि तु नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा” इति लक्षणात् ॥७॥

नितरामिति।—हे कूपः त्वं नितरामतिशयेन, नौचोऽस्मि नतो भवामि, इति, धियेति शेषः, कटाऽपि खेदं विषादं, मा क्लथाः न कुरुः किमिति ? आह—यतः यस्मात्, अत्यन्तं सरसम् आद्रे सजलस्र, हृदयं चित्तम् अन्तरस्र यस्य तथाभूतत्वं, परेषाम् अन्येषां, गुणान् ग्रहोतुं शीलमस्येति गुणग्रहोता गुणग्रहो, गुणः कलसाकर्षणरज्जुः, तद्गृहीता च, असि भवसि ; यो नतः सन् सरसहृदयः परगुणग्राहो भवति, स एव महामिति भावः । अत्रापस्तुतेन कूपवृत्तान्तेन कस्यचित् क्षुद्रजनस्य विनयावनतस्य सरसहृदयतया परगुणग्राहिणः उपस्थितः पूर्ववदप्रस्तुत-प्रशंसाऽलङ्कारः । गीतिवृत्तम् ॥ ८ ॥

येनेति।—येन अमन्दः अक्षीणः, मरन्दः मधुः यत्र यस्य वा तस्मिन्, दलदरविन्दे विकसत्सुरोजे, दिनानि अनायिषत अर्तिवार्चितानि, तेन मधुकरेण अमरेण, हा ! खेदः, इह अस्मिन्, कुटजे तदाख्ये कुसुमे, ईहा चेष्टा, लालमिति भावः, कथं केन प्रकारेण, आर्तेन खलु ? क्वचित् ? इत्यर्थः, अयुक्तमेतत्तस्येति भावः । अत्रापस्तुतेन मधुकरस्य अरविन्दपरिव्यागेन कुटजलुब्धस्य वृत्तान्तेन प्रस्तुतस्य कस्यचित् उत्कृष्टपरिव्यागेन निरुष्टा-ग्रयणस्योपस्थितः पूर्ववदेवालङ्कारः । आर्या वृत्तं—“यथाः प्रथमे द्वादश मावास्तथा षतौयेऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके साऽऽर्या ॥” इति लक्षणात् ॥ ९ ॥

अथीति।—अथीति कोमलामन्दये । अयि मलयज ! हे चन्दन ! त्वि

पाटीर ! तव पटोयान् कः परिपाटोमिमासुरोकर्तुम् ? ।

यत् पिंप्रतामपि नृणां पिष्टोऽपि तनोषि परिमलैः पुष्टिम् ॥११॥

नौरक्षीरविवेके हंमालमालस्यं त्वमेव तनुषे चेत् ।

विश्वस्मिन्नधुनाऽन्यः कुलव्रतं पालयिष्यति कः ? ॥ १२ ॥

तव अयं महिमा औदाय्यं, कस्य जनस्य, गिरां वाचां, विषयः वक्तुं शक्य इति यावत्, अस्तु ? भवतु ? सम्भावनायां लोट् ; न कस्यापि वाग्विषयो भवतीति सम्भावयामीत्यर्थः ; यत् यस्मात्, गरलं विषम्, उद्भिरतः उद्भवतः, फणिनः भुजङ्गान्, परिमलोद्गारैः सौरभसञ्चारैः, पुष्पासि, ये गरलमुद्गीर्यं त्वां दूषयन्ति, तानपि खलान् त्वं प्रीणासीति अतीवौदाय्यं तवेति भावः । अत्रापस्तुतेन चन्दनवृत्तान्तेन पीडयतोऽपि खलान् प्रीणयतः कस्यचित् प्रस्तुतस्योपस्थितैः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । उद्गीति वृत्तम्—“आर्याशकलद्वितये विपरीते पुनरिहोद्गीतिः” इति लक्षणात् ॥१०

पाटीरिति ।—पाटीर ! हे चन्दन ! को जनः, तव इमां परिपाटीं रीतिम्, उरौकर्तुम् अङ्गोकर्तुं, पटोयान् ? अतिशयेन पटुः ? न कोऽपि तव रीतिमनुसर्तुं शक्त इत्यर्थः, यत् यतः, त्वं पिष्टोऽपि घर्षितांऽपि, परिमलैः सौरभैः, पिंप्रतामपि पिंप्रणं कुर्वतामपि, किसुताम्बेदाहित्यपिशब्दार्थः, नृणां मानवानां, पुष्टिं प्रीतिमित्यर्थः, तनोषि विस्तारयसि । अत्रापस्तुतेन चन्दनवृत्तान्तेन शत्रुपीडितस्यापि तदुपकृतिपरस्य कस्यचिन्महानुभावस्य प्रस्तुतस्योपस्थितैः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । गीतिवृत्तम् ॥ ११ ॥

नौरिति ।—हे हंस ! त्वमेव नौरञ्च क्षीरञ्च तयोर्धिवेके पृथक्करणे, अलम् अत्यन्तम्, आलयम् अयत्रमिति यावत्, तनुषे चेत् करोषि यदि, तदा अन्यः त्वदितरः, कः विश्वस्मिन् संसारे, जगतीत्यर्थः, अधुना कुलव्रतं वंशनियमं, कुलक्रमागतरीतिमित्यर्थः, पालयिष्यति ? रक्षिष्यति ? न कोऽपीत्यर्थः । अत्रापस्तुतेन हंसवृत्तान्तेन सदसद्विवेकमकुर्वतः कस्यचित् प्रस्तुतस्य सज्जनस्योपस्थितैः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । आर्यागीतिवृत्तम्—“आर्याप्राग्दलमन्तेऽधिकगुरु तादृक् परार्हमार्या गीतिः” इति लक्षणात् ॥ १२ ॥

उपरि करवालधाराकाराः क्रूरा भुजङ्गमपुङ्गवाः ।

अन्तः साक्षात् द्राक्षादीक्षागुरवो जयन्ति केऽपि जनाः ॥ १२ ॥

स्वच्छन्दं दलदरविन्द ! ते मरन्दं

विन्दन्तो विदधतु गुञ्जितं मिलिन्दाः ।

आमोदानथ हरिदन्तराणि नेतुं

नैवान्यो जगति समीरणात् प्रवीणः ॥ १४ ॥

याते मर्याचरान्निदाघमिहिरज्वालाशतेः शुष्कतां

गन्ता कं प्रात पात्यसन्ततिरसौ सन्तापमालाऽऽकुला ? ।

उपरौति ।—उपरि वह्निभागे इति यावत्, वचने इति भावः, करवालधाराकाराः असिधारासन्निभाः, अत एव क्रूरा दारुणाः, भुजङ्गमपुङ्गवाः आशौविषयेष्ठाः, तदस्यरूपा इत्यर्थः, दारुणाशीविषवत् कटूङ्गारिणा इति भावः ; अन्तः अन्तःकरणे, साक्षात् स्वयं, द्राक्षादीक्षागुरवः द्राक्षाफलस्य द्रौक्षायां माधुर्य्यशिक्षणे, गुरवः आचार्य्याः, उपदेष्टार इति यावत्, केऽपि जनाः जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते ; पित्रादयो गुरुजनाः पित्रादौन् कटुभाषणेन सततं ताडयन्ती यत् शिक्षयन्ति, तत् द्राक्षाफलवत् अतीवमधुरमिति भावः । अत्र करवालधाराकारा इत्युपमा, भुजङ्गमपुङ्गवा इति रूपकमित्यनयोः संसृष्टिः । गीतिवृत्तम् ॥ १२ ॥

स्वच्छन्दमिति ।—दलदरविन्द ! हे विकसत्कमल ! मिलिन्दाः भृङ्गाः, ते तव, मरन्दं मधु, विन्दन्तः लभमानाः सन्तः, स्वच्छन्दं प्रकामं यथा तथा, गुञ्जितं गुञ्जनं, विदधतु कुर्वन्तु. तव मधुपानमत्ताः सान्दं प्रकामगुञ्जनं त्वां प्रीणयन्तु इति भावः ; अथ किन्तु, समीरणात् वायोः, अन्यः, कोऽपीति श्रेष्ठः, जगति आमोदान् त्वत्सौरभायीति यावत्, हरिदन्तराणि दिगन्तराणि, नेतुं प्रापयितुं, नैव प्रवीणः नैव शक्त इत्यर्थः । अत्रापस्तुतेन मिलिन्द-समीरणवृत्तान्तेन कस्यचित् प्रस्तुतस्य क्वलिमाक्वलिमसुहृदोर्धृत्तान्तस्य प्रतीतेः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । प्रहर्षिणीवृत्तं—
“व्याशाभिर्भनजरगाः प्रहर्षिणीयम्” इति लक्षणात् ॥ १४ ॥

याते इति ।—मयि अचिरात् शीघ्रं, निदाघमिहिरज्वालाशतेः

एवं यस्य निरन्तराधिपटलैर्नित्यं वपुः चोयते
धन्यं जीवनमस्य मार्गसरसो धिग्वारिधीनां जनुः ॥ १५ ॥

आपेदिरेऽम्बरपथं परितः पतङ्गाः

भृङ्गा रसालमुकुलानि समाश्रयन्ते ।

सङ्घोचमञ्चति सरस्वयि दीनटीने

मीनो नु हन्त ! कतमां गतिमभ्युपेतु ? ॥ १६ ॥

श्रीभरविकिरणशतैः, शुष्कतां याते शोषं गते सति, सन्तापमालाऽऽकुला
सन्तापमं हतिकातरा, असौ पाण्यानां पथिकानां, सन्ततिः समूहः, कं,
जलाश्रयमिति शेषः, प्रति उद्दिश्येत्यर्थः, गन्ता ? गमिष्यति ? एवम् इत्यं,
निरन्तराणि अविच्छिन्नानि, आधौनां मानसोनां व्यथानां, “पुंस्याधिर्मानसो
व्यथा” इत्यमरः ; पटलानि सङ्घाः तैः, यस्य वपुः शरीरं, नित्यं सततं, चोयते
क्षयं गच्छति, अस्य मार्गसरसः मार्गस्थितसरोवरस्य, जीवनं प्राणनं जलञ्च,
धन्यं श्लाघ्यं, वारिधीनां समुद्राणां, जनुः जन्म, “जनुर्जननजन्मानि जनि-
कृत्वत्तिरुद्भवः” इत्यमरः ; धिक् निन्दाभीत्यर्थः, “धिङ्निर्भर्त्सननिन्दयोः”
इत्यमरः ; अपेयत्वादिति भावः । अत्राप्रस्तुतयोर्मागसरसो-वारिधो-
र्वृत्तान्तेन प्रस्तुतयोः परार्थप्रवृत्त-कृपणयोर्वृत्तान्तोपस्थितः समात् सम-
प्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं—“सूर्याश्चैर्यदि सः
सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम्” इति तल्लक्षणात् ॥ १५ ॥

आपेदिरे इति ।—हे सरः ! दीनेषु दुःस्थितेषु जनेषु, दीनं दयार्द्र-
मित्यर्थः तस्मिन्, त्वयि सङ्घोचं क्षयमित्यर्थः, अञ्चति गच्छति सति, शुष्यति
सतीत्यर्थः, पतङ्गाः पक्षिणः, त्वञ्चारिण इति भावः, “पतङ्गो पक्षिसूर्यो च”
इत्यमरः ; परितः समन्तात्, अम्बरपथम् आकाशमार्गम्, आपेदिरे गता
इत्यर्थः, भृङ्गाः सरोजचारिण इति भावः, रसालमुकुलानि अम्रकुलानि,
समाश्रयन्ते गच्छन्ति, पक्षिणां अमराणाञ्च गत्यन्तरमस्तीति भावः ;
नु वितर्के, हन्त खेदे, मीनः मत्स्यः, कतमां गतिम् उपायम्, अभ्युपेतु ?
प्राप्नो नु ? न कामपीत्यर्थः, मीनस्य गतिर्नास्तीति भावः । अत्र, प्रस्तुतेन सर-
पतङ्ग-भृङ्ग-मीनानां वृत्तान्तेन प्रस्तुतस्य दीनपालकजन-तदाश्रितसोपाय-

मधुप इव मारुतेऽस्मिन् मा सौरभलोभमम्बुजिनि ! मंस्थाः ।

लोकानामेव मुदे महितोऽप्यात्माऽमुगाऽर्थतां नीतः ॥ १७ ॥

गुञ्जति मञ्जु मिलिन्दे मा मालति ! मौनमुपयासीः ।

शिरसा वदान्यगुरवः साटरमेनं वहन्ति सुरतरवः ॥ १८ ॥

येस्त्वं गुणगणवानपि सतां द्विजिह्वैः सेव्यतां नीतः ।

तानपि वहसि पटौरज ! किं कथयामस्व दीयमौन्नत्यम् ? ॥ १९ ॥

निरुपाश्रयणां वृत्तान्तस्योपस्थितेः समात् समप्रतीतिरूपप्रस्तुतप्रशंसा ।
वसन्ततिलकं वृत्तं—“श्रेयं वसन्ततिलकं तभंजा जगौ गः” इति लक्षणात् ॥ १६

मधुप इति ।—अम्बुजिनि ! हे पद्मिनि ! अस्मिन् मारुते वायौ,
त्वत्परिमलग्राहिणीति भावः, मधुपे इव भृङ्गे इव, सौरभलोभं सुवास-
लुध्वतां, मा मंस्था न मन्यस्व, मधुवो यथा मधुलोभात् त्वदर्थी, तथा
पवनः खलोभात् त्वत्सौरभार्थी नेति भावः ; अमुना मारुतेन, लोकानां
प्राणिनां, मुदे एव आनन्दार्थे, महितोऽपि पूजितोऽपि, सर्वजनादृतो-
ऽपीति भावः ; आत्मा स्वस्वरूपम्, अर्थितां त्वत्प्रार्थितां, नीतः प्रापितः ।
अत्राप्रस्तुतेन मधुप-मारुतयोर्वृत्तान्तेन प्रस्तुतस्य स्वार्थभिद्-परार्थभिच्चो-
र्वृत्तान्तस्यापस्थितेः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा ॥ १७ ॥

गुञ्जतीति ।—हे मालति ! मिलिन्दे भृङ्गे, मञ्जु मधुरं, गुञ्जति रुवति
सति, मौनं तूष्णोन्मात्रं, मुकुलोभ-वंमिति यावत्, अद्विकसमिति भावः,
मा उपयासीः नोपगच्छ, स्वविक्रसेन इमं प्रीणयति भावः । नायं
सामान्य इत्याह, शिरसेति ।—वदान्यानां दातृणां, गुरवः श्रेष्ठाः, दान-
श्रेयसा इत्यर्थः, सातरवः कल्पवृक्षः पारिजातादयः, एनं मिलिन्दं, शिरसा
रुद्धां, सादरं वदन्ति धरयन्ति । अत्राप्रस्तुतेन मात्रा-सुरतरव-मिलिन्दानां
वृत्तान्तेन साधारणस्य कस्यचिद्दातृः समीपे समागतस्य विशिष्टपातस्य
महावदान्यममीपे सम्पादनकोर्त्तनस्य प्रस्तुतस्योपस्थितेः समात् सम-
प्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा ॥ १८ ॥

यैरिति ।—पटौरज ! हे चन्दनतरु ! त्वं गुणगणवानपि बहुगुणा-
करोऽपीत्यर्थः, यैः द्विजिह्वैः भुजङ्गैः, रुमाथैरिति भावः, कर्त्तुमिः,

गाहितमखिलं गहनं परितो दृष्टाश्च विटपिनः सर्वे ।
 सहकार ! न प्रपदे मधुपेन भवत्समं जगति ॥ २० ॥
 अपनीतपरिमलान्तरकथं पदं न्यस्य देवतरुकुसुमे ।
 पुष्यान्तरेऽपि गन्तुं वाञ्छसि चेत् भ्रमर ! धन्योऽसि ॥ २१ ॥

सतां माधुनाम्, असेव्यताम् असेवनीयत्वम्, अग्राञ्चत्वमित्यर्थः, नीतः
 प्रापितः, तानपि द्विजङ्गान्, वहसि, त्वदीयम् ओदृत्यम् औदार्यम्,
 आश्रितपालनव्रतेषु अटलत्वमिति भावः, किं कथयामः ? अवक्तव्यं तवा-
 श्रितपालनव्रतं, येन साधुविनिन्दितोऽपि निन्दनीयान् तान् न जहा-
 सोऽपि भावः । अत्राप्रस्तुतेन चन्दन-द्विजङ्गवृत्तान्तेन कस्यचित् प्रस्तुतस्य
 उदारशयस्य दर्जनानपि पालयतोऽङ्गोक्तपालनापरिहारस्योपस्थितः
 समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा ॥ १९ ॥

गाहितमिति ।— सहकार ! हे चृत ! मधुपेन भ्रमरेण, अखिलं
 समस्तं, गहनं काननं, गाहितम् अन्विष्टं, परितः सर्वतः, सर्वं विटपिनः
 तरवः, 'दृष्टाश्च निरीक्षिताश्च, किन्तु जगति भवता समं तुल्यं, किमपि
 वस्त्विति शेषः, न प्रपदे न प्राप्तम् । अत्राप्रस्तुतेन मधुप-चतुर्वृत्तान्तेन
 प्रस्तुतस्य कस्यचित् आश्रयाश्रितयोर्वृत्तान्तस्योपस्थितः समात् समप्रतीति-
 रूपाप्रस्तुतप्रशंसा ॥ २० ॥

अपनीतेति ।— हे भ्रमर ! अपनीता निरस्ता, परिसलान्तराणां सौरभ-
 विशिषाणां, कथा येन तद्याभूते, सर्वकुसुमादिसौरभवांतांपहारिणीत्यर्थः,
 देवतरुकुसुमे पारिजातादिपुष्पं, पदं न्यस्य निधाय, पुष्यान्तरेऽपि पार्श्वे
 हति भावः, गन्तुं वाञ्छसि अभिलषसि, चेत् यदि, तदा धन्योऽसि, अत्र
 विपरीतलक्षणया अधन्योऽसीत्यर्थः, तादृशरम्यदस्तुपरिहारिण्य निष्कण्ठ-
 वस्तुसमासक्तेरिति भावः : यद्वा—सत्यमेव धन्योऽसि श्लाघनीयोऽसीत्यर्थः,
 उत्कर्ष-निकर्षशुद्धिपरिहारिण्य सर्वेषु वस्तुषु समरागादिति भावः ।
 अत्राप्रस्तुतेन भ्रमरवृत्तान्तेन प्रस्तुतस्य कस्यचित् विमृद्मतेर्वा महानु-
 भावस्य वीर्यश्रियोः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा ॥ २१ ॥

तटिनि ! चिराय विचारय विन्ध्यभुवस्तव पवित्रायाः ।

शुष्यन्त्या अपि युक्तं किं खलु रथ्योदकादानम् ? ॥ २२ ॥

पत्रफलपुष्पलक्ष्मा कदाऽप्यदृष्टं वृत्तञ्च खलु शूकेः ।

उपसर्पेभ भवन्तं वर्धुर ! वद कस्य लोभेन ? ॥ २३ ॥

एकस्त्वं गहनेऽग्निन् क्रोकिष्य ! न कलं कदाचिदपि कुर्याः ।

साजात्यशङ्कयाऽसौ न त्वां निघ्नन्ति निर्दयाः काकाः ? ॥ २४ ॥

तटिनीति ।—तटिनि ! हे नदि ! चिराय विचारय, विन्ध्यात् पर्वतात् भूरुपतिर्द्विस्थाः तथाभूतायाः, महाकुलप्रसूताया इति भावः, पवित्रायाः पावन्याः, तव शुष्यन्त्याः शोषं गच्छन्त्या अपि, रथ्यायाम् उदकस्य जलस्य, अदानम् अघितरणं, युक्तं किं खलु ? उचितमेव किम् ? नैवोचितमित्यर्थः, महान्तः कार्यमुपगता अपि कर्तव्यविमुखतां न भजन्ते इति भावः । अत्राप्रस्तुतेन तटिनीवृत्तान्तेन प्रस्तुतस्य कस्यचित्त्वद्विहते दीन-भावमुपगतस्योपस्थितः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । उपगीति वृत्तम् ॥ २२ ॥

पत्नेति ।—हे वर्धुर ! “वावला” इति ख्यातवृत्त ! कदाऽपि पत्राणां फलानां पुष्पाणाञ्च लक्ष्मा श्रिया, अदृष्टं कदाऽपि अदृष्टपत्रफलपुष्प-लक्ष्मोक्तमित्यर्थः, प्रयुत शूकेः कष्टकैः, वृत्तञ्च खलु आकीर्णस्यैव, भवन्तं त्वां, कस्य लोभेन आश्रया, उपसर्पेभ ? उपगच्छेभ ? वद कथय, सर्व एव जनः किमपि फलमुद्दिश्य अन्यमाश्रयति, तव तु सविधे न कस्यापि प्रत्याशा, तत् कथं भवन्तमाश्रयामः ? इत्यर्थः । अत्राप्रस्तुतेन वर्धुर-वृत्तान्तेन कस्यचित् रूपणस्योपस्थितः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । आर्या वृत्तम् ॥ २३ ॥

एक इति ।—हे क्रोकिष्य ! त्वम् एकः एकरकी, अग्निन् गहने वने, कदाचिदपि कलं मधुरास्फुटं रवं, “ध्वनौ तु मधुरास्फुटे कलः” इत्यमरः ; न कुर्याः मा कुर्वित्यर्थः ; कुतः ? इत्याह, अग्नी निर्दयाः निष्ठुराः, काकाः साजात्यशङ्कया समाना जातिर्यस्य असौ सजातिः तस्य भावः साजात्यं तस्य शङ्कया अस्माकं सजातिरसौ कथमोदृशं रवं करोति ? तदनिष्टुशंसौ

तरुकुलसुषमापह्वां जनयन्तीं जगति जीवजातासिम् ।
 केन गुणेन भवानोतात ! हिमानीमिमां वहसि ? ॥ २५ ॥
 क्लम ! तवान्तिक्लमामतमस्मिमेनं मा कटाऽप्यवज्ञासीः ।
 अपि दानसुन्दराणां द्विपधुर्याणां शिरोधार्यः ॥ २६ ॥
 अमरतरुकुसुमसौरभसेवनसम्पूर्णमकलकामस्य ।
 पुष्पान्तरसिवेयं अमरस्य विडम्बना मृदुती ॥ २७ ॥

एष इति शङ्कया संशयेन, त्वं न निव्रन्ति ? इति काकुः, अपि तु निव्र-
 न्त्येवेत्यर्थः, बहुषु एको भिन्नमतिर्हन्यते एवेति भावः । अत्राप्रस्तुतेन
 कोकिलव्रत्तान्तेन प्रस्तुतस्य कस्यचित् साधोः दुर्जनस्य अपतितस्योपस्थितः
 समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा ॥ २४ ॥

तर्धिति ।—भवानोतात ! हे पावनीपितः ! हिमाद्रे ! एतेनास्य
 महिमाऽतिशयो व्यज्यते ; तरुकुलानां वृक्षनिवहानां, सुषमां परमां शोभां,
 “सुषमा परमा शोभा” इत्यमरः ; अपहरति नाशयतीति तादृशीं
 तरुकुलसुषमापह्वां, जगति जीवजातानां प्राणितङ्गानाम्, आतिं पीडां,
 जनयन्तीम् इमां हिमानीं हिममंचति, “हिमानी हिममंचतिः” इत्यमरः ;
 केन गुणेन वहसि ? धारयसि ? अत्राप्रस्तुतेन हिमालयव्रत्तान्तेन कस्य-
 चिन्नहामहिमशालिनो निरुष्टाययदानरूपस्याकार्यस्योपस्थितः समात्
 समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । आर्या वृत्तम् ॥ २५ ॥

कलमेति ।—क्लम ! हे करिशाक ! तव अन्तिकं समीपम्, आगतम्
 उपस्थितम्, एतम् अलिं शृङ्गं, कटाऽपि मा अवज्ञासीः न अवमन्यस्व,
 अयम् अलिः, दानसुन्दराणां दानेन मदवारिणा, सुन्दराणां शोभमानानां,
 दानशोभादानामिति भावः, द्विपधुर्याणां करीन्द्राणां, शिरोधार्यः मूर्द्धा
 ग्राह्यः, अतिमाननीय इति यावत् । अत्राप्रस्तुतेन अलि-कलमव्रत्तान्तेन
 प्रस्तुतस्य कस्यचित् बालकसमीपेऽनादृतस्य वृद्धगम्भानितस्य साधोरुपस्थितः
 समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । गीतिवृत्तम् ॥ २६ ॥

अमरेति ।—अमरतरुणां पारिजातादीनां, कुसुमानि तेषां सौरभस्य
 सेवनेन भोगेन, सम्पूर्णाः सफलाः, एकजाः क्रामाः अभिलषाः यस्य

पृष्टाः खलु परपृष्टाः परितो दृष्टाश्च विटापिनः सर्वे ।
 माकन्द ! न प्रपदे मधुपेन तवोपमा जगति ॥ २८ ॥
 तोयैरल्पैरपि करुणया भोमभानौ निदाघे
 मालाकार ! व्यरचि भवता या तरोरस्य पुष्टिः ।
 सा किं शक्या ? जनयितुमिह प्रावृषेण्येन वारां
 धारासारानपि विकिरता विश्वतो वारिदेन ॥ २९ ॥

तादृशस्य भ्रमरस्य इयं पुष्पान्तरसेवा अपरपुष्पसम्भोगः, महती विडम्बना प्रवञ्चना, विधाटकैतेति भावः । अत्रापस्तुतेन भ्रमरवृत्तान्तेन कस्याचित् परमसुखहेतुवस्तुत्यागेन सामान्यवस्तुसमाश्रयणस्यापस्थितः समात् सम-प्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । आर्या वृत्तम् ॥ २७ ॥

पृष्टा इति।—माकन्द ! हे आम्र ! मधुपेन भ्रमरेण, परपृष्टाः कोकिलाः, पृष्टाः खलु अनुयुक्ता एव, परितः समन्तात्, सर्वे विटापिनः वृक्षाः, दृष्टाश्च अवलोकिताश्च, किन्तु जगति तव उपमा सादृश्यं, न प्रपदे न प्राप्ता । अत्रापस्तुतेन मधुप-माकन्दवृत्तान्तेन कस्याचित् प्रस्तुतस्य रम्य-वस्तुन उपस्थितः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । आर्या वृत्तम् ॥ २८ ॥

तोयैरिति।—मालाकार ! हे मालिन् ! भोमः भोषणः, भानुः नूर्यां यस्मिन् तथाभूते, निदाघे द्रोणम्, भवता करुणया कृपया, अल्पैरपि तोयैः सलिलः, अस्य तरोः या पुष्टिः तृप्तिः, व्यरचि कृता, इह अस्मिन् तरौ, प्रावृषि भवः प्रावृषेण्यः वापिक इत्यर्थः तेन, वारिदेन जलधरेण, विश्वतः समन्तात्, वारां जलानां, धारासारानपि धारासम्पातानपि, विकिरता वर्षता सता, सा पुष्टिः, शक्या किम् ? साधनीया किम् ? नैव शक्येत्यर्थः ; असमये अल्पेनापि तृप्तिः साध्यते, समये तु प्रभूतेनापि निति भावः । अत्रापस्तुतेन मधु-मालाकारवृत्तान्तेन कस्याचित् प्रस्तुतस्य असमयोपकारि-समयोपकारिरूपस्योपस्थितः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । मन्दाक्रान्ता इति, “मन्दाक्रान्ताऽम्बुधिरसनगोमौ भनौ तौ गयुग्मम्” इति लक्षणात् ॥ २९ ॥

आरामाधिपतिर्विवेकविक्रमो नूनं रसा नीरसा
 वात्याभिः परुषीकृता दश दिशश्छन्द तपो दुःसहः ।
 एवं धन्वनि चम्पकस्य सकले संहारहेतावपि
 त्वं सिद्धन्नमृतेन तोयद ! कुतोऽप्याविष्कृतो वेधमा ॥ ३० ॥
 न यत्र स्थेमानं दधुरतिभयभ्रान्तनयनाः
 गलहानीद्रेकभ्रमदलिकदम्बाः करठिनः ।
 लुठन्मृत्ताभारे भवति परलोकं गतवतो
 हरेरद्य द्वारे शिवशिव ! शिवानां कन्धकन्तः ॥ ३१ ॥

आरामति ।—तोयद ! हे मेघ ! आरामस्य उपवनस्य, “आरामः
 स्यादुपवनम्” इत्यमरः ; अधिपतिः प्रभुः, विवेकविक्रमः कया प्रक्रियया
 आरामः पृष्टिं नीयते इति विचाररहित इत्यर्थः, नूनं निश्चितम् ; रसा
 पृथ्वी, “रसा विश्वम्भरा स्थिरा । गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी” इत्यमरः ;
 नीरसा रसरहिता, दश दिशः वात्याभिः वायुविशेषैः, परुषीकृताः
 कठिनोक्रताः, चण्डः तीक्ष्णः, आतपः सौरं तेजः, दुःसहः सोढुमशक्यः, एवम्
 इत्यं गते इत्यर्थः, धन्वनि मरुदेशे, संहारहेतौ अपि विनाशकारणेऽपि,
 उपास्थिते इति शेषः, वेधसा विधाता, चम्पकस्य सकले समूहे, अमृतेन
 जलेन, सिद्धन् त्वं कुतोऽपि आविष्कृतः प्रकटोक्रतः ; यद्वा—चम्पकस्य
 मरुते सर्वप्रकारे इत्यर्थः, संहारहेतौ अपोति योजना । अत्राप्यस्तुतेन
 मरुदेशस्थितचम्पक-तोयद्वृत्तान्तेन प्रस्तुतस्य कस्यचित् अतीवविपन्नस्य
 केनचिदनुकम्पितस्योपास्थितेः रसात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३० ॥

नति ।—यत्र गलतः सवतः, दानस्य मदजलस्य, उद्रेकात् उदयात्,
 भ्रमन्तः अलिकदम्बाः भ्रमरसङ्घाः येषां तथोक्ताः, करठिनः गजेन्द्राः, अति-
 भयेन भ्रान्तानि घृष्टितानि, नयनानि येषां तद्याभूताः सन्तः, स्थेमानं
 स्थितिं, न दधुः न स्थातुं शक्नुवित्यर्थः, अद्य शिवशिव ! इति खेदे, परलोकं
 गतवतः मृतस्येत्यर्थः, हरेः सिंहस्य, “सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो ह्यर्थः केशरी
 हरिः” इत्यमरः ; लुठन्तः मुक्तानां भाराः गजकुम्भविदारणच्युता इति
 भावः, यस्मिन् तथाभूतं, तत्र द्वारे “यच्छन्देन तु तच्छब्दो बोद्धव्यः सततं

दधानः प्रेमायं तरुषु समभावेन विपुलं
न मालाकारोऽसावकृत करुणां बालवकुले ।

अयन्तु द्रागुशत्कुसुमनिकराणां परिमलैः

दिगन्तानातेन मधुपकुलभ्रारभरितान् ॥ ३२ ॥

मूलं स्थूलमतौव बन्धनदृढं शाखाः शतं मांसलाः

वासो दुर्गमहीधरे तरुपते ! कुत्रास्ति भौतिस्तव ? ।

वृधे” इति नयेद्बु यच्छब्देन तच्छब्दोपस्थितः ; शिवानां शृगालानां, कलकलः भवति । अत्रापस्तुतेन मृतसिंहद्वारे शिवाकलकलिन प्रस्तुतस्य कस्यचित्त्वहामहिमशालिनो मरणे तद्गृहे च्चुद्रागामाधिपत्यस्योपस्थितः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । शिखरिणी वृत्तं, “रसेरुद्रैश्चिन्ना यमनसमला गः शिखरिणी” इति तल्लक्षणात् ॥ ३१ ॥

दधान इति ।—असौ मालाकारः उद्यानपालः, तरुषु, सर्वेष्विति शेषः, महत्सु इति भावः, समभावेन तुल्यरूपेण, विपुलं बहुलं, प्रेमायं स्नेहं, दधानः धारयन् सन्, बालवकुले वकुलशिखौ, करुणां कृपां, न अकृत न अकरोत्, जलसेचनादिर्निति भावः, यद्वा—सर्वेषु तरुषु समरागात् बाल-वकुले करुणां विशिष्टामिति भावः, न अकृत ; तु किन्तु, अयं बालवकुलः, द्राक् भ्रष्टति, उयन्ति उद्गच्छन्ति, यानि कुसुमानि पुण्याणि, तेषां निकराः समूहाः, तेषां परिमलैः सौरभैः, दिगन्तान् मधुपकुलानां अमरसङ्घानां, भ्रूद्वारैः भरितान् पूरितान्, आतेन अकरोत् । अत्रापस्तुतेन मालाकार-बालवकुलवृत्तान्तेन प्रस्तुतस्य कस्यचित् प्रदानप्रतिपालकस्याप्रधानमुपेक्षमाणस्य तस्मादेवाप्रधानाद्रूपकारप्राप्ति-रूपस्योपस्थितः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ३२ ॥

मूलमिति ।—तरुपते ! हे वृक्षप्रवर ! तव मूलम् अतीव स्थूलं मांसल-मिथ्यर्थं, बन्धनेन दृढं कठिनं, दृग्पतेयमिति भावः, शतं शाखाः मांसलाः वृहन्त इत्यर्थः, असंहाय्या इति भावः, दुर्गमहीधरे दुर्गमगिरौ, वासः स्थितिः, न तव अत्र प्रवेशसामर्थ्यमिति भावः, अतः तव कुत्र भौतिः

एकः किन्तु मनागयं जनयति स्वान्ते ममाधिच्चरं
 ज्वालाऽऽनोवलयीभवन्नकरुणो दावानलो घस्मरः ॥ ३३ ॥
 ग्रीष्मे भौषतरैः करैर्दिनकृता दग्धोऽपि यथातकः
 त्वां ध्यायन् घन ! वामरान् कथमपि द्राघोयसो नीतवान् ।
 देवाक्नोचनगोचरेण भवता तस्मिन्निदानीं यद्वि
 स्वीचक्रे करक्वाणिपातनकृपा तत् कं प्रति ब्रूमहे ? ३४ ॥

भयम्, अति ? न कुतोऽपोत्थयः ; किन्तु एकः केवलः, “एके मुख्यान्व-
 केवलाः” इत्यमरः ; अयं ज्वालाऽऽलोभिः शिखासन्धयेः, “वर्द्धेद्योर्ज्वाल-
 कीलावर्द्धेतिः शिखा स्त्रियाम्” इत्यमरः ; बलयोभवन् मण्डलीभवन्,
 मण्डलाकारेण प्रसरन्नित्यर्थः, अकरुणः निर्दयः, घस्मरः भक्षणालोत्पुः,
 ब्रह्माग्नौ वा, दावानलः वनवर्द्धिः, मम स्वान्ते मनसि, “स्वान्तं हृन्मानमं
 मतः” इत्यमरः ; मनाक् अत्यन्तं, आधिच्चरं मनस्तापरूपां पीडां, जनयति
 उत्पादयति, यद्वि प्रबलो दावाग्निः प्रसरति, तदा ते का गतिरिति
 चिन्तयामोति भावः । अत्राप्रस्तुतेन वृक्ष-दावानलवृत्तान्तेन कस्यचित्
 संवेद्या सुखेन स्थितस्य प्रबलदम्यभयाशङ्कितवान्भवजनस्योक्तिरूपस्य प्रस्तुत-
 स्योपस्थितः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ३३ ॥

ग्रीष्मे इति ।—घन ! हे मेघ ! यथातकः ग्रीष्मे निदाघे, दिनकृता
 सूर्येण, भौषतरैः अतिभौषणैः, करैः किरणैः, दग्धोऽपि त्वां ध्यायन् त्वया
 करिष्यमाणां सन्तापनिवृत्तिं चिन्तयन् सन्नित्यर्थः, कथमपि अतिक्रच्छेण,
 द्राघोयसः अतिदीर्घान्, वामरान् दिवसान्, नीतवान् अतिवाहित-
 वान्, देवात् भाग्यात्, “देवं दिष्टं भागवेद्यं भाग्यम्” इत्यमरः ; लोचन-
 गोचरेण दृष्टपथगतेन, भवता इदानीं तस्मिन् चातके, स्वहृत्कृपां
 प्रतीक्षमाणे इति भावः, यदि करक्वाणां वर्षोपलानां, “वर्षोपलस्तु करका”
 इत्यमरः ; निपातनमेव कृपा विपरीतलक्षणाया अक्रुपेत्यर्थः, स्वीचक्रे
 गृह्येता, तत् तदा, कं प्रति ब्रूमहे ? वदामः ? किमिति शेषः, न किमपि
 कं प्रति वदाम इत्यर्थः । अत्राप्रस्तुतेन घन-चातकवृत्तान्तेन कस्यचित्

दवदहनजटालज्वालजालाङ्गतानां
परिगलितकतानां स्वायतां भूरुहाणाम् ।
अपि जलधर ! शैलश्रेणियुक्तेषु तोयं
वितरसि बहु को,यं श्रीमदस्तावकीनः ? ॥ ३५ ॥
शृण्वन् पुरः परुषगर्जितमस्य हन्त !
रे पात्य ! विह्वलमना न मनागपि स्याः ।
विश्वार्त्तिवारणममचित्तजौवितोऽयं
नाकर्णितः किमु सखे ! भवताऽस्ववाहः ? ३६ ॥

प्रस्तुतस्य कुवन्निन्हाशये जने कृतनिर्भरस्य तदङ्गपामालोकयत उपस्थितः
समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३४ ॥

दधेति ।—जलधर ! हे मेघ ! दवदहनस्य दावानलस्य, जटालानां
जटिलानां, ज्वालानां शिखानां, जालैः समूहैः, आङ्गतानाम् आक्रान्तानां,
ज्वलितानामिति यावत्, परिगलिताः परिशुताः, अग्निमन्तापनीत भावः,
लताः प्रतप्यः येभ्यः तेषां [लताऽऽवरणशून्यानामिति भावः, अत एव
स्वायतां स्वानिं गच्छतां, शुश्रूषामिति यावत्, भूरुहाणां वृक्षाणाम्, अनादरे
पठो, एतादृशान् विपन्नान् वृक्षाननादृत्यैत्यर्थः, शैलश्रेणियुक्तेषु, अना-
काङ्क्षिष्विति भावः, बहु अपि प्रचुरमपि, तोयं जलं, वितरसि वर्षसि,
तावकीनः त्वद्वीय इत्यर्थः, अयं श्रीमदः सम्पद्विकारः, “मदो विकारः
सौभाग्ययौवनाद्यवशेषजः” इति दर्पणः, कः ? अतीव निन्दनीय इति
भावः । अत्र अप्रस्तुतेन मेघवृत्तान्तेन कस्यचित् धनिनः पात्रापात्रवेमुख्येन
अपात्रेषु धनं वितरतः प्रस्तुतस्योपस्थितः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुत-
प्रशंसा । मालिनी वृत्तं—“ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः” इति
तल्लक्षणात् ॥ ३५ ॥

शृण्वन्निति ।—रे पात्य ! हे पथिक ! हन्त ! खेदे, परोऽग्रतः, अस्य
अस्ववाहस्य, परुषगर्जितं कठोरध्वनिं, शृण्वन् आकर्णयन्, मनागपि
अस्यमपि, विह्वलमनाः व्याकुलहृदयः, न स्याः न भवेः ; कुतः ? हे सखे !
अयम् अस्ववाहः जलदः, विश्वेषां जगताम्, आर्त्तिवारणेन सन्तापनिवारणेन,

सौरभ्यं भुवनत्रयऽपि विदितं शैत्यं नु लोकोत्तरं
 कीर्त्तिः किञ्च दिग्गङ्गाङ्गणगता किञ्चेतदेकं शृणु ।
 सर्वानिव गुणानियं निगिरति श्रोत्रेण ! ते सुन्दरान्
 उज्ज्वलान् खलु कोटरेषु गरलज्वालां द्विजङ्गाऽऽवसी ॥ ३७ ॥
 नापेक्षा न च दाक्षिण्यं न प्रीतिर्न च सकृत्तिः ।
 तथाऽपि हरते तापं लोकानामुद्धतो घनः ॥ ३८ ॥

समर्चितं सम्पूजितं, लोकेरिति भावः, जीवितं जीवनधारणं यस्य तथाभूतः, भवता त्वया, न आकर्षितः किम्? न श्रुतः किम्? यदि च अयं गर्जनन भोषयति, किन्तु लोकानां जीवनहेतुरयम् इति भावः । अत्राप्यप्रस्तुतेन पात्र-जलद्वत्तान्तेन कस्यचित् प्रस्तुतस्य पथिकस्य कस्यचिदापाततः कटुभाषिणः पश्चात् प्रभृतोपकारिणो धनिकस्य सकाशे किञ्चित् प्रार्थयमानस्य आपाततस्तत्कटुभाषितेन भोषितस्य प्रबोधोपस्थितः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । वसन्ततिलकं वृत्तं, “श्रेयं वसन्ततिलकं तमजा जगौ गः” इति लक्षणात् ॥ ३६ ॥

सौरभ्यमिति ।—श्रोत्रेण ! शै चन्दनतरो ! तव सौरभ्यं सुवासः, यश्च भुवनत्रयऽपि विदितं ज्ञातं, सर्वैरिति श्रेयः; नु भोः ! शैत्यं श्रोतलत्वं, लोकोत्तरम् अलौकिकं, किञ्च कीर्त्तिः दिग्ग एव अङ्गनाः स्त्रियः, तासाम् अङ्गणं गता प्राप्ता, दिग्गन्तगामिनोति यावत् ; किन्तु एतत् एकं वचनं, दोषसूचकमिति भावः, शृणु आकर्ण्य, कोटरेषु तव गङ्गरेषु, गरलज्वालां विषज्वालां, उज्ज्वलान् वज्रन्तौ, इयं द्विजङ्गाऽऽवसी भुजङ्गश्रेणी, ते सर्वानिव सुन्दरान् रमणीयान्, गुणान् प्रागुक्तान् सौरभ्यादोन्, निगिरति खलु आश्रयात्वेन । अत्राप्यप्रस्तुतेन चन्दन-द्विजङ्गद्वत्तान्तेन प्रस्तुतस्य कस्यचित् गुणिनः खलाश्रयदानरूपितस्योपस्थितः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३७ ॥

निति ।—अपेक्षा उपकारप्राप्तादीनां प्रत्याशा, न, अपेक्षीति सर्वत्र योज्यं, दाक्षिण्यं आनुकूल्यं च, न, प्रीतिः प्रशयः, स्नेह इत्यर्थः, न, सकृत्तिः सहवासश्च, न, तथाऽपि घनः मेघः, उद्धतः अत्युद्धतं गतः सन्, लोकानां तापं हरते नाशयति । अत्र तापहरणहेतुनामपेक्षादीनाम-

समुत्पत्तः स्वच्छे सरसि चरिहस्ते निवसतिः

विलासः पद्मायाः सुरहृदयहारी परिमलः ।

गुणैरैरन्धोरपि च कलितस्याम्बुज ! तव

द्विजोत्तसे हंसं याद रतिरतीवोन्नतिरियम् ॥ ३८ ॥

साकं प्रावगणंलुठान्त मणयस्तोरऽर्कविम्बोपमाः

नीरे नीरचरेः समं स भगवान् निद्राति नारायणः ।

एवं बोध्य तवाविवेकमपि च प्रौढं परामुक्तैः

किं निन्दान्यथवा स्तवानि कथय चौराणव ! त्वामहम् ? ॥ ४० ॥

भावेऽपि तापहरणात् विभावनाऽलङ्कारः ; तदुक्तं दर्पणे, “विभावना विना हेतुं काव्योत्पत्तिर्यदुच्यते” इति ; अप्रस्तुतघनवृत्तान्तेन प्रस्तुतस्य कस्यचित् महानुभावस्य उपकारादिनिरपेक्षस्य लोकसन्तापहरणकारित्वस्योपस्थितैः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा च, तदनयोः संसृष्टिः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३८

समुत्पत्तिरिति ।—अम्बुज ! हे पद्म ! तव स्वच्छे निर्मले, सरसि सरोवरे, समुत्पत्तः जन्म, निष्कलङ्कलजातस्त्वमिति भावः, हरं नारायणस्य, हस्ते निवसतिः निवासः, हरैः शङ्खचक्रगदापद्मधारित्वादिति भावः, महान् आश्रय इति तात्पर्यम् ; यथा—हरैः सूर्यस्य, हस्तं करं, किरणै इत्यर्थः, निवसतिः विकास इति यावत्, पद्माया लक्ष्म्याः, विलासः विहारस्य नं, लक्ष्म्याः पद्मवननिवासादिति भावः, परिमलः सौरभं, सुराणां देवानां, हृदयं चरतीति तद्योक्तः देवमनोहर इत्यर्थः, एतैरन्धैश्च सोन्दर्यादिभिः गुणैः, कलितस्य सुन्दरस्य “कलित त्रिषु सुन्दरम्” इत्यमरः ; यथा—अलङ्कृतस्य, तव द्विजानां पक्षिणाम्, उत्तसे भृषणविशेषे, श्रेष्ठे इत्यर्थः, अथ च ब्राह्मणश्रेष्ठं, हंसं रतिः अनुरागः, यदि, भवतीति शेषः, तदा इयं रतिः, अनौव उन्नतिः अभ्युदयः, ब्राह्मणा हि त्वया देवानर्चयन्तीति तव समुन्नतेः परा काष्ठा किं वक्तव्या ? इति भावः । अत्राप्रस्तुतेन अम्बुजवृत्तान्तेन प्रस्तुतस्य कस्यचित् महानुभावस्य गुणिनः समुपयुक्तसाधुहंसं पतितस्योपस्थितैः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । शिखरिणो वृत्तम् ॥ ३८ ॥

साकमिति ।—चौराणव ! हे चौरनिधे ! तव तीरे अर्कविम्बोपमाः

किं खलु रत्नैरेते ? किं पुनरवभ्रायितेन वपुषा तं ? ।

सलिलमपि यत्र तावत्कर्मणव ! वदनं प्रयाति तृषितानाम् ॥ ४१ ॥

इयत्थां सम्प तावपि च सलिलानां त्वमधुना

न तृष्णामार्त्तानां हरसि यदि कासार ! सहसा ।

निदाचे चण्डांशौ किरति परितोऽङ्गारनिकरं

सशोभूतः केषामहह !! परिहर्त्तासि खलु ताम् ॥ ४२ ॥

सूर्यमण्डलतन्निभाः, मणयः पञ्चरागादीनि रत्नानि, ग्रावगूणैः प्रस्तरसङ्घैः, साकं सह, लुठन्ति पतितस्तित्तिष्ठन्ति, त्रिस्फुरन्ति वा, नीरे जले, स प्रसिद्धः, भगवान् नारायणः नीरचरैः जलचरैः मौनादिभिः, समं सह, निद्राति, एवम् इत्थं, तत्र अविवेकं रत्नेषु ग्रावसु च तथा नारायणी नीरचरेषु च तुल्यवृत्तिचरूपं विवेकराहित्यम्, अपि च उन्नतः अच्युदयस्य, परां महतीं, प्रौढिन् उत्कर्षेण, बोध्य अत्रलोच्य, अहं त्वां निन्दानि किम् ? अविवेकोऽग्रमिति धियेति भावः, अथवा स्तवानि ? प्रशंसानि ? महामहिमशाली अग्रमिति धियेति भावः, कथय ? वद ? । अत्राप्रस्तुतेन क्षीरार्णववृत्तान्तेन प्रस्तुतस्य कस्यचित् समलोष्ट-काचनस्य मह्यपुरुषस्योपस्थितः समात् सम-प्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४० ॥

किमिति ।—अर्णव ! हे समुद्र ! ते तव, एतैः रत्नैः किं खलु ? नैव किमपि प्रयोजनमित्यर्थः, पुनः किञ्च, नवभ्रायितेन अर्धं मेघः, तद्वदाचरितेन, नीजेनेति भावः, वपुषा अवयवेन, किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः, यत् यस्मात्, तव इदं तावत्कं, सलिलमपि, रत्नं त्रे आस्तामिति भावः, तृषितानां पिपासूनां, वदनं न प्रयाति न आगच्छति । अत्राप्रस्तुतेन अर्णववृत्तान्तेन कस्यचित् कृपणस्य धनिनः श्यामकृतेवरस्योपस्थितः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा ॥ ४१ ॥

इयत्थामिति ।—कासार ! हे सरोवर ! “कासारः हरसौ सरः” इत्यमरः ; त्वम् अधुना साम्प्रतं, सलिलानां जलानाम्, इयत्थाम् एतावत्थां, सम्पत्तावपि समृद्धौ सन्ध्यामपि, यदि आर्त्तानां तृषापीडितानां, तृष्णां सहसा न हरसि न अपनयसि, तदा निदाचे श्रीधने, चण्डांशौ सूर्ये, परितः

अयि ! राषसुरीकरोषि गों चैत्
 किमपि त्वां प्रति वारिधे ! वदामः ।
 जलदेन तवार्थिना विमुक्ता-
 न्यपि तोयानि मनाङ् न ह्ये !! जहासि ॥ ४३ ॥

न वारयामो भवतीं विशन्तीं वर्षानदि ! स्रोतसि जङ्गुजायाः ।
 न युक्तमेतत्तु पुरो यदस्यास्तरङ्गभङ्गान् प्रकटीकरोषि ॥ ४४ ॥

समन्तात्, अङ्गारनिकरम् अङ्गारसङ्घं, किरति वर्धति सति, क्लृप्ताभूतः
 क्लृप्तामापन्नः सन्, अहह !! खेदे, केषां जनानां, तां तृष्णां, परिहर्त्तासि
 खलु ? अपनेष्यसि किले ? नेत्र कस्यापि तृष्णामपहर्त्तुं शक्यसि इत्यर्थः ।
 अत्रापस्तुतेन कासारवृत्तान्तेन प्रस्तुतस्य कस्यचित् अभ्युदयमापन्नस्य
 कार्पण्येन व्ययमकुर्वतां दुःसमये स्वयं दुर्गतस्थोपस्थितैः समात् समप्रतीति-
 रूपप्रस्तुतप्रशंसा । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ४२ ॥

अयीति ।—अयि वारिधे ! हे समुद्र ! चैत् यदि, रोषं कोपं, नो उरी-
 करोषि न अङ्गीकरोषि, न कुप्यसौत्यर्थः, तदा त्वां प्रति किमपि किञ्चित्,
 वदामः कथयामः ; तवार्थिना त्वत्तो जलप्रार्थिनैत्यर्थः, जलदेन मेघेन,
 विमुक्तानि परित्यक्तानि अपि, जलानि मनाक् अल्पमपि, न जहासि
 न त्यजसि, ह्ये !! इति खेदे ; तत्र सकाशात् जलदेन कथमपि गृहीतानि
 जलानि तेनैव वृष्टानि त्वं पुनः मङ्गुहासीति भावः । अत्रापस्तुतेन
 वारिधिवृत्तान्तेन प्रस्तुतस्य कस्यचित् क्लृप्तास्य केनाप्यर्थिना कथमपि
 गृहीतं पनश्च तेनैवार्थिभ्यो वितौषं धनं पुनराददानस्योपस्थितैः समात्
 समप्रतीतिरूपप्रस्तुतप्रशंसा ॥ ४३ ॥

नेति ।—हे वर्षानदि ! भवतीं त्वां, जङ्गुजायाः जाङ्गुजायाः, गङ्गाया
 इत्यर्थः, स्रोतसि प्रवाहे विशन्तीम् अन्तर्गच्छन्तीं, न वारयामः न
 निषेधामः, किन्तु अस्याः जङ्गुजायाः, पुरः अगतः, यत् तरङ्गभङ्गान् ऊर्मि-
 रेखाः, प्रकटीकरोषि, एतत् न युक्तं न उचितम् । अत्रापस्तुतेन वर्षानदी-

पौलोमोपतिकानने विलसतां गीर्वाणभूमिरुहां
 येन प्रातसमुज्झितानि कुसुमान्याजघ्नरेः निर्जरेः ।
 तस्मिन्नद्य मधुव्रते विधिवशाद्माध्वीकमाकाङ्क्षति
 त्वच्छेदश्चसि लोभमम्बुज ! तदा किं त्वां प्रति ब्रूमहे ? ॥ ४५ ॥

भुक्ता मृणालपटली भवता निपोता-
 न्यम्बूनि यत्र नलिनानि निषेवितानि ।
 रे राजहंस ! वद तस्य सरोवरस्य
 कृत्येन केन भवितासि कृतोपकारः ? ॥ ४६ ॥

वृत्तान्तेन प्रस्तुतस्य कस्यचित् क्षुद्रस्य महोदयजनसङ्घिनस्तादृशोच्च-
 सम्भाषणादिकं कुर्वतः समुपस्थितः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा ।
 उपजातिवृत्तम् ॥ ४४ ॥

पौलोमोति ।—अम्बुज ! हे पङ्कज ! पुलोमोऽपत्यं स्त्री पौलोमी शची,
 रास्याः पतिरिन्द्रः, तस्य कानने उद्याने, नन्दने इत्यर्थः, विलसतां विराजतां,
 गीर्वाणभूमिरुहां देवतरुणां, पारिजातादीनां इत्यर्थः, आदौ प्रातानि
 मध्यात् समुज्झितानि सन्त्यक्तानि प्रातसमुज्झितानि, कुसुमानि निर्जरेः
 देवैः सह, येन मधुव्रतन, आजघ्नरे आप्रातानि, तस्मिन् मधुव्रते मधुपं,
 अथ विधिवशात् माध्वीकं मधु, तवेति शेषः, आकाङ्क्षति अभिलषति सति,
 त्वं चेत् यदि, लोभं क्षोभं, सङ्कोचमित्यर्थः, दानवेषुख्यमिति यावत्, अश्वासि
 गच्छसि, तदा त्वां प्रति किं ब्रूमहे ? किं कथयाम ? न किञ्चिदपि
 ब्रूमहे इत्यर्थः, एतादृशमपि पालं न गणयसोति चित्तं तव चरितमिति
 भावः । अत्राप्रस्तुतेनाम्बुज-मधुपवृत्तान्तेन प्रस्तुतस्य कस्यचित् कृपणस्य
 महामान्बसत्पात्रेऽपि धनं वितरितुमनिच्छत उपस्थितः समात् समप्रतीति-
 रूपाप्रस्तुतप्रशंसा । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४५ ॥

भुक्तेति ।—हे राजहंस ! भवता त्वया, यत्र मृणालपटली मृणाल-
 समूहः, भुक्ता खादिता, अम्बूनि जलानि, निपोतानि सम्यक् पीतानि,
 तथा नलिनानि कमलानि, निषेवितानि सम्भुक्तानि, केन कृत्येन कार्य्येण,
 तस्य सरोवरस्य कृतोपकारः उपकारी, भवितासि, वद ? कथय ?

प्रारम्भे कुसुमाकरस्य परितो यस्योन्नतमञ्जरौ-
पुञ्जे मञ्जुकुञ्जितानि रचयंस्तानातनोरुत्सवान् ।
तस्मिन्नद्य रसालशाखिनि दशां देवात् कृशामञ्जति
त्वञ्चेन्मुद्दसि चञ्चरीक ! विनयं नोचस्त्वदन्योऽस्ति कः ? ॥ ४७ ॥

एणोगणेषु गुरुगर्वनिर्मोलितास्तः

किं कृष्णसार ! खलु खेलसि काननेऽस्मिन् ? ।

सौमामिनां कलय भिन्नकरोन्द्रकुम्भ-

मुक्तामयीं हरिविहारवसुन्धरायाः ॥ ४८ ॥

अत्राप्रस्तुतेन राजहंसवृत्तान्तेन प्रस्तुतस्य कस्यचिदुपकृतस्य उपकर्तुः
प्रत्युपकारपराङ्मुखोपस्थितः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४६ ॥

प्रारम्भे इति ।—चञ्चरीक ! हे भ्रमर ! त्वं कुसुमाकरस्य वसन्तस्य,
प्रारम्भे वसन्तस्य प्रदुर्भावे, यस्य रसालशाखिनः, परितः समन्तात्,
उन्नतान्तोनाम् उन्नच्छन्तीनां, मञ्जरीणां पुञ्जे समूहे, मञ्जुलानि
मनोज्ञानि, गुञ्जितानि रचयन् कुर्वन्, तान् उत्सवान् आनन्दान्, आतनोः
कृतवानर्दसि, अद्य तस्मिन् रसालशाखिनि चतुर्भुजैः, देवात् दुर्भाग्यात्, कृशां
दोनां, दशाम् अञ्जति प्राप्नुवति सति, चेत् यदि, विनयं शिष्टाचारं, मुञ्चसि
त्यजसि, तं परित्यजस्येति भावः, तदा त्वदन्यः त्वत्तोऽपरः, नीचः क्षुद्रः,
कः अस्ति ? न काऽपि अस्तौत्यर्थः । अत्राप्रस्तुतेन भ्रमरस्य रसालत्याग-
वृत्तान्तेन प्रस्तुतस्य कस्यचिदसमये उपकारिजनत्यागिन उपस्थितः
समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । शाल्विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४७ ॥

एणोति ।—हे कृष्णसार ! अस्मिन् कानने वने, गुरुणा महता, गर्वणा
अहङ्कारेण, निर्मोलितं मुद्दितं, अस्मिन् यत्र तथाभूतः, गर्वान्वः सन्नित्यर्थः,
एणोगणेषु हरिविहारवृन्देषु, किं कथं, खेलसि खलु ? क्रीडसि एव ?
इत्यर्थः ; इमां त्वदधिष्ठितामिति भावः, हरे सिंहस्य, विहारवसुन्धरायाः
विहारभूमेः, भिन्नानां विदारितानां, करोन्द्रकुम्भानां मुक्तामयीं मौक्तिक-
पूर्णामित्यर्थः, सौमां पर्यन्तविभागं, कलय प्रवधारय, इदानीमिवस्मात्

जठरज्वलनज्वलताऽप्यपगतशङ्कं समागताऽपि पुरः ।

करिणामरिणा हरिणा हरिणालौ हन्यतां नु कथम् ? ॥ ४८ ॥

येन भिन्नकरिकुम्भविस्त्रलन-

मौक्तिकावलिभिरक्षिता मञ्जौ ।

अद्य तेन हरिणान्तिके कथं

कथ्यतां तु हरिणा पराक्रमः ? ॥ ५० ॥

स्थितिं नो रे ! दध्याः क्षणमपि मदान्धेक्षण ! सखे !

गजश्रेणोनाथ ! त्वमिह जटिकायां वनभुवि ।

स्थानात् पलायस्व, नो चेत् सिंहः समागत्य त्वां निहनिष्यतीति भावः ।
अत्रापस्तुतेन कृष्णमारुतान्तेन प्रस्तुतस्य कस्यचित् परस्त्रीविहारिण
उपस्थिते; समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

जठरेति ।—करिणां गजानाम्, अरिणा शङ्कया, हरिणा सिंहेन,
जठरज्वलनं जठरेणाग्निना, ज्वलाऽपि नितरां क्षुधितेनापीत्यर्थः; पुरो-
ऽग्रतः; अपगता शङ्का यस्मिन् तत् यथा तथा समागताऽपि समुपस्थिताऽपि,
हरिणालौ मृगराजिः, कथं नु वितर्कं, हन्यताम् ? नैव हन्यतामित्यर्थः,
महतामधोऽयवेरिता नाचितेति भावः । अत्रापस्तुतेन सिंहवृत्तान्तेन
कस्यचित् प्रस्तुतस्य महतोऽयोग्यवेरितापराङ्मुखस्योपस्थिते; समात्
समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । आर्या वृत्तम् ॥ ४९ ॥

येनेति ।—येन हरिणा सिंहेन, भिन्नेभ्यः विदारितेभ्यः, करिकुम्भेभ्यः
विस्त्रलन्त्यः प्रभक्ष्यन्त्यः, या मौक्तिकावलयः सुक्तानिचयाः तामिः, मञ्जौ
पृथिवी, अक्षिता पूजिता, अलङ्कृता इत्यर्थः, अद्य तेन हरिणा, हरिणान्तिकं
मृगसमोप, मृगान् प्रतीत्यर्थः, पराक्रमः बलप्रकटनं, कथं नु कथ्यताम् ?
नैव योग्या हरिणेषु अस्य पराक्रम इति भावः । अत्रापस्तुतेन सिंह-
वृत्तान्तेन प्रस्तुतस्य कस्यचिन्महानुभावस्य क्षुद्रेषु प्रतापानावष्करख-
स्थापस्थिते; समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । रघोक्षता वृत्तं, “रात्यवेने-
रलगे रघोक्षता” इति तद्वचन्यात् ॥ ५० ॥

स्थितार्ताति ।—मदनं गवणं, अन्ये ईक्ष्यो नयने यस्य तत्त्वन्मञ्जौ रे

असौ कुम्भिभ्रान्त्या खरनखरविद्रावितमहा-

गुरुप्रावणामः स्वपिति गिरिगर्भे हरिपतिः ॥ ५१ ॥

गिरिगङ्गरेषु गुरुगर्वगुम्फितो

गजराजपोत ! न कदापि मञ्चरेः ।

यदि बुध्यते हरिशिशुः स्तनन्धयो

भविता करिणपरिशेषिता मञ्चौ ॥ ५२ ॥

निसर्गाटारामे तरुकुलममारोपसुकृती

कृतौ मानाकारो वकूलमपि कृत्वापि निदधे ।

मदान्धेक्षण ! गजश्रेणीनाथ ! गजयूथपते ! सखे ! त्वम् इह अस्यां, जटिलायां त्वरया पलायितुमशक्यायामिति भावः, वनभुवि काननप्रदेशे, अणामपि स्थितिम् अवस्थानं, नो दध्याः न कुरु, असौ हरिपतिः सिंहेन्द्रः, कुम्भिभ्रान्त्या कुम्भिनः गजा एते इति अमेक्ष, खरेः तीक्ष्णोः, नखरैः विद्राविता विदारिताः, महान्तः गुरवः दृढाः, प्रावणामाः शिलाखण्डाः येन तथाभूतः सन्, शान्तः सन्निति भावः, गिरिगर्भे गिरिगङ्गरे, स्वपिति निद्राति, असौ गतनिद्रत्वां दृष्टेव निहनिष्यति, तत् शोभं पलायस्वेति भावः । अत्रापस्तुतेन सिंह गजवृत्तान्तेन प्रस्तुतस्य कस्यचित् महाप्रतापशालिनः सकाशे अजानात् समुपस्थितस्य तदुर्वेरिणः उपस्थितेः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ५१ ॥

गिरौति ।—गजराजपोत ! हे गजेन्द्रशावक ! गुरुणा गर्वेण गुम्फितः युक्तः, अतिगर्वपरः सन् इत्यर्थः गिरिगङ्गरेषु पर्वतगुहासु, कदाऽपि न मञ्चरेः न विचरेः, यदि स्तनन्धयः स्तन्यपायी, हरिशिशुः सिंह-शावकः, बुध्यते जगति, तदा मञ्चौ पृथिवी, करिणभिः परिशेषिता हस्तिनीमालशिष्टा, भविता भविष्यति, सर्वान् करिणः करिशावकांश्चामौ निहनिष्यति, स्त्रीणामवध्यत्वात् कश्चिन् एवावस्थायन्ते इति भावः । अत्रापस्तुतेन सिंहशिशु-करिणः गजवृत्तान्तेन प्रवलवेरिशावकयोर्कपस्थितः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । मञ्जुभाषिणीवृत्तं, “सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी” इति तद्वचनान् ॥ ५२ ॥

निसर्गाटिति ।—निसर्गात् स्वभावात्, तरुकुलानां वृक्षनिषयानां,

दृढं को जानीते यदयमिह कोणान्तरगतो

जगज्जालं कर्त्ता कुसुमभरसौरभ्यभरितम् ? ॥ ५२ ॥

यस्मिन् विल्लति सर्वतः परिचलत्कल्लोलकोलाहलै-

मय्यादिभ्रमणभ्रमं हृदि हरिहन्ताबलाः पेदिरे ।

सोऽयं तुङ्गतिमिङ्गिलाङ्गकवल्लोकारक्रियाकोविदः

क्रोडे क्रोडतु कस्य कालकलहृत्यक्ताणवो राघवः ? ॥ ५४ ॥

समारोपे संरोपणे, सुठु कृतम् अनुष्ठानम् अस्य अस्तीति तादृशः सुकृतो, कृतो कार्यदत्तः, मालाकारः माली, आरामे उपवने, “आरामः स्यादुपवनम्” इत्यमरः ; कुलापि आरामेकदेशे इत्यर्थः, वकुलमपि निदधे रोपितवान्, अयं वकुलः, इह आरामे, कोणान्तरगतः कोणविशेषस्थितः सन्, जगज्जालं भुवनसमूहं, कुसुमभराणां पुष्पनिचयानां, सौरभ्येण सौरभेण, भरितं पूरितं, यत् कर्त्ता करिष्यति, दृढं को जनः, जानीते ? वेत्ति ? न कोऽपीत्यर्थः । अत्राप्रस्तुतेन वकुलवृत्तान्तेन सामान्य-रोपितानां मध्ये कस्यापि विशेषगुणवत्त्वेन प्रकाशितस्य कस्यचिदुपस्थितेः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ५३ ॥

यस्मिन्निति ।—यस्मिन् राघवे, विल्लति चलति सति, हरिहन्ताबलाः दिग्गजाः, सर्वतः समन्तात्, परिचलतां प्रसरतां, कल्लोलानां तरङ्गाणां, कोलाहलैः कलकलैः, “कोलाहलः कलकलः” इत्यमरः ; हृदि मनसि, मय्याद्रेः समुद्रमयनगिरेः, मन्दरपर्वतस्येत्यर्थः, भ्रमणं विलोडनं, तस्य भ्रमः किमयं मन्दरो गिरिः सागरं विलोडयतीति सन्देहजनितभ्रान्तिं, पेदिरे प्रापुः, सोऽयं तुङ्गानां वृत्ततां, तिभिङ्गिलाङ्गानां तिभिङ्गिलान् मत्स्यभेदान्, अङ्गति गच्छति, ग्रासार्थमिति भावः तेषां तिभिङ्गिल-गिलाख्यमत्स्यभेदानां, क्वल्लोकारक्रियायां ग्रासकरणे, कोविदः पण्डितः, शक्त इत्यर्थः, राघवः “राघव वीराली” इति प्रसिद्धः सामुद्रः मत्स्यविशेषः, कालेन यः कलहः विरोधः, सागरेण सह इति भावः, तेन त्यक्तः अणवः समुद्रः येन तथाभूतः, कालवशात् केनचित् कारणेन सागरसह विरोधे सागरं त्यजन् सन्नित्यर्थः ; यहा—कालेन अन्तकन सह, कलहं विरोधं, मर्यान्ते इति भावः, त्यक्तार्थवः

लूनं मत्तमतङ्गजेः कियदपि क्विन्नं तुषारादितैः
 शिष्टं ग्रासजभीषभानुकिरणैर्भस्मीकृतं काननम् ।
 एषा कोणगता मुहुः परिमलैरामोदयन्ती दिशः
 हा ! कष्ट ! ललिता लवङ्गलतिका टावाग्निना दह्यते ॥ १५ ॥
 स्वर्लोकस्य शिखामणिः सुरतरुयामस्य धामाङ्गतं
 पीनोमोपुरुहृतयोः परिणतिः पृथ्वावल्लोनामसि ।
 सत्यं नन्दन ! किम्विदं सद्दृष्टयेनित्यं विधिः प्रार्थ्यते
 त्वत्तः षाण्डवरङ्गताण्डवनटो दूरेऽस्तु वैश्वानरः ॥ १६ ॥

सन्, कस्य क्रांड़े क्रीडतु ? न एतादृक् कस्यापि क्रीडोऽस्ति, यत्र
 असौ परिमातोति भावः । “अस्ति मत्स्यः तिमिर्नाम शतयांजनमायतः ।
 तिमिङ्गलिः लोऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति राघवः ॥” इति राघवस्य
 सर्वमत्याधिकत्वमुक्तम् । अत्रापस्तुतेन राघववृत्तान्तेन कस्यचित्
 प्रस्तुतस्य अतिमहोदयजनपालितस्य तद्द्विरोधि स्वयं तथा महाव्रतस्य
 निराश्रयत्वोपस्थितेः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५४ ॥

लूनमिति ।—काननं वनं, मत्तैर्मतङ्गजैः इतिभिः, लूनं दलितं,
 कियदपि तुषारादितैः शिशिरापट्टवैः, भावे क्त-प्रथयः ; क्विन्नं क्षयं नीतं,
 शिष्टम् अवशिष्टं, ग्रासजैः निदाघभवैः, भीषभानुकिरणैः भीषणसुर्य-
 मयूखैः, भस्मीकृतं दग्धम् ; हा ! कष्टम् ! एषा काणगता काननं कदेश-
 वर्त्तिनी, मुहुः पुनः पुनः, परिमलः सौरभैः, दिशः आमादयन्ती
 आह्लादयन्ती, ललिता सुन्दरी, मनोहारिणीत्यर्थः, “ललितं त्रिषु सुन्दरम्”
 इत्यमरः ; लवङ्गलतिका लवङ्गवह्नी, टावाग्निना वनानन्विना, दह्यते
 भस्मीक्रियते । अत्रापस्तुतेन लवङ्गलतिकावृत्तान्तेन प्रस्तुतस्य कस्यचित्
 अबलाविनाशस्योपस्थितेः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५५ ॥

स्वर्लोकस्येति ।—नन्दन ! हे देवोद्यान ! त्वं स्वर्लोकस्य स्वर्गस्य, शिखा-
 मणिः शिरोरत्नं, तद्वत् श्रीभाकारमित्यर्थः, सुरतरुणां ग्रामस्य पारि-

स्वस्वव्यापृतिमग्नमानमतया मत्तां निवृत्ते जने
 चञ्चूकोटिविपाटिताररपुटो यास्वाम्यहं पञ्चरात् ।
 एवं कौरवरे मनोरथमयं पोयूषमास्वादय-
 त्यन्तः सम्प्रविवेश वारणकराकारः फणिग्रामणोः ॥ ५७ ॥

जातादिमसृहस्य, अहृतं विचित्रं, धाम आश्रयः, तथा पौलोमी पुरुहृतयोः
 शशोद्भवाः, पण्यावलोनां सुकनराशीनां, परिणतिः परिपाकः, फलमिति
 यावत्, अस्मि भवामि, सत्यं क्रिन्तु सहृदयेः सचेताभिः, सदाशरिग्व्यथैः,
 जनेरिति शेषः, त्वदुपकारनिस्पृहैरपीति भावः, नित्यं सततं, विधिः
 विधाता, खाण्डवः तदाख्यवनविशेषः, रङ्गः नक्तनस्थानमिव, तत्र ताण्डवे
 भर्त्सने, “ताण्डवं नटनं नाटां लास्यं नृत्यञ्च नर्तनं” इत्यमरः ; नट इव
 खाण्डवदहनकारोत्थयः, वैश्वानरः अग्निः, “अग्निर्वैश्वानरो वर्हः”
 इत्यमरः ; त्वत्तः त्वत्सकाशात्, दूरे अस्तु भवतु, त्वामग्निर्न दहतु
 इति भावः, इदं प्रार्थयति याच्यते ; सहृदया उपकारनिरपेक्षा एव सतां
 शुभमभिलषन्तीति भावः । अत्राप्रस्तुतेन नन्दनवृत्तान्तेन प्रस्तुतस्य
 कस्यापि साधोः सहृदयैरशुभनिवृत्तिशान्तनस्योपास्थितः समात् समप्रतीति-
 रूपाप्रस्तुतप्रशंसा । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५६ ॥

स्वहेति ।—स्वस्वव्यापृतिः निजनिजव्यापारः, तत्र मग्नं समासक्तं,
 मानमं यस्य तस्य भावः तत्ता तथा हेतुना, जने मत्सन्निहितचरे इति भावः,
 मत्तः मत्सकाशात्, निवृत्ते अतिक्रान्ते सति, अहं चञ्चूकोट्या चञ्चुग्रभागेन,
 विपाटितं विदलितम्, अररं कपाटं, पञ्जरहारमित्यर्थः, तदेव पुटमिव
 आवगच्छादिति भावः येन तथाभूतः, विपाटितपञ्जरहारः सन्नित्यर्थः,
 पञ्जरात् यास्वामि पलायिय, कौरवरे शुकपर्चाश्रेष्ठे, एवम् इत्थं, मनोरथ-
 मयं सङ्ख्यात्मकं, पोयूषम् अमृतम्, आस्वादयति सति, वारणकरः
 हस्तिशुण्डः, तदहंकारो यस्य तथाभूतः, अतिदोषः स्थूलश्च इति भावः,
 फणिग्रामणोः भुजङ्गप्रवरः, अन्तः मध्यं, पञ्जरस्य इति शेषः, सम्प्रविवेश
 सम्प्रविष्टवानित्यर्थः ; कालसर्पेण असौ धृतो नाशितश्चेति भावः ।
 अत्राप्रस्तुतेन कौरवृत्तान्तेन कश्चित् प्रस्तुतस्य मनसा भाविसुखं पर्या-

रे चाञ्चल्यजुषः ! मृगाः ! श्रितनगाः ! कल्लोलमालाकुला-
 मेतामम्बुधिगामिनीं व्यवसिताः सङ्गाहितुं वा कथम् ? ।
 अत्रैवाच्छलदम्बुनिभेरमहावर्त्तैः समावर्त्तितो
 यत् ग्रावेव रसातलं पुनरसौ यातो गजग्रामणौः ॥ ५८ ॥
 पिब स्तन्यं पोत ! त्वमिह मददन्ताबलधिया
 दृगन्तानाधत्से किमिति हरिदन्तेषु पशुषु ? ।
 त्रयाणां लोकानामपि हृदयतापं परिहरन्
 अयं धीरं धीरं ध्वनति नवनौलो जलधरः ॥ ५९ ॥

लोचयतः सहसा कानेन कवलितस्थोपस्थितः समात् समप्रतीतिरूपा-
 प्रस्तुतप्रशंसा । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५७ ॥

रे इति ।—रे श्रिता नगा यैः तथाभूताः पर्वतधामिन इत्यर्थः, चाञ्चल्य-
 जुषः ! चपलाः ! मृगाः ! ययं कल्लोलमालाभिः तरङ्गश्रेणिभिः, आकुला
 आक्रीणांताम्, एतां पृगेवर्त्तिनीम्, अम्बुधिगामिनीं मागरगां, नदीमित्यर्थः,
 सङ्गाहितुम् अवगाहितुं, कथं वा केन हेतुना वा, व्यवसिताः ? उद्युक्ताः ?
 नेतत् युक्तमिदानीं युष्माकमिति भावः ; यत् यस्मात्, असौ पुनरसावपि,
 गजग्रामणोः गजयूथपतिः, अत्रैव नद्याम्, उच्छलन्तः उद्विक्ततां गच्छन्तः,
 अम्बूनां जलानां, निर्भगाः निश्चया येषु तथाभूताः, ये महान्तः आवर्त्ताः
 जलधनयः, “स्यादावर्त्ताऽम्भमां भ्रमः” इत्यमरः ; तेः समावर्त्तितः विघूर्णितः
 सन्, ग्रावेव श्लिष, रसातलं पातालं, यातः गतः, मृत इति यावत् ; का
 कथा अन्येषामिति भावः । अत्राप्रस्तुतेन नदी-मृग-गजेन्द्रवृत्तान्तेन
 प्रस्तुतस्य कस्यचिदतिमहताऽपि सम्प्रेष्टुमशक्यं स्थानं प्रवेष्टुमिच्छतः
 चुद्रस्योपस्थितेः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ५८ ॥

पिबेति ।—पोत ! शिशो ! त्वं स्तन्यं स्तनदग्धं, पिब, इह ण्णु,
 हरिदन्तेषु दिगन्तेषु, मददन्ताबलधिया मत्तगजेन्द्रोऽयमिति बुद्ध्या, पशुषु
 कलुषितान्, दृगन्तान् अपाङ्गान्, किमिति कथम् आधत्से ? निदधामि ?
 अयं नवनौलः जलधरः मेघः, त्रयाणामपि लोकानां जगतां, हृदयतापम्
 आर्षिं, परिहरन् अपनयन्, धीरं धीरम् अतिगम्भीरं यथा तथा, ध्वनति

धीरध्वनिभिरलं तं नीरद ! मे मासिको गर्भः ।

उन्मटवारणबुद्ध्या मध्येजठरं समुच्छलति ॥ ६० ॥

वैतुण्डगणकण्डूति-पाण्डित्यपरिपन्थिना ।

हरिणा हरिणालोषु कथ्यतां कः पराक्रमः ? ॥ ६१ ॥

नीरान्निर्मलतो जनिर्मधुरता वामामुखस्यर्चिनी

वामो यस्य हरेः करे परिमलो गौर्वाणचेतोहरः ।

सर्वस्वं तदहो ! महाकविगिरां कामस्य चाश्वोरुह !

त्वक्षेत् प्रीतिमुरौकरोषि मधुपे तत्त्वां किमःचक्ष्महे ? ॥ ६२ ॥

नदति । अत्रापस्तुतेन पात-जलधरवृत्तान्तेन कस्यचित् प्रस्तुतस्य भोषण-
मूर्त्तंगद्य च परमद्वितकरस्य दर्शनंन श्रद्धितस्थोपस्थितैः समात् समप्रतीति-
रूपाप्रस्तुतप्रशंसा । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ५८ ॥

धीरिति ।—नीरद ! हे जलद ! मे मम, मासिको मासैकभवः, गर्भः
कुन्निस्थजोवः, ते तव, धीरध्वनिभिः गम्भोरनादैः, उन्मटवारणबुद्ध्या
मत्तगजाऽयं नदतीति धिया, जठरस्य मध्ये मध्येजठरम् उदरमध्ये, अल-
मतिशयंन, समुच्छलति पतनाय चलतीत्यर्थः । अत्रापस्तुतेन गर्भपात-
वृत्तान्तेन कस्यचित् प्रस्तुतस्थितैः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा ।
उपगोतिवृत्तम् ॥ ६० ॥

वैतुण्डेति ।—विशष्टं तुण्डमाननं येषां ते वितुण्डाः ते एव वैतुण्डाः
गजाः, स्वार्थेऽन्-प्रत्ययः ; तेषां गण्डयोः कपोलयोः, कण्डूतिः कण्डूयनं,
वर्षणमित्यर्थः, तत्र यत् पाण्डित्यं नैपुण्यं, तत्परिपन्थिना तद्विगोधिना,
गजवेरिणेत्यर्थः, हरिणा सिंहेन, हरिणालोषु मृगसंहतिषु, पराक्रमः
बलप्रकाशः, कः कथ्यताम् ? नैव तत्पराक्रमो युक्त इति भावः ।
अत्रापस्तुतेन सिंह-मृगवृत्तान्तेन प्रस्तुतस्य कस्यचित् महापुरुषेण क्षुद्रजन-
विरोधस्यायुक्ततोपस्थितैः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ ६१ ॥

नीरादिति ।—अश्वोरुह ! हे पद्म ! यस्य तव निर्मलतः विमलात्,
नीरात् जलात्, जनिरुत्पत्तिः, “जनिरुत्पत्तिरुद्भवः” इत्यमरः ; निर्दोषकुल-
जातस्त्वमिति भावः ; मधुरता मनोहारित्वं, वामा सुन्दरी नारी, तस्या

लोलामुकुनितनयनं किं सुखशयन समातनुषे ? ।

परिणामविषमहरिणा कारिनायक ! वर्द्धते खेरम् ॥ ६१ ॥

विदुषां वटनादाचः महसा यान्ति नो वहिः ।

याताश्चेत् पराश्रन्ति हिरदानां रटा इव ॥ ६४ ॥

मुखं स्पृष्टे इति तत्स्पृष्टिनो तदनुरूपेत्यर्थः, सुन्दरीमुखवत् मनो हरसीति भावः, हरिर्नारायणस्य सूर्यस्य वा, करं हस्ते, वामः स्थितिः, हरः शङ्खचक्र गदा-पद्मधारित्वादिति भावः, साधुसङ्कतवास्तौति तात्पर्यं, परिमलः मोरभं सुयशश्च, गीर्वाणानां देवानां, चर्तौहरः मनोहरः, देवगणेष्वपि तव मुख्यातिरस्तौति भावः, त्वं महाकवोनां गिरः वाचः, रचना इत्यर्थः तासां, कामस्य मदनस्य च, सर्वश्वं समस्तधनस्वरूपं, महाकवयस्त्वया स्वकृतिमुद्गामयन्ति, कामश्च स्वव्यापारमुद्गोपयतीति भावः, अहो ! आश्चर्यं, तत् तथात्वेऽपि, त्वं चत् यदि, मधुपं भ्रमरं, नीचे इति भावः, प्रीतिम् उरीकरोषि अङ्गीकरोषि, तत् तटा, त्वां किम् आचक्ष्महे ? वदामः ? न किमपीत्यर्थः, एतादृशस्य तव नीचामङ्गी नीचित इति भावः । अलाप्रस्तुतेनाम्भोरुहस्य मधुपसङ्कृतान्तेन प्रस्तुतस्य कस्यापि साधारणसाधुसङ्कस्योपस्थितः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६२ ॥

लोलति ।—करिनायक ! हे गजराज ! लीलया विलासेन, मुकुलिते निमालिते, नयनं यस्मिन् तत् यथा तथा, किं कथं, सुखशयनं सुखसुप्तिं, समातनुषे ? करोषि ? न युक्तं तव सुखशयनमित्यर्थः ; कुतः ? इत्याह, परिणामे विषमः दास्यः, यः हरिः मिहः, तेन वैरं शालवं, वर्द्धते वृद्धिं गच्छति । अलाप्रस्तुतेन करि-मिहवृत्तान्तेन कस्यचित् प्रस्तुतस्य दुर्बल-शत्रुजनविरुहस्य प्रमादतोऽवस्थितस्योपस्थितः समात् समप्रतीतिरूपा-प्रस्तुतप्रशंसा । उपगौतिवृत्तम् ॥ ६३ ॥

विदुषामिति ।—विदुषां विद्यावतां, वटनात् मुख्यात्, वाचः वचनानि, महसा पौर्वापर्यमनवधार्येति भावः, वहिः नो यान्ति न निःसरन्तीत्यर्थः, याताश्चेत् निरुता यदि, तदा हिरदानां हस्तिनां, रटा इव दन्ता इव, न

औदार्यं भुवनत्रयेऽपि विदितं सम्भूतिरश्वोनिधे-
 र्वाप्तो नन्दनकानने परिमलो गोर्वाणचेतोहरः ।
 एवं दाढगुरोर्गुणाः सुरतरोः सर्वेऽपि लोकोत्तराः
 आदर्शप्रवरार्थितार्पणविधावेको विवेको यदिति ॥ ६५ ॥
 एको विश्वमतां ह्यरास्यपृष्ठः प्राणानहं प्राणिनाम्
 इत्येवं परिचिन्त्य मा स्वमनसि व्याधानुतापं कृथाः ।
 भूपानां भवनेषु किञ्च विमलचेत्रेषु गूढाशयाः
 माधृनामरयो वसन्ति कति नो त्वत्तल्यकक्षाः श्वलाः ? ॥ ६६ ॥

पराञ्चन्ति न निवर्तन्ते, यथा हस्तिदन्तान् कदाऽपि खलन्ति तथा
 सज्जनवाक्यानि न कदाऽपि विपर्ययं गच्छन्तीति निष्कर्षः । उप-
 माऽलङ्कारः ॥ ६४ ॥

औदार्यमिति ।—औदार्यं महत्त्वं, वदान्यत्वञ्च, “उदारो दाढ-महतीः”
 इत्यमरः ; भुवनत्रयेऽपि त्रिलाक्यामापि, विदितं ज्ञातं, दर्शनात् श्रवणाद्वा
 इति शेषः, अश्वोनिधेः समुद्रात्, मध्यमानादिति भावः, सम्भूतिः
 समुत्पत्तिः, नन्दनकानने देवोद्याने, वासः स्थितिः, परिमलः सौरभं,
 सुयशश्च, गोर्वाणानां देवानां, “वर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गोर्वाणा दानवारयः”
 इति देवपर्यायिषु अमरः ; चेतोहरः मनोहरः, एवम् इत्थं, दाढगुरोः
 वदान्यप्रवरस्य, सुरतरोः कल्पद्रुमस्य, सर्वेऽपि गुणाः औदार्य-सत्कुलप्रसूति-
 सदाशय-माधुर्यादयः, लोकोत्तराः अलौकिकाः, अमाधारणा इत्यर्थः, किन्तु
 आर्शप्रवरैः याचकश्रेणैः, अर्थितस्य याचितस्य, अपणविधौ प्रदानव्यापारे,
 एकः एकमात्रः, विवेकः विचारः, यदिति स्यात् । अत्राप्रस्तुतेन सुरतरो-
 रविवेकवृत्तान्तेन प्रस्तुतस्य कस्यचित् दातुः पातापाताविवेकोपस्थितः
 समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६५ ॥

एक इति ।—हे व्याध ! अहमेकः केवलः, अपृष्ठः निर्दयः सन,
 विश्वमतां नायमस्मान् हनिष्यतीति विश्वासेन चरतामित्यर्थः, प्राणिनां
 जीवानां, प्राणान् ह्यरासि नाशयामि, इति एवं, परिचिन्त्य पर्यालोच्य,
 स्वमनसि निजचेतसि, अनुतापं पश्चात्तापं, मा कृथाः न कुरु, कुतः ?

विश्वास्थ्यं मधुरवचनैः साधून् ये वञ्चयन्ति नम्रतमाः ।

तानापि दधासि मातः ! काश्यपि ! यातस्तवापि च विवेकः ? ॥ ६७ ॥

अन्या जगद्धितमयी मनसः प्रवृत्ति-

रन्त्यैव काऽपि रचना वचनावल्लोनाम् ।

लोकोत्तरा च कृतिराकृतिरार्त्तहृद्या

विद्यावतां सकलमेव गिरां दवीयः ॥ ६८ ॥

इत्याह, भूपानां राज्ञां, भवनेषु गृहेषु, किञ्च विमलक्षेत्रेषु तीर्थेषु इत्यर्थः, गूढाश्रयः अविज्ञाताभिप्रायाः, दृष्टमनसः इति भावः, साधूनाम् अरयः श्लवः, वक्तव्यरूपाः त्वत्प्रतिरूपाः, खला दर्जनाः, कति वसन्ति ? बहवो वसन्तीत्यर्थः । अत्र व्याधस्य प्राणिद्विंसायामुत्कर्षमुक्त्वा त्वत्तुल्यकक्षाः खला इत्यपमानत्वकल्पनात् प्रतीपालङ्कारभेदः । तथा च दर्पणाः, “उक्त्वा चात्यन्तनुत्कर्षमत्युत्कृष्टस्य वस्तुनः । कल्पितेऽप्युपमानत्वे प्रतीर्षं केचिद्दर्शने ॥” इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६६ ॥

विश्वास्येति ।—मातः काश्यपि ! हे वसुन्धर ! ये जनाः, नम्रतमाः अतिशयेन विनोताः सन्तः, मधुरवचनैः साधून् विश्वास्थ्यं वञ्चयन्ति प्रतारयन्ति, तानपि दधासि ? बहसि ? तवापि च विवेकः विचारः, यातः ? नष्टः ? अत्राप्रस्तुतेन काश्यप्याः खलवञ्चनकीर्त्तनन कस्यचित् प्रस्तुतस्य महात्मनो दुजनपोषणस्थोपस्थितः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । गीतिवृत्तम् ॥ ६७ ॥

अन्येति ।—विद्यावतां विदुषां, जगतां हितमयी हितसाधनी, मनसः प्रवृत्तिः अन्या अपरा, अलौकिकीत्यर्थः, वचनावल्लोनां वाक्प्रपञ्चानां, काऽपि विशिष्टेत्यर्थः, रचना विन्यासः, अन्येव अपरेव, लोकातिशायिनीत्यर्थः, कृतिः कार्यञ्च, लोकात्तरा अलौकिकी, असाधारणीत्यर्थः, आकृतिश्च अवयवश्च, आर्त्तानां दुःखितानां, हृद्या मनोहारिणीत्यर्थः, मोह्येति यावत्, किं बहूना सकलमेव सर्वव्यापार एव, गिरां वाचां, दवीयः दूरवर्त्तीत्यर्थः, अनिर्वचनीय इति यावत् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६८ ॥

आपन्नतः किल महाशयचक्रवर्ती
 विस्तारयत्यक्तपुवंमुदारभावम् ।
 कालागुरुदहनमध्यगतः समन्तात्
 लोकोत्तरं परिमलं प्रकटो करोति ॥ ६९ ॥
 विश्वाभिरामगुणगौरवगुम्फितानां
 रोषोऽपि निर्मलधियां रमणीय एव ।
 लोकम्पृणैः परिमलेः परिपूरितस्य
 काश्मोरजस्य कटुताऽपि नितान्तरम्या ॥ ७० ॥

आपन्नत इति ।—महाशयचक्रवर्ती महात्मा जनः, आपन्नतः
 किल विपद्भ्रष्टोऽपि, अक्तपुवं पूर्वादपि अधिकमिति यावत्, उदारभावं
 महाशयत्वं, विस्तारयति प्रकाशयति, तथा हि, कालागुरुः क्षणागुरुः,
 गन्धद्रव्यविशेषः इत्यर्थः, दहनमध्यगतः अग्निमध्यस्थितः मन्, समन्तात्
 सर्वतः, लोकोत्तरम् अलौकिकम्, अतिमनोहरमित्यर्थः, परिमलं सौरभं,
 प्रकटो करोति आविष्करोति । अत्र एकस्य प्रकटोकरणरूपस्य सामान्य-
 धर्मस्य पृथङ्निर्देशात् प्रतिवस्तूपमलङ्कारः । तथा च दर्पणः, “प्रति-
 वस्तूपमा सा स्यात् वाक्ययोग्य-साम्ययोः । एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र
 निर्दिश्यते पृथक् ॥” इति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६९ ॥

विष्णोति ।—विश्वाभिरामाणां जगन्मनोहराणां, गुणानां शील-
 सौन्दर्यादीनां, गौरवेण गुम्फितानाम् अलङ्कृतानाम् इत्यर्थः, निर्मलधियां
 विशुद्धमतीनां साधूनामिति शेषः, रोषोऽपि क्रोधोऽपि, रमणीय एव
 मनोश्च एव, न्यायानुगतत्वादिति भावः ; तथा हि, लोकं पृथगन्ति प्रीणय-
 न्तीति लोकम्पृणाः तैः लोकप्रीतिकरैः इत्यर्थः, खश् प्रत्ययः ; परिमलेः
 मोरभेः, परिपूरितस्य भरितस्य, काश्मोरजस्य कङ्कमस्य, गन्धद्रव्यमेदस्य
 इत्यर्थः, कटुताऽपि तीव्रताऽपि, नितान्तरम्या अतीवकृद्या । अत्रापि प्रति-
 वस्तूपमा । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७० ॥

लीलालुहितशारदापुरमहामम्यङ्गराणां पुरी

विद्यामद्याविनिर्गलत्कणमुषो वल्लान्ति चेत् पामराः ।

अद्यक्षाः फणिनां शकुन्तशिषवो दन्तावलानां वृक्षाः

सिंहानाञ्च सुखेन मूर्धसु पदं धाम्यन्ति शालावृक्षाः ॥ ७१ ॥

गीर्भिर्गुरुणां पद्मपाद्मराभि-

स्तिरस्कृता यान्ति नरा महत्त्वम् ।

अलम्ब्याणोत्कषणा नृपाणां

न जात मौली मणयो वसन्ति ॥ ७२ ॥

लीलेति ।—विद्यामद्य विद्याग्रहं, तस्मात् विनिर्गलतः विनिःसरतः, कथान् मुष्णन्ति हरन्तीति तद्योक्ताः, विद्यामन्दिरे यत्किञ्चिद्भ्रमज्ञाना इत्यर्थः, पामराः सुखाः, अविशेषिन इत्यर्थः, लीलया विलासविशेषेण इत्यर्थः, लुण्ठिताः हृताः, अधिगता इत्यर्थः, शारदापुरात् सरस्वतौ-मन्दिरात्, महान्तः अत्यत्कृष्टाः, सम्यङ्गराः बहवः सम्यदः यैः तेषां, लम्बविद्याऽतिशयानाम् इत्यर्थः, जनानामिति शेषः, पुरः अग्रतः, चित् यदि, वल्गन्ति व्यापकतया विचरन्तीत्यर्थः, तदा अद्यक्षाः अद्यभवाः परदिन-जाताश्च, अचिरप्रमृता इति यावत्, शकुन्तशिषवः पक्षिशावकाः, फणिनां भुङ्क्ष्वानां, वृक्षाः ईहामृगाः, “घोष” इति ख्याताः कुकुराकारचद्रव्याघ्रा इत्यर्थः, दन्तावलानां दन्तिनां, शालावृक्षाः कुकुराः शृगाला वा, सिंहानाञ्च मूर्धसु शिरःसु, सुखेन पदं धाम्यन्ति दास्यन्ति । अत्र अज्ञानां विज्ञ-समोप व्यापकतया विचरणं शकुन्तशिषूनां सर्पशिरसि, वृक्षाणां हस्ति-शिरसि, व्याघ्राणां सिंहशिरसि च पदनिधानमिवेति विम्बानुविम्बप्रत्याय-नादसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः । शार्दूलविक्रौडितं वृत्तम् ॥ ७१ ॥

गीर्भिरिति ।—नरा मानवाः, गुरुणां पितादौनां, “गुरुर्गोप्यति-पिताद्योः” इत्यमरः ; पद्मपाद्मराभिः कटुभिरित्यर्थः, गीर्भिः वार्भिः, तिरस्कृताः निर्भर्त्विताः सन्तः, महत्त्वं यान्ति प्राप्नुवन्ति, ज्ञानलाभेर्निति भावः ; तथा हि, मणयः रत्नानि, न लम्बं शाखेन शाखाख्ययन्त्रेण, उत्कषणम् उद्धरणं यैः तथाभूताः, जातु कदाचिदपि, नृपाणां राज्ञां,

वहति विषधरान् पटोरजन्मा
 शिरसि मसौपटलं दधाति द्रौपः ।
 विधुरपि भजतेतरां कलङ्कं
 पिशुनजनं खलु विभ्रति क्षितोन्द्राः ॥ ७३ ॥
 सत्पुरुषः खलु हिताचरपौरमन्द-
 मानन्दयत्यधिल्लोकमनुक्त एव ।
 आराधितः कथय केन करैरुदारैः
 इन्द्रविंकाशयति कैरविणौकुलानि ? ॥ ७४ ॥

मौलौ किरौटे, “बूडा किरौटं केशाश्च संयता मोलयस्त्रयः” इत्यमरः ; न
 वसन्ति न राजन्ते इत्यर्थः, शास्त्रघर्षिता एव वसन्तीति भावः । अत्रोभयो-
 र्वाक्ययोर्विम्बानुविम्बप्रतीतेर्दृष्टान्तालङ्कारः ; तथा च दर्पणाः, “दृष्टान्तस्तु
 मधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनम्” इति । उपजातिवृत्तम् ॥ ७३ ॥

वहतीति ।—पटोरजन्मा चन्दनतरुः, विषधरान् भुजङ्गान्, वहति
 धारयति, द्रौपः शिरसि शिखायां, मसौपटलं कज्जलसङ्घं, दधाति, विधु-
 रपि चन्द्रोऽपि, कलङ्कं भजतेतराम् अतिशयेन धारयति, क्षितोन्द्राः
 राजानः, पिशुनजनं दुर्जनं, विभ्रति खलु पुण्यन्येवेत्यर्थः । अत्रैकस्य
 सामान्यधर्मस्य पृथङ्निर्देशात् प्रतिवस्तूपमाऽलङ्कारः ; तथा च दर्पणाः,
 “प्रतिवस्तूपमा सा स्यात् वाक्ययोर्गम्य-साम्ययोः । एकोऽपि धर्मः सामान्यो
 यत्र निर्दिश्यते पृथक् ॥” इति । पुष्पिताया वृत्तम् “अयुजि नयुगरेफतो
 यकारो यजि तु नजौ ज्वरगाश्च पुष्पिताया” इति तद्वचनान् ॥ ७३ ॥

सत्पुरुष इति ।—सत्पुरुषः मज्जनः, अनुक्त एव अर्काशितोऽपीत्यर्थः,
 हिताचरणैः शुभानुष्ठानैः, अखिलं समस्तं, लोकम्, आनन्दयति खलु प्रोण-
 यत्येव, तथा हि, इन्द्रश्चन्द्रः, केन जननं, आराधितः सन् उदारैः महद्भिः,
 जगदानन्दकरेरिति भावः, करैः अंगुभिः, किरणैरित्यर्थः, “बलिहस्तांशवः
 कराः” इत्यमरः ; कैरविणौकुलानि कुसुदिनौष्ठानि, त्रिकाशयति ?
 प्रस्फोटयति ? क्रोधय ? न केनापि आराधितः, किन्तु स्वयमेव विकासय-
 तोत्यर्थः । अप्यापि दृष्टान्तालङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७४ ॥

कृतमपि महोपकारं पय इव पीत्वा निरातङ्गम् ।
 प्रत्युत हन्तुं यतते काकोदरसोदरः खलो जगति ॥ ७५ ॥
 पाण्डित्यं परिहृत्य यस्य हि कृते वन्दित्वमालम्बितं
 दुष्प्रापं मनसाऽपि यो गुह्यतरैः क्लेशैः पदं प्रापितः ।
 रुदस्तात्र स चेन्निगोर्थ्य सकलां पूर्वापकारावलीं
 दुष्टः प्रत्यवतिष्ठते तदधुना कस्मै किमाचक्ष्महे ? ॥ ७६ ॥
 परार्थव्यासङ्गादुपजहदपि स्वार्थपरता-
 मभेदैकत्वं यो वहति गुह्य भूतेषु सततम् ।

कृतमिति।—काकोदरः भुजङ्गः, तखोदरः तखटश्च इत्यर्थः, खलः दुर्जनः, जगति कृतमपि महान्तमुपकारं पय इव दुग्धमिव, पीत्वा भक्षयित्वा, निरातङ्गं निःशङ्कं यथा तथा, प्रत्युत वेपरीत्य, हन्तुं हिंसितुं, यतते उद्यच्छति, यथा दुग्धपोषितः सर्पः पोष्टारं निहन्ति, तथा दुर्जनः कृतोपकारं सुजनं हन्तीत्यर्थः । उपमाऽलङ्कारः । उद्गीतं वृत्तम्, “आर्वाशकलङ्घिनये विपरोते पुनरिहाद्गीतिः” इति लक्षणात् ॥ ७५ ॥

पाण्डित्यमिति।—यस्य जनस्य, कृते निमित्तं, पाण्डित्यं विद्यावत्त्वं, परिहृत्य परित्यज्य, वन्दित्वं स्तुतिपाठकत्वम्, आलम्बितं हि गृहीतमेव, विद्वान् हि कसपि वन्दिभावेन कल्पितस्तवेर्नाराधयति, मया तु यस्याभ्युन्नतय परतोषणमपि कल्पितस्तुतिभिराचरितमिति भावः, यः मनसाऽपि दुष्प्रापं दुर्लभं, पदं गुह्यतरैः अतिमहद्भिः, क्लेशैः प्रापितः नीतः, बहुभिः क्लेशैः पदप्रदातारमाराय मया यः समुन्नतं पदं प्रापित इति यावत्, स जनः, तत्र पदे, रुदः वहमूलः, लब्धप्रतिष्ठः सन् इति भावः, चेत् याद, सकलां सर्वां, पूर्वापकारावलीं पूर्वकृतापकारसमूहं, निगोर्थ्य विनाशय, अखीकृत्यति यावत्, दुष्टः सन् प्रत्यवतिष्ठते प्रतिकूलतया वर्त्तते, तत् तदा, कस्मै जनाय, किम् आचक्ष्महे ? कथयामः ? न किमप्यत्र कथयितुमस्तीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७६ ॥

परार्थेति।—यः पुरुषः, साधुरित्यर्थः, परमात्मा च, स्वार्थपरतां स्वार्थसिद्धाहेत्यम्, उपजहदपि त्यजन्नपि, परार्थव्यासङ्गात् परार्थनिष्पादनासक्तेः,

स्वभावात् यज्जान्तः स्फुरति ललितोदात्तमहिमा

ममर्षो यो नित्यं स जयतितरां कोऽपि पुरुषः ॥ ७७ ॥

वंशभवो गुणवानपि सङ्गविशेषेण पूज्यते पुरुषः ।

न हि तुम्बोफलविक्रमो लीलादण्डः प्रयाति साहिमानम् ॥ ७८ ॥

अमितगुणोऽपि पदार्था दोषैर्नैकेन निन्दितो भवति ।

निखिलरसायनमहितो गन्धेनोन्नेण लशुन इव ॥ ७९ ॥

उपकारमेव तनुते विपन्नतः सङ्गुणो नितराम् ।

मूर्च्छां गतो मृतो वा निदशेनं पारदोऽत्ररमः ॥ ८० ॥

भूतेषु प्राणेषु, सततं गुरु अधिकम्, अर्भदैक्यं मेदेऽपि अभिन्नदृष्टव-
द्धारिण्य एकचम्, अनेदे सति एकचमद्वितीयत्वञ्च, “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति
श्रुतेः सर्वेषां ब्रह्माभिन्नत्वात्; वहति धते, तथा यस्य पुरुषस्य, ललितोदात्त-
महिमा अतिमहात्ततो सदान् महिमा, स्वभावादेव अन्त, सर्वान् प्राणाना-
मिति शेषः, स्फुरति उद्गासते, यः पुरुषः, नित्यं सततं, समघः प्रभुः, स्वाधीन
इत्यर्थः, स कोऽपि पुरुषः जयतितरां सर्वोत्क्रेमातोव राजते इत्यर्थः ।
अपार्थश्रेष्ठः; तथा च दर्पणः, “श्रेष्ठेः स्वभावादेकार्यैः शेषेऽनेकार्य-
वाचनम्” इति । निखरिणो वृत्तम् ॥ ७७ ॥

वंशभव इति ।—वंशभवः सङ्गवंशजातः, वेशजश्च, गुणवान् विनयादि-
गुणाकारः, सङ्गबन्धुपुरुषः सङ्गविशेषेण साधुरुद्धवासेन, पूज्यते आद्वियते ;
लीलादण्डः तुम्बोफलविक्रमः तुम्बोफलविरहितः, महिमानं साहाय्यं, न
हि प्रयाति नेव लभते । अत्र वैधर्म्येण दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ७८ ॥

अनिनेति ।—अमिताः प्रभूताः, गुणा यस्य तादृशोऽपि, पदार्थः वस्तु,
एकेन एकमादेष्ये, दोषेण निखिलं समस्ते, रसायने पारदादिशोधने
जरादिनाशनीप्रवपिशेषे वा, सङ्घितः आहतः, वैद्यैरिति शेषः, लशुनः
कण्डविशेषः, उद्येण तीक्ष्णेन, गन्धेनेन निन्दितः भवति । उपमा-
द्वलङ्कारः ॥ ७९ ॥

उपकारमिति ।—सङ्गुणः शोभनगुणशाली पुरुषः, विपन्नतः आपन्नः,
अपिप्राध्याहार्यः, नितराम् अतिशयेन, उपकारमेव तनुते विस्तारयति ।

वनान्तं खेलन्ता शशकांशशुमालोक्य चकिता
 भुजप्रान्तं भर्तुर्मजति भयङ्कर्तुः सर्पादि या ।
 अहो ! सेयं माता दशवदनगीता हलरदैः
 परीता रक्षोभिः अग्रति विवशा कामपि दशाम् ? ॥ ८१ ॥
 पुगे गौर्वाणानां निजभुजबलाहोपुष्पिकाम्
 अहो ! कारं कारं पुरभिदि शरं सम्प्रखयतः ।
 स्मरस्य स्वर्वालानयनशुभमालार्चनपदं
 वपुः मद्यो भालानन्वर्भसितजाकामदमभूत् ॥ ८२ ॥

करांतोचर्यः, अत्र त्रिपथे, मूर्च्छान् आयुर्वेदोक्तसंस्कारविशेषं, गतः, मृतो
 वा प्रक्रियाविशेषेण मन्मोक्त इति भावः, पारदो रसः पारदाख्या रसः,
 निदर्शनं दृष्टान्तः । अत्रापि दृष्टान्त एवालङ्कारः । उपगौति
 वृत्तम् ॥ ८० ॥

वनान्ते इति ।—वनान्ते वनसोमार्थां, खेलन्ती क्रीडन्ती, या शशकां-
 शिशुं शशकख्यमृगविशेषशावकम्, आलोक्य दृष्ट्वा, चकिता भीता सती,
 सर्पादि तद्वृणं, भयङ्कर्तुः भोतिनाशकस्य, भर्तुः स्वामिनः, रामस्य इत्यर्थः,
 भुजप्रान्तं मजति आश्रयति, अहो ! खेदे, से। सोता, दशवदननेन रावणेन,
 नोता हृता, अत्र एव विशशा पराधोना सती, हलरदैः लाङ्गलफलकतुल्य-
 दन्तैः रक्षोभिः निशाचरैः, परीता परिवेष्टिता, कामपि अनिर्वचनीया,
 दशाम् दुःखावस्थामित्यर्थः, अग्रति प्राप्नोति । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ८१ ॥

पुर इति ।—गौर्वाणानां देवानाम् इन्द्रादीनां, पुरः अग्रतः, निजभुज-
 बलस्य स्वबाहुवीर्यस्य, आहोपुष्पिका । अहमेव समर्थः नान्य इत्याकार-
 दर्पमित्यर्थः, कारं कारं पुनः पुनः कृत्वा, आभीक्ष्ण्यं यामुलः, पुरभिदि
 शम्भौ, शरं सम्प्रखयतः सन्दहतः, स्मरस्य कामस्य, स्वर्वालानां सुरसुन्दरीणां,
 नयनशुभमाला नैवरूपया शोभनया सजा, अर्चनपदं पूजाख्यानं,
 वपुः शरीरं, मद्यः मपदि, भालानन्वेन लज्जाटाग्निना, भसितजालानां
 मन्मत्तवृद्धानां, प्रसक्तं पानुं, अभूत् मन्मत्तवृद्धित्यर्थः, अहो ! खेदे ।
 शिखरिणी वृत्तम् ॥ ८२ ॥

युक्तं सभाया खलु मकटानां
शाखास्तरूणां मृदुलासनानि ।
सुभाषितं चात्कृतिरातिथेयो

दन्तेनखाग्रैश्च विपाटितानि ॥ ८३ ॥

किं तीर्थम् ? हरिपाटपद्मभजनं, किं रत्नम् ? अच्छा मतिः,

किं शास्त्रम् ? श्रवणेन यस्य गलांत हैतान्धकारोदयः ।

किं मित्रं सततोपकाररसिकम् ? तत्त्वावबोधः सखे !

कः शत्रुवंद खेददानकुशलः ? दुर्वासनासञ्चयः ॥ ८४ ॥

युक्तमिति ।—मकटानां वानराणां, सभायां समाजे, तरूणां वृक्षाणां, शाखाः मृदुलानि कामलानि, अ.सनानि उपवेशनस्थानानि, चीकृतिः चीकारः, सुभाषिं सुष्ठु आलापः, दन्तेः नखाग्रैश्च विपाटितानि परस्परं विदलितानि, आतिथेयो अतिथिसत्कारः, अतिथौ साध्वोति ढक् ; युक्तं खलु उचितमेवैतदित्यर्थः । उपजाति वृत्तम् ॥ ८३ ॥

किमिति ।—तीर्थं पुण्यस्थानं किम् ? हरिनाारायणस्य, पाटपद्मभजनं चरणपङ्कजसेवनमित्युत्तरम् । रत्नं किम् ? अच्छा निर्मला, मतिः प्रज्ञेत्युत्तरम् । शास्त्रं किम् ? यस्य श्रवणेन द्विधा इतं हीतं तस्य भावः हेतं भेदज्ञानमित्यर्थः, तदन्धकार इव हैतान्धकारः, तस्य उदयः उद्रेकः, मलति नश्यति, “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” इति ज्ञानं यस्य श्रवणेन उदेति तदेव शास्त्रमित्युत्तरम् । सखे ! सततोपकाररसिकं सर्वदा उपकारपरं, मित्रं किम् ? तत्त्वावबोधः ब्रह्मज्ञानमित्युत्तरम् । खेददान-कुशलः दुःखदाननिपुणः, शत्रुः कः ? वद ब्रूहि, वाक्यार्थः कर्म ; दुर्वासनानां दुष्टानां वासनानां संसारसृष्टाणां, सञ्चयः समूहः इत्युत्तरम् । अत्र प्रत्युक्तात् वस्तुनो हरिपादपद्मभजनादेस्तादृशानामन्येषां पुण्य-क्षेत्रादीनामर्धानां निरासात् परिसङ्गाऽलङ्कारः । तथा च दर्पणः, “प्रश्नादप्रश्नतो वाऽपि कथितात् वस्तुनो भवेत् । तादृगन्वव्यपोहश्चेत् शब्द अर्थोऽथवा भवेत् ॥ परिसङ्गा—॥” इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८४ ॥

निष्ठातोऽपि च वेदान्ते साधुत्वं नैति दुर्जनः ।

चिरं जलनिधौ मग्नो मैत्राक, इव मार्दवम् ॥ ८५ ॥

निर्गुण्यमेव साधोयो धिगस्तु गुणगौरवम् ।

शाखनाऽन्ते विराजन्ते खण्डान्ते चन्दनद्रुमाः ॥ ८६ ॥

परांपसर्पणानन्तचिन्तानलशिखाशतैः ।

असुखितान्तःकरणाः साधु जीवन्ति पादपाः ॥ ८७ ॥

शून्येऽपि च गुणवत्तामातन्वानः स्वकौयगुणजालैः ।

विवराण्ण सुद्वयन् द्रागूर्णायुरिव सुजनो जयति ॥ ८८ ॥

निष्ठात इति।—दुर्जनः वेदान्ते तत्त्वावबोधकशास्त्रे, निष्ठातोऽपि प्रमिष्टं गतोऽपि, चिरं जलनिधौ समुद्रे, मग्नो मैत्राकः हिमगिरिसुतः पर्वतविशेषः, मार्दवमिव कोमलतामिव. साधुत्वं सज्जनत्वं. न च एति नैव प्राप्नोति, “अद्भारः शतधीतेन मलिनत्वं न सुञ्चति” इति भावः । उपमाऽलङ्कारः ॥ ८५ ॥

निर्गुण्यमिति।—निर्गुण्यस्य भवः निर्गुण्यं, तदेव साधोयः अतिशयेन साधु. गुणगौरवं गुणवत्ताऽतिशयं, धिक् अस्तु निन्दामीत्यर्थः ; “धिक्-निभत्सेननिन्द्योः” इत्यमरः ; तथा हि, अन्ये अपरे, चन्दनभिन्ना इत्यर्थः, शाखिनः तरवः, विराजन्ते शोभन्तं, चन्दनद्रुमाः चन्दनतरवः, खण्डान्ते छिद्यन्तं । अत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । तथा च, दर्शकः, “सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्यञ्च कारकोद्दिष्टं काव्येण च समर्थ्यते ॥ साधर्म्येतेतरैरर्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः ॥” इति । अनुष्टुप् छन्दम् ॥ ८६ ॥

परैति।—पादपा वृक्षाः, परेषाम् उपसर्पणम् अनुवृत्तिः, तत्र या अनन्तचिन्ता अशेषदुर्भावना, सैव अनलः अग्निः, तस्य शिखाशतैः ज्वाला-समूहैः, न सुखितं न सुष्टम्, अन्तःकरणां चित्तं येषां तथाभूताः, अपरायत्त-जीवित्ता सन्तः इति भावः, साधु सम्यक्, सुखेनेति भावः, जीवन्ति प्राणान् धारयन्ति । अत्रापस्तुतेन पादपवृत्तान्तेन कस्यचिदपराधीनवृत्तेः प्रस्तु-तस्यापस्थितेः समात् समप्रतीतिरूपामस्तुतप्रशंसा । अनुष्टुप् छन्दम् ॥ ८७ ॥

शून्ये इति।—सुजनः साधुः, शून्ये निरवलम्बदेशे, शून्यदृश्ये च,

खलः सज्जनकापासरक्षणेकहुताशनः ।

परदुःखाग्निशमने मारुतः केन वर्ण्यताम् ? ॥ ८९ ॥

परगुह्यगुप्तिनिपुणं गुह्यमयमखिलैः समीहितं नितराम् ।

ललिताम्बरमिव सज्जनमाखव इव दूषयन्ति खलाः ॥ ९० ॥

कारुण्यकुसुमाकाशः शान्तिशैत्यहुताशनः ।

यशःसौरभ्यलशुनः खलः सज्जनदुःखदः ॥ ९१ ॥

नितान्तमदृग्दृश्येऽपि चेत्यर्थः, खकीयानां निजानां, गुणानां तन्मूनां, विनयादिधर्माणाञ्च, जालेः सङ्घैः, गुणवत्तां तन्तुमत्तां, विनयादिगुण-
शालिन्वच्च, आतन्वानः विस्तारयन्, तथा द्राक् भटिति, विवराखि
शून्यभ.गान्, दोषांश्च, मुद्रयन् आच्छादयन् सन्, ऊर्ध्वायुरिव “माकड़सा”
इत्याख्यजोक्मेद इव, जयति राजते । श्लेषमूलोपमाऽलङ्कारः । आय्यर्
वृत्तम् ॥ ८८ ॥

खल इति ।—सज्जनाः साधव एव, कार्पासाः तूलाः, तेषां रक्षणे
एकः अद्वितीयः, हुताशनः अग्निः, सज्जनदहन इति भावः, तथा परिषां
दुःखमेव अग्निः तस्य शमने निवर्तने, मारुतः पवनः, परदुःखोद्दौर्ग
इत्यर्थः, खलः दुर्जनः, केन जनेन, वर्ण्यताम् ? वर्णयितुं शक्यताम् ? न
केनापीत्यर्थः । अत्र रूपकालङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ८९ ॥

परिति ।—खला दुर्जनाः, आखव इव मूषिका इव, परिषां गुह्यस्य
गोपनीयस्य दोषस्य स्थानस्य च, गुप्तौ संवरणौ, निपुणं क्षमं, गुह्यमयं विन-
यादिगुणाकरं, तन्तुमयञ्च, अखिलैः समस्तैः जनेः, नितराम् अशिश्येन,
समीहितं सम्प्राप्तं, ललिताम्बरमिव शोभनं वसनमिव, सज्जनं सां,
दूषयन्ति निन्दन्ति, छिद्रयन्ति च । अलोपमाऽलङ्कारः । आय्यर्
वृत्तम् ॥ ९० ॥

कारुण्येति ।—खलः दुर्जनः, कारुण्यमेव कुसुमं पुष्पं, तस्य आकाशः,
यथा आकाशे पुष्पं न तिष्ठति, तथा दुर्जने कल्याणं न क्लियते इत्यर्थः,
शान्तिरेव शैत्यं तस्य हुताशनः अग्निः, यथा अग्निः शैत्यं नाशयति, तथा
दुर्जनः लोकानां शान्तिसुखं नाशयतीत्यर्थः; यत्र एव सौरभ्यं सौरभं

धत्ते भरं कुसुमपत्रफलाश्लोनां
 मर्मव्यथां स्पृशति शीतभवां रुजश्च ।
 यो देहमर्पयति चान्यसुखस्य हेतो-
 स्तस्मै वदान्यगुरवे तरवे नमोऽस्तु ॥ ८२ ॥
 हालाहलं खलु पिपासति कौतुकेन
 कालानलं परिचुम्बिषति प्रकामम् ।
 व्यासाधिपञ्च यतते परिरञ्ज्महा
 योऽदुर्जनं वशयितुं कुरुते मनोषाम् ॥ ८३ ॥

लोकानामिति भावः, तस्य लग्नः दुर्गन्धकन्दविशेषः, यथा लग्नोऽम्बान्
 वस्तुना दुर्गन्धेन दूषयति, तथा दुर्जनः निर्दोषान् जनान् आरोपितैः
 दुष्कृतैः दूषयतीत्यर्थः, अत एव सज्जनानां साधूनां, दुःखं ददातीति दुःखदः
 सन्तापक इत्यर्थः । अत्र रूपकमलङ्कारः । अनुष्टुप् छन्दम् ॥ ८१ ॥

धत्ते इति ।—यः कुसुमानां पत्राणां फलानाञ्च आदित्यः श्रेण्यः
 तासां, भरम् अतिशयं, धत्ते धारयति, शीतभवां मर्मव्यथां मर्मव्यथा-
 दायिनीं, रुजं क्लेशं, स्पृशति अनुभवति, तथा अन्येषां जनानां, सुखस्य
 सांसारिकस्य हेतोः, देहम् अर्पयति ददाति च, सांसारिकजनाः काष्ठार्थं
 सजीववृक्षं हिन्दन्तीति भावः, तस्मै वदान्यानां दातॄणां, गुरवे प्रवराय,
 तरवे वृक्षाय, नमोऽस्तु तं वृक्षं प्रणमामोत्यर्थः । फल-पुष्प-पत्राणां
 छायायाः खदेहस्य च दानात् वदान्यगुरुत्वमिति भावः । अत्राप्रस्तुतेन
 तरुवृत्तान्तेन कस्यचित् प्रस्तुतस्य वदान्यप्रवरस्योपस्थितेः समात् सम-
 प्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । वरुणतिलकं छन्दम् ॥ ८२ ॥

हालाहलमिति ।—यः दुर्जनं खलं, वशयितुं वशीकर्तुं, मनोषां बुद्धिं,
 वाञ्छामित्यर्थः, कुरुते, स जनः, यच्छब्दोपादानेन तच्छब्दस्योपस्थिति-
 नियमात् ; कौतुकेन कुतूहलेन, हालाहलं कालकूटं, पिपासति खलु
 पातुमिच्छत्येव, कालानलं कालान्नि, संहारकमग्निमित्यर्थः, प्रकामं
 श्लक्ष्णं यथा तथा, परिचुम्बिषति परिचुम्बितुमिच्छति, व्यासाधिपं
 बृजवृषभं, परिरञ्ज्मं आशिङ्गयुम्, अत्रा वृथा, मन्त्रिणादिभ्योऽनु-
 कूलं

दीनानि प्रति परिहाय शुष्कशस्या-

श्रीदार्यं प्रकटयतो महीधरेषु ।

श्रीकृत्यं परममवाप्य दुर्मदस्य

ज्ञातोऽयं जलधर ! ते यथा विवेकः ॥ ८४ ॥

गिरयो गुरवस्तेभ्योऽप्युर्वी गुर्वी ततोऽपि जगदख्यम् ।

तस्मादप्यतिगुरवः प्रलयोऽप्यचला महात्मानः ॥ ८५ ॥

मन्तरेणेति भावः, यततं उदयच्छति च । अत्रान्यस्य धनं कथमन्यो वक्षतु इति दुर्जनवशीकरणं चालाचलपानादिवदिति स्मृष्ट्यप्रत्यायनाद-
सम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपनिदर्शनाऽलङ्कारभेदः । तथा च दर्पणः, “सम्भवन्
वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वाऽपि कुत्रचित् । यत्र विम्बानुविम्बत्वं बोधयेत् सा
निदर्शना ॥” इति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ८३ ॥

दीनानोति ।—हे जलधर ! दीनानि शौचानि, शुष्कशस्यानि प्रति
परिहाय परित्वज्य, दुर्मदस्य श्रीकृत्यस्य, परमम् श्रीकृत्यं वृद्धिम्, अवाप्य
प्राप्य, अतिशयेनात्मानमुन्नमय्यत्यर्थः, महीधरेषु पर्वतेषु, निष्पृथोर्जनेषु
इति भावः, श्रीदार्यं दानशौल्यं, प्रकटयतः विस्तारयतः, ते तव, यथा
विवेकः विचारः ज्ञानं वा, अस्ति इति शेषः, अयं विवेकः, ज्ञातः विदितः,
लोकैरस्माभिर्वा इति शेषः । अत्राप्रस्तुतेन जलधरवृत्तान्तेन कथञ्चित्
प्रस्तुतस्य दरिद्रान् विहाय धनिदेषु धनं वर्धतो दातुरुपस्थितेः समात्
समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । “दरिद्रान् भर कौन्तेय ! मा प्रयच्छेश्वरे
धनम् । व्याधितस्यौषधं पथ्यं नीरुजस्य किमौषधैः ?” ॥ इति भारतीय-
श्लोकमनुसृत्योक्तमिदम् । प्रहर्षिणी वृत्तं, “त्राशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षि-
णीयम्” इति तल्लक्षणात् ॥ ८४ ॥

गिरय इति ।—गिरयः पर्वताः, गुरवः महात्मनः, उर्वी पृथ्वी, तेभ्योऽपि
गिरिभ्योऽपि, गुर्वी महती, जगदख्यं ब्रह्माख्यमित्यर्थः, ततोऽपि उर्वी
अपि, गुर्वित्यर्थः, महात्मानः महापुरुषाः, प्रलयोऽपि अचलाः सन्मार्गा-
दभष्टा इत्यर्थः, तस्मादपि ब्रह्माख्यादपि, अतिगुरवः अतिशयेन महात्मनः ।
अत्तरोत्तरोत्कर्षप्रतिपादनात् सारालङ्कारः । तथा च दर्पणः, “उत्तरो-
त्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते” इति । आर्या वृत्तम् ॥ ८५ ॥

व्योम्नि स वासं कुरुते चित्रं निर्माति सुन्दरं पवने ।

रचयति रेखाः सलिले चरति खले यस्तु सत्कारम् ॥ ८६ ॥

हारं वक्षसि केनापि दत्तमग्नेन मर्कटः ।

लेदि जिघ्रति सङ्घिय करोत्युन्नतमाननम् ॥ ८७ ॥

मलिनेऽपि रागपूर्णां विकसितवदनामनल्पजल्पेऽपि ।

त्वयि चपलेऽपि च सरसां भ्रमर ! कथं वा सरोजिनीं त्यजसि ? ॥ ८८ ॥

व्योम्नीति ।—यस्तु जनः खले दुर्जने, सत्कारम् उपकृतिं, चरति करोति, सः व्योम्नि आकाशे, वासं वासगृहमित्यर्थः, कुरुते निर्मिमीते, पवनं वायुः, सुन्दरं शोभनं, चित्रम् आलिख्यं, निर्माति रचयति, सलिले जले, रेखाः अङ्गान्, रचयति विन्यस्यति ; यथा आकाशे वासगृहं न तिष्ठति, यायौ रचितं चित्रं वेगात् दूरे गच्छति, सलिले रेखा नावतिष्ठते, तथा दुर्जने कृता उपकृतिर्न तिष्ठतीति भावः । अत्राप्यन्यस्य धमे कथमन्यो वन्दतु इति दुर्जने कृतोपकारः आकाशकृतगृहादिवदिति सादृश्यावगमादसम्भवदस्तुसम्बन्धरूपनिदर्शनाभेदः । आर्या वृत्तम् ॥ ८६ ॥

हारमिति ।—मर्कटः वानरः, केनापि अग्नेन मृदेन, वक्षसि दत्तम् अप्रिप्तं, हारं लेदि जिघ्रया स्पृशतीत्यर्थः, जिघ्रति आजिघ्रतीत्यर्थः, तथा सङ्घिय सङ्घोच्य, आननं मुखन्, उन्नतं करोति, यस्य यत् योग्यं न, स कदाऽपि तन्मर्म न जानातीति भावः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः । तथा च दर्पणः, “स्वभावोक्तिर्दुर्हार्थस्वक्रियारूपवर्णनम्” इति । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ८७ ॥

मलिने इति ।—हे भ्रमर ! त्वयि मलिनेऽपि कृष्णवर्णेऽपि, सरोषेऽपि च, रागपूर्णां अनुरागभृतां, त्वयि अनल्पजल्पेऽपि बहुभाषिणि अपि, बहुभाषित्वं विरक्तिकरमिति भावः, वाचलेऽपि च, विकसितवदनां प्रफुल्लमुखोम्, अविरक्तमिति भावः, त्वयि चपले चपलेऽपि, छष्टेऽपि च, सरसां रसयुक्ताम्, अनुकूलाच्च, सरोजिनीं पद्मिनीं, कथं वा केन हेतुना वा, त्यजसि ? नैव त्यक्तमर्हस्येत्यर्थः । अत्राप्यनुत्तेन भ्रमरवृत्तान्तन कस्यचित् प्रस्तुतस्य दुराचारस्य अनुरागिणीं सतीं भार्यां त्यक्तुमुद्यतस्य पत्युर्पस्थितेः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । गौतमवृत्तम् ॥ ८८ ॥

स्वाथे धनानि धनिकात् प्रतिगृह्णती य-

दास्यं भजेन्मलिनतां किमिदं विचित्रम् ? ।

गृह्णन् परार्थमपि वारिनिधेः पयोऽपि

मेघोऽयमेति सकलोऽपि च कालिमानम् ॥ ८८ ॥

जनकः सानुविशेषो जातिः काष्ठं भुजङ्गमैः सङ्गः ।

स्वगुणैरेव पटौरज ! यातोऽसि तथाऽपि महिमानम् ॥ १०० ॥

कसौ हन्त ! फलाय सज्जन ! गुणग्रामार्जने सज्जसि ?

स्वात्मोपस्करणाय ज्ञेयम वचः पथ्यं समाकर्णय ।

ये भावा हृदयं हरन्ति नितरां शोभाभरैः सन्भृताः

तेरेवास्व कालेः कजेवरपुषो दैनन्दिनं घडनम् ॥ १०१ ॥

स्वार्थमिति ।—स्वाथं स्वप्रयोजनाय, धनिकात् धनिनः सकाशात्, धनानि प्रतिगृह्णतः प्रतिग्रहेण स्वीकुर्वतः जनस्य, आस्यं सुखं, यत् मलिनतां मालिन्यं, भजेत् प्राप्नुयान्, इदं सुखमालिन्धमजनं, किं विचित्रम् ? आश्चर्यम् ? नैव विचित्रमित्यर्थः ; तथा हि, अयं सकलोऽपि मेघः परार्थमपि जगत्पालनार्थमेव, वारिनिधेः समुद्रात्, पयोऽपि जलमपि, किमुत रत्नादिकमित्यपि तारार्थः ; गृह्णन् कालिमानं कृष्णत्वम्, एति प्राप्नोति । अत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासालङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ८८ ॥

जनक इति ।—पटौरज ! हे चन्दनतरो !, तव जनकः पिता, सानु-विशेषः मलयपर्वतकदेश इत्यर्थः ; जातिः काष्ठं दारु, भुजङ्गमैः सर्पैः, खलैरिति भावः ; सङ्गः सहवासः ; तथाऽपि इत्थं वंश-जाति-सङ्गः पक्षी-ऽपोत्यर्थः ; स्वगुणैरेव निजैः स्वाभाविकैः सौरभ-दिभिरेव, महिमानं माहात्म्यं, यातोऽसि प्राप्तोऽसि । अत्रापस्तुतेन चन्दनवृत्तान्तेन कस्यापि प्रस्तुतस्य निरूपणजातेः सखङ्गवर्जितस्यापि स्वाभाविकगुणवृत्तां प्रकटयत उपस्थितेः समात् समस्तोतिरूप-प्रस्तुतप्रशंसा । आर्या वृत्तम् ॥ १०० ॥

कसौ इति ।—सज्जन ! हे साधो ! हन्त ! खेदे, कसौ फलाय किं फलमुद्दिष्येत्यर्थः ; गुणग्रामाणां गुणसमूहानाम्, अर्जने उपाजने, सज्जसि ?

धूम्रायिता दग्ग दिग्गो दक्षितारावन्द्या

देहं दहन्ति दहना इव गन्धवाहाः ।

त्वामन्तरेण मृदुताम्बटलाम्बमञ्जु-

गुञ्जन्मधुव्रत ! मधो ! किल कोकिलस्य ॥ १०२ ॥

भिन्ना भङ्गागिरिशिलाः करजाग्रजाग्र-

दुद्धामगोथ्यनिकरैः कराटभ्रमण ।

देव पराचि कारिणामरिणा तथाऽपि

कुत्रापि नापि खलु हा ! पिशितस्य लेशः ॥ १०३ ॥

मम.सक्तो भवसि ? स्वस्य आलसः स्वरूपस्य, उपस्कारणाय उपकाराग,
अ.गुञ्जनय इत्यर्थः, चेत् यदि, गुणग्रामार्जने सज्जसीति शेषः. तदा पथ्यं
हिनं, मम वचः समाकलय पृथु, शंभाभरेः सौन्दर्यातिशयेः, सम्भृताः
सम्पूरिताः, ये भावा विषयाः, सङ्-चन्दन-वनितादयः इत्यर्थः, नितराम्
अथये, हृद्यं हारन्ति आर्जयन्ति, मोहप्रन्तोत्यर्थः, तैरेव भवेः, कलिवरपुषः
पृथक्नेत्रस्य, अथ कणेः कवडस्य, देनन्दिनं प्रतिदिबं, वडिनं वृद्धिः,
तथा च, स्वःमाप्रकाशिताना एषु भावेषु कलहवृत्तेषु प्रगल्भिनं विधेयान्त
भावः । यथा—अथ कणेः कतिवयुगस्य, देनन्दिनं वडिनं वृद्धिः, कुरु इति
शेषः ; कलिद्युगोचितमाचर, तेनेव आत्मापकारो भविष्यति, न तु गुण-
ग्रामार्जनं इति भावः । शार्दूलाविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०१ ॥

धूम्रायिता इति.—मृदूनि कामलानि, तन्त्राणि रक्तानि, दलानि
पर्णानि यस्य तथाभूतः, यः आम्बः चूततरुः, तत्र मञ्जु मनोज्ञं, गुञ्जन् मधुव्रतः
मृदुः यत्र तथाभूतः तत्सम्बद्धो, मधो ! हे वसन्त ! त्वामृतं विना,
काकिलस्य दग्गदिग्गः धूम्रायिताः अम्बकारिता इत्यर्थः, न प्रीतिकर्म्य इति
भावः, तथा दलितानि विक्रमितानि, अरविन्दानि कमलानि येः
तथाभूताः, गन्धवाहाः पवनाः, दहना इव अग्नय इव, देहं दहन्ति किल
तापयन्ति एवेत्यर्थः । अत्रोपमाऽलङ्कारः, कोकिलवृत्तान्तेनाप्रस्तुतेन कस्य-
चित् प्रस्तुतस्य प्रियतमवन्नुविरहितस्योपस्थितेः समात् समप्रतीतिरूप-
प्रस्तुतप्रशंसा चैव्यनयोः संछष्टिः । वदन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १०२ ॥

भिन्ना इति !—देवे पराचि पराङ्मुखे सति, कत्रिणाप्ररिणा विधेयं,

गर्जितमाकर्ष्य मनागङ्गे मातुर्निशार्द्धजातोऽपि ।

हरिशिशुस्तपितुं द्रागङ्गान्याकुञ्च्य लीयते निभृतम् ॥ १०४ ॥

किमहं वदामि खल ! दिव्यतमम् ?

गुणपक्षपातमभितो भवतः ।

गुणशालिनो निखिलसाधुजनान्

यदहर्निशं न खलु विस्मरसि ॥ १०५ ॥

रे खल ! तव खलु चरितं विदुषां मध्ये विविच्य वक्ष्यामि ।

अथवाऽलं पापात्मन् ! कृतया कथयाऽपि ते हतया ॥ १०६ ॥

करटिभ्रमेण करटो हस्ती अयमिति भ्रान्त्या, करजानां नखराग्याम्, अग्रेषु जाग्रतां दीप्यमानानाम्, उद्दामानाम् उत्कटानां, शौर्याणां विक्रमाणां, निकराः सङ्घाः तेः, महागिरिशिलाः महत्यः पर्वतशिलाः, भिन्नाः विदारिताः, तथाऽपि कुत्रापि पिशितस्य सांसस्य, लेशः खण्डः, नापि खलु न प्राप्त एव, हा ! इति खेदः । अत्रापस्तुतेन सिद्धवृत्तान्तेन प्रस्तुतस्य कस्यापि प्रतिकूलदैवस्योपस्थितः समात् समप्रतीतिरूपाप्रस्तुत-प्रशंसा । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १०३ ॥

गर्जितमिति ।—हरिशिशुः सिद्धशावकः, निशाऽर्द्धजातोऽपि अर्द्धरात्र-प्रसूतोऽपि, मनाक् अल्पं, गर्जितं, हस्तिन इति शेषः, आकर्ष्य श्रुत्वा, द्राक् कटिति, उत्पतितुम् ऊर्ध्वमाक्रमितुम्, उल्लम्फितुमिति यावत्, अङ्गानि आकुञ्च्य कृशितानि कृत्वा, मातुर्जनन्याः, सिञ्चाः इति यावत्, अङ्गे क्रोडे, निभृतं लीयते निस्तब्धं यथा तथा अवसरं प्रतीक्षमाय-स्तिष्ठतीत्यर्थः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः । गोतिवृत्तम् ॥ १०४ ॥

किमिति ।—रे खल ! भवतः तव, दिव्यतमम् अत्यन्तमित्यर्थः, गुणपक्ष-पातं गुणानुरागम्, अभितः प्रतीत्यर्थः, अहं किं वदामि ? कथयामि ? यत् यतः, गुणशालिनो निखिलसाधुजनान् सर्वान् सज्जनान्, अहर्निशं दिवारात्रं, न खलु नैव, विस्मरसि, गुणिनो जनान् सततं ह्येवोति भावः । प्रमिताक्षरा वृत्तं, “प्रमिताक्षरा सजसक्षः काथिता” इति लक्षणात् ॥ १०५ ॥

रे इति ।—रे खल ! दुर्जन ! विदुषां प्रखिलानां मध्ये, विविच्य

आनन्दमृगदावाग्निः शीलशाखिमदहिपः ।

ज्ञानदीपमहावायुरयं खलसमागमः ॥ १०७ ॥

खलास्तु कुशलाः साधुहितप्रत्यूहकर्मणि ।

निपुणाः फणिनः प्राणानपहर्तुं निरागसाम् ॥ १०८ ॥

वदने विनिवेशिता भुजङ्गो

पिशुनानां रसनामिषेष धात्रा ।

अनया कथमन्यथाऽवलीढा

न हि जीवन्ति जना मनागमन्त्राः ? ॥ १०९ ॥

विचार्य, तव चरितं खलु निश्चितं, वक्ष्यामि कथयिष्यामि, अथवा पापात्मन् ! रे पापशील ! इतया दुष्टया, ते तव, कृतया उक्तयन्त्यर्थः, कथयाऽपि अलं तव प्रसङ्गोऽपि पापायैति भावः । अत्र आक्षेपलङ्कारः, तथा च दर्पणः,—“वस्तुनो वरुमिष्टस्य विशेषप्रतिपत्तये । निषेधाभास आक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगो द्विधा ॥” इति । आर्या वृत्तम् ॥ १०६ ॥

आनन्देति ।—अयं खनेन समागमः सहवासः, आनन्द एव मृगः, तस्य दावाग्निः वनानलः, आनन्दध्वंसन इत्यर्थः, शीलमेव सुचरितमेव, शाखी वृक्षः, तस्य मदहिपः मत्तहती, सुचरितभङ्गन इत्यर्थः, तथा ज्ञानमेव दीपः तस्य महान् वायुः, वायुर्यथा दीपनिर्वापकः, तथाऽयं ज्ञानलोपकर इत्यर्थः । रूपकमलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १०७ ॥

खला इति ।—खलास्तु दुर्जनास्तु, साधूनां हितस्य प्रत्यूहकर्मणि विघ्नकरणे, कुशलाः पटवः ; तथा हि, फणिनः सर्पाः, निरागसां निरपराधानां जनानां, साधूनामित्यर्थः, प्राणान् अपहर्तुं निपुणाः दक्षाः । अत्र कुशल-निपुणयोः पर्यायभेदात् वाक्ययोर्विम्बानुविम्बप्रतीर्तस्य प्रतिवस्तूप-माऽलङ्कारः, तथा चोक्तं दर्पणे—“प्रतिवस्तूपमा सा स्यात् वाक्ययोर्गम्य-साम्ययोः । एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक् ॥” इति । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १०८ ॥

वदने इति ।—धात्रा विधिना, पिशुनानां खलानां, “पिशुनो खल-सूचकौ” इत्यमरः, वदने रसनामिषेष जिह्वाव्याजेन, भुजङ्गी विषधरी,

कृतं मञ्जोन्नतं कृत्यमर्जितञ्चामसं यशः ।

यावज्जीवं सखे ! तुभ्यं दास्यामी विपुलाश्रियः ॥ ११० ॥

अविरतं परकार्यकृतां सतां

मधुरिमाऽतिशयेन वचोऽमृतम् ।

अपि च मानसमस्तुनिधिर्यशो

विमलशारदपार्वणचन्द्रिका ॥ १११ ॥

निर्गुणः शोभत नैव विपुलाऽम्बरोऽपि ना ।

आपातरम्यपुष्पशोभाभता शास्त्रालियया ॥ ११२ ॥

विनिवेशिता निश्चिता, अन्यथा नो चेत्, कथम् अनया रसनया, अक्-
खोदाः सृष्टा, दुर्जनकटुवाग्पिञ्जा इति भावः, जनाः अमन्ताः मन्त्र-
रहितः सन्तः, विपश्चरमन्त्रेणापि अप्रतीकार्याः सन्तः इत्यर्थः, न चैव,
मनाक् अन्यमात्मपि, जीवन्ति । अत्र प्रकृतरसनानिषेधेन भुजङ्गी-
व्यापनादपद्रुतिरलङ्कारः, तदुक्तं दर्पणे—“प्रकृतं प्रतिपिध्यान्य ख्यापनं
व्यादपद्रुतः ॥” इति । मालभारिण्यो वृत्तं—“विषमे ससजा यदा गुरु
चे । सभरा येन तु मालभारिण्यीयम् ॥” इति तल्लक्षणात् ॥ १०६ ॥

कृतमिति ।—शे सखे ! मञ्जोन्नतम् अतिमहत्, कृत्यं कार्यं, कृतम्,
अमलं निर्मल, यशश्च अर्जितं, त्वर्योत श्रेष्ठः, यावज्जीवं यावन्तं कालं
जीवामोऽर्थः, तावत् तुभ्यं विपुलाः मञ्जोः, आश्रियः आश्रीर्दादान्,
दास्यामि । विपरोतलक्षणाया कश्चिद्विहितकारिणं खलं प्रत्युक्तिरियम् ।
यथा—अतिवितकारिणं सुहृद् प्रत्युक्तिरियम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ११० ॥

अविरतमिति ।—अविरत सतत, परेषां काव्य कुर्वन्तीति तेषां, सतां
साधूनां, वचः वचनं, मधुरिमाऽतिशयेन अतिमाधुर्येण, अमृतं सुधोपम-
मिथर्थः, अपि च किञ्च, मानसं हृदयम्, अस्तुनिधिः समुद्रः, अतिमह-
मिति भावः, यशः विमला शारदौ शरत्कालौना, पार्वणचन्द्रिका
श्रीर्षमासोचन्द्रकिरणवलीत्यर्थः, भवतीति श्रेष्ठः । द्रुतविलासितं वृत्तं—
“द्रुतविलासितमाह नभो भरो” इति तल्लक्षणात् ॥ १११ ॥

निर्गुण इति ।—निर्गुणः गुणहीनः, ना पुरुषः, विपुलो महान्,

पङ्क्तिविना सरो भात सदः खलजनैर्विना ।

कटुवर्णविना काव्यं मानसं विषयैर्विना ॥ ११३ ॥

तत्त्वं किमपि व्याख्यानां जानाति विरलां भुवि ।

सामेकः को मरन्दानामन्तरेण मधुव्रतम् ? ॥ ११४ ॥

सरजस्कां पाण्डुवर्णां कण्टकप्रकराङ्गिताम् ।

केतकीं सेवसे वृन्त ! कथं रोमन्ध ! निरूप ! ? ॥ ११५ ॥

आङ्गुली यस्य तथाभूतोऽपि, अतिप्रगल्भोऽपीति भावः, आपातरम्याश्च दर्शनमात्ररमणीयानि, पुण्याश्च तेषां श्रिया सौन्दर्येण, शोभिता शाकलिः तदाख्यवृक्षभेदः, यथा शाकलिरिव, नैव शंभते । सपना-खङ्कारः । अनुष्टुप् व्रतम् ॥ ११२ ॥

पङ्क्तिरिति ।—सरः सरोवरं, पङ्क्तिः विना, सदः सभा, खलजनैः विना, काव्यं कटुवर्णैः दुःश्रवैरक्षरैः, विना, तथा मानसं चित्तं, विषयैः सत्-चन्दन-वनितादिभिर्भोग्यवस्तुभिः, विना, भाति राजते, पङ्क्तिं सः, दर्शनरहितं सदः, दुःश्राव्यवर्णवर्जितं काव्यं विषयानासक्तं तस्यावबोध-परं चित्तञ्च राजते इति निष्कर्षः । अनुष्टुप् व्रतम् ॥ ११३ ॥

तत्त्वमिति ।—विरलः अल्पसङ्ख्याः जनः, भुवि पृथिव्यां, काव्यानां कविप्र गौतमखितानां, किमपि अनिर्वचनीयं, तत्त्वं याथाव्यं, जानाति ; तथा चि, मधुव्रतं मधुम्, अन्तरेण विना, मरन्दानां पुष्पमधूनां, मर्म जानातीति मार्मिकः मार्मिक्येणा, कः ? न कोऽपीत्यर्थः । अत्र वाक्ययोर्विम्बान्विम्बप्रतीतिर्दृष्टान्ताखङ्कारः । अनुष्टुप् व्रतम् ॥ ११४ ॥

सरजस्कामिति ।—निरूप ! रे निर्लज्ज ! रोमन्ध ! क्षमर ! वृन्त ! खेद, सरजस्कां सपरागाम्, अगुमतीम्, पाण्डुवर्णां दुःखवर्णां, कण्टक-प्रकरेण सूषोसपूहेन, अन्विताम् आकीर्णां, रोमाङ्गुणांश्च, केतकीं केतककुसुमं, कथं किमर्थं, सेवसे ? भोक्तुं प्रवर्तसे ? नैतद्दृष्टितं तवेति भावः । अत्राप्यनुतेन रोमन्धवृत्तान्तं कथयित्वा प्रस्तुतस्य अगुमतीं खिन्नमभिगच्छतः प्रतीतिः समान् समप्रतीतिरूपः प्रस्तुतप्रसङ्गा । अनुष्टुप् व्रतम् ॥ ११५ ॥

यथा तानं विना रागो यथा मानं विना नृपः ।

यथा दानं विना हस्ती तथा ज्ञानं विना यतिः ॥ ११६ ॥

सन्तः स्वतः प्रकाशन्ते गुणा न परतो नृणाम् ।

आमोदो न हि कस्तूर्याः शपथेन विभाव्यते ॥ ११७ ॥

अपि वतं गुरुगर्वं मां स्म कस्तूरि ! यासी-

रखिलपरिमलानां मौलिना सौरभेण ।

गिरिगहनगुहायां लीनमत्यन्तदीनं

स्वजनकममुनेव प्राणहीनं करोषि ॥ ११८ ॥

यथेति ।—तानो नाम इतरस्य स्वरधारणाद्यं वीणादिभिः साध्यः स्वरविशेषः तं, विना रागः साधवादिद्व्यञ्जकस्वरभेदः, यथा, मानं सम्मानं, विना नृपः राजा, यथा, दानं मदस्रवणं, विना हस्ती यथा, तथा ज्ञानं तत्त्वावबोधं, विना यतिः योगी, न शोभते इति शेषः । मालोपमा-लङ्कारः, तदुक्तं दर्पणे—“मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते” इति । अनुष्टुप् छन्दः ॥ ११६ ॥

सन्त इति ।—नृणां मानवानां, सन्तः वर्तमानाः, गुणाः स्वतः आत्मनैव, प्रकाशन्ते, परतः न, परमुखेन न प्रकाशन्ते इत्यर्थः, तथा हि, कस्तूर्याः नृगनाभिः, आमोदः सौरभं, शपथेन दिव्यकरणेन, न हि विभाव्यते नैवानुभूयते । दृष्टान्तालङ्कारः, तथा च दर्पणः,—“दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनम्” इति । अनुष्टुप् छन्दः ॥ ११७ ॥

अपीति ।—हे कस्तूरि ! अखिलानां समग्राणां, परिमलानां सौरभ-भाणां, मौलिनां मूर्ध्निनेत्यर्थः, श्रेष्ठेनेति भावः, सौरभेणापि गुरुगर्वं महान्तमहङ्कारं, मांस्व यासीः न गच्छ, नातिमात्रं दपं कुर्वित्यर्थः, वत ! खेदे, अमुनेव सौरभेण हेतुना, गिरिगहनगुहायां पर्वतौयारब्ध-विषये, लीनं निभृतस्थितम्, अत्यन्तदीनम् अतिभयेन कातरं, स्वजनकं स्वोत्पादकं, प्राणहीनं निहतमित्यर्थः, करोषि, कस्तूरीलीमेन कस्तूरी-मृगं व्याधा यत्रतो निघ्नतीति भावः । मालिनी छन्दः—“ननमयययुतीयं मालिनी भोगिलोकैः” इति लक्षणात् ॥ ११८ ॥

दूरीकरोति कुमतिं विमलीकरोति

चेताश्चिरन्तनमघञ्चलु लोकोकरोति ।

भूतेषु किञ्च करुणा बहुलीकरोति

सङ्गः सतां किमु न मङ्गलमातनोति ? ॥ ११८ ॥

अनवरतपरोपकारव्यग्रोभवदमलचेतसां महताम् ।

आपातकाटवानि स्फुरन्ति वचनानि भेषजानोव ॥ ११९ ॥

व्यागुञ्जन्मधुकरपुञ्जमञ्जुगीता-

न्याकण्ठे श्रुतमदजाह्नयातिरेकात् ।

आ-भूमोतलनतकन्धर्वाणि मन्ये-

ऽरख्येऽभिस्रवन्निरुद्धा कुटुम्बकानि ॥ १२१ ॥

दूरी करोतीति ।—सां मङ्गः साधुमङ्गलः, उ भोः ! किं मङ्गलं न आतनोति ? न वि तारयति ? अपि तु बहु रङ्गं विस्तारयत्यर्थः ; तथा हि, कुमतिं दृष्ट्वात्तिं, दूरीकरोति निरस्यति, चेतः, वित्तं, विमलीकरोति निर्मलीकरोति, दोषरहिं करोति इत्यर्थः, चिरन्तनं चिरकालिकम्, अघं पापं, चलु लो करोति पिबतीत्यर्थः, नाशयतीति यावत्, किञ्च, भूतेषु प्राणिषु, करुणां कृपां, बहुलीकरोति वि तारयति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ११८ ॥

अनवरतेति ।—अनवरते अविरते, परिपामुपकारे व्यग्रोभवत् अतिव्यग्रेण प्रवृत्तमानम्, अमलं चेतः मानसं येषां तथाभूतानां, महतां अनानां, आपाततः अवयमात्वेण, काटवं कटुत्वं येषु तथाभूतानि, वचनानि भेषजानोव औषधानोव, स्फुरन्ति विराजन्ते । गीति-श्लोकः ॥ १२० ॥

व्यागुञ्जदिति ।—अस्मिन् अरख्ये कानने, अवनिरुद्धां मञ्जीकृष्टां, वृक्षाणामित्यर्थः, कुटुम्बकानि कुलानि, व्यागुञ्जतां विशेषेण समन्तात्, गुञ्जनकारिणां, मधुकरपुञ्जानां मृङ्गनिव्यानां, मञ्जुनि मनोघानि, गीतानि आकर्ष्य श्रुत्वा, श्रुतौ श्रवणे, यो मदः हृषांतिरेकः, तत्रात् सङ्गत्पञ्च, लयातिरेकात् द्रवीभावविशेषात् चेतोः, आ-भूमोतलं भूमोतल-

मृतस्य लिप्सा कृपणस्य टिप्सा
 विमार्गगायत्र्यश्च रुचिः स्वकान्ते ।
 सर्पस्य शान्तिः कुटिलस्य मेत्री
 विधातृसृष्टौ न हि दृष्टपूर्वा ॥ १२२ ॥

उत्तमानामपि स्त्रीणां विश्वासो नैव विद्यते ।
 राजप्रियाः कौरविश्वो रमन्ते मधुपैः सह ॥ १२३ ॥
 अयाचितः सुखं दत्ते याचितश्च न यच्छति ।
 सर्वस्वश्चाप्यहरते विधातृच्छङ्कला नृणाम् ॥ १२४ ॥

पर्यन्तं, नताः कन्धरा येषां तथाभूतानि, तिष्ठन्तीति शेषः, मन्त्रे सम्भाव-
 यामि, वाच्यार्थः कर्म । पद्मविष्णी वृत्तम् ॥ १२१ ॥

मृतस्येति ।—मृतस्य जनस्य, कर्त्तरि षष्ठी ; लिप्सा लामेच्छा, कर्मणि
 षष्ठीति नैव समीचीनं प्रतिभाति, मृतस्य प्रती इच्छायाः स्वर्षानिव
 सत्त्वात् ; कृपणस्य व्ययकुण्ठस्य, दिव्या दानेच्छा, विमार्गगायाः,
 दुश्चारिण्याः श्रियाः, स्वकान्ते रुचिः अनुरागः, सर्पस्य भृङ्गस्य, शान्तिः
 शमपरायणता, तथा कुटिलस्य दुर्जनस्य, मेत्री सोहृद्यं, विधातुः ब्रह्मणः,
 सृष्टौ नहि नैव, दृष्टपूर्वा न कदाचिदपि पूर्वं दृष्टव्यधेः । उपजाति
 वृत्तम् ॥ १२२ ॥

उत्तमानामिति ।—उत्तमानामपि उत्कृष्टवर्णानामपि, यथा—
 महतानामपि, स्त्रीणां विश्वासः नैव विद्यते नैवास्ति, तथा हि, राजप्रियाः
 राजा चन्द्रः, तस्य प्रियाः कौरविश्वः कुमुदिन्यः, मधुपैः भृङ्गैः सह, रमन्ते
 क्रीडन्ति । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । अनुष्टुप्
 वृत्तम् ॥ १२३ ॥

अयाचित इति ।—विधिर्देवम्, अयाचितः अयाचिनः मयपि, सुखं
 दत्ते, याचितश्च प्रार्थितश्च, सुखं न यच्छति न ददाति, तथा उत्कृष्टः
 प्रतिकूलः सन्, नृणां मानवानां, सर्वस्वश्चापि सर्वस्वमेव, हरते
 प्राणमिति । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १२४ ॥

टोदंख इय कुण्ड लीकृत लसत्कोदण्ड चण्ड। शुभ-
 ध्वस्तोदंख विपन्न मण्डल मद्य त्वा वोच्य मध्ये-रथम् ।
 बलादाण्डि वसुक्त काण्ड वलयज्वालावनीताण्डव-
 भ्रम्यत्खाण्ड वरुष्टपाण्डवमहो ! को न क्षितीशः स्मरेत् ? ॥१२३॥
 खण्डि नानेव (क ?) कञ्जालि मञ्जुरञ्जनपण्डिताः ।
 मण्डिताखिनदिकप्रान्ताश्चण्डांगोः पान्तु भानवः ॥१२६॥
 इति श्रीमत्पण्डितराजजगन्नाथकविवरिचिते भामिनी-
 विश्वासे प्रास्ताविकी नाम प्रथमो विश्वासः ।

टोदंखेति ।—अथेदानीं रणस्य मध्ये मध्ये-रणं, टोदंखइयेन बाहुदख-
 यगनेन, कुण्डलीकृतं मण्डलीकृतं, लसत् दीप्यमानं, यत् कोदण्डं धनुः,
 तत्र ये चण्डाः दारुणाः, आशु गच्छन्तीति आशुगाः शराः, तैः ध्वस्तानि
 निहतानि, उदंखानि प्रचण्डानि, विपन्नायां शत्रूणां, मण्डलानि येन तं,
 त्वां वोच्य दृष्ट्वा, कः क्षितीशः राजा, बलवतां चलतां, गाण्डिवसुक्तानां
 गाण्डिवाख्यवनमुक्तानां, काण्डानां शराणां, बलयस्य मण्डलस्य,
 ज्वालावलो किरणसमूहः, तस्य ताण्डयेन नर्तनान, भ्रम्यत् विनश्यत्, यत्
 खाण्डव तदाख्यं वनं, तस्मिन् रुष्टः कुपितः, पाण्डवः अर्जुनः तं, न स्मरेत् ?
 अपि तु स्मरेदेवेत्यर्थः, अहो ! आश्चर्यम् । अल स्मरथालङ्कारः,
 तथा चाक्त दपर्ण—“सदृशानुभवात् वस्तु-स्मृतिः स्मरथसुच्यते” इति ।
 श्राद्दूर्लविकाङ्क्षितं वृत्तम् ॥ १२५ ॥

खण्डितेति —खण्डिताः विदलिताः, विकासं गता इत्यर्थः, निराख्यं
 (अनेकाः ?) कञ्जालयः कमलश्रेणयः, तामां मञ्जुरञ्जने मधुरविकासनं,
 पण्डिताः दक्षाः, तथा मण्डिताः शोभिताः, अखिलाः समग्राः, दिशां
 प्रान्ताः अन्तर्भागाः येः तथाभूताः, चण्डांशोः सूर्यस्य भानवः किरणाः,
 पान्तु सर्वान्छान् रक्षन्तु । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १२६ ॥

इति श्रीजीवानन्दवियःमागरभट्टाचार्यविरचिता भामिनीविश्वासस्य

प्रथमविश्वासव्याख्या समाप्ता ।

द्वितीयविलासः ।

न मनागपि राहुरोधशङ्का
 न कलङ्कानुगमो न पाण्डुभावः ।
 उपचीयत एव काऽपि शोभा
 परितो भामिनि ! ते मुखस्य नित्यम् ॥ १ ॥
 नितरां परुषा सरोजमाला
 न मृणालानि विचारपेशलानि ।
 यदि कोमलता तवाङ्गकाना-
 मथ का नाम कथाऽपि पञ्चवानाम् ? ॥ २ ॥
 स्वेदास्युमान्द्रकणशान्तिरूपोलपाली-
 दोन्नायितश्रवणकुण्डलवन्दनीया ।

निति ।—भामिनि ! हे कान्ते ! तव मुखस्य वदनस्य, परितः समन्ततः,
 नित्यं सततं, काऽपि शोभा उपचीयते एव वर्द्धते एव, मनागपि ईषदपि,
 राहुरोधशङ्का राहुग्राससम्भावना, न, यतः कलङ्कस्य अनुगमः संयोगः,
 न, पाण्डुभावः नितरां श्वेतस्यश्च, न, अस्तीति सर्वत्र शेषः, राहुः
 स तलङ्गं शुभ्रतान्तिरेव चन्द्रं ग्रसति, तव मुखन्तु गौरमेव, न कलङ्काङ्कितं,
 नापि पाण्डु इति भावः । न लभारिणी वृत्तम् ॥ १ ॥

नितरामिति ।—हे भामिनि ! यदि तव अङ्गकानाम् श्रवणवार्ता,
 कोमलता मार्दवं, विद्यते इति शेषः, तदा सरोजमाला कमलराजिः,
 नितराम् अतिशयेन, परुषाः कर्कशाः, मृणालानि विचारेण पेशलानि
 कोमलानि, न, अथेदानीं, पञ्चवानां नवकिसलयानां, कथाऽपि प्रसङ्गोऽपि,
 का नाम ? न काऽपीत्यर्थः, सरोजमृणालनवपञ्चवेभ्योऽपि तवाङ्गं
 सुकोमलमिति भावः । मालभारिणी वृत्तम् ॥ २ ॥

आनन्दमङ्कुरयात् स्मरणेन काऽपि
 रम्या दशा मनसि मे मदिरेक्षणायाः ॥ ३ ॥
 कस्तूरिकातिजकमाल ! विधाय सायं
 स्मरणना सपदि शोभय सौधमौलिम् ।
 प्रौढिं भजन्तु कुमुदानि मुदामुदारा-
 मुक्तामयन्तु परितो हरितो मुखानि ॥ ४ ॥
 तन्मङ्गलमन्दहमितं श्रमितानि तानि
 मुा वै कलङ्करहिता मधुराननश्रीः ।
 अद्यापि मे हृदयमुन्मत्तयन्ति हन्त !
 सायन्तनाम्बुजमङ्घोटरलोचनायाः ॥ ५ ॥

खेदति।—खेदाम्बुनां घमजलानां, सान्द्रैः घनैः, कणैः विन्दुभिः,
 सुरतकालिकैः इति भावः, शालते शोभते इति तच्छालिनी, या
 कपोलपाली गण्डदेशः, तत्र दोलायितेन आन्दोलितेन, श्रवणकुण्डलीन
 कणकुण्डलेन, वन्दनीया शोभनीया, मदिरेक्षणायाः मत्तखड्गननयनायाः,
 यदा—माद्यति आभ्यामिति मदिरे मोहकारिणी इत्यर्थः, ईक्षणे नयने
 यस्यास्तथाभूतायाः, प्रियाया इति शेषः, रम्या मनोहासिणी, काऽपि
 अनिर्वचनीया, दशा अवस्था, स्मरणेन मे मम, मनसि आनन्दम्
 अङ्कुरयति उद्दिक्तं करोतीत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३ ॥

कस्तूरिकेति।—मालि ! हे सखि ! “माली सखी वयस्या च”
 इत्यमरः ; कस्तूरिकायाः तिलकं विधाय कृत्वा, सायं रम्यायां स्मरम्
 आननं यस्याः तथाभूता मृदुहासिनी सतीत्यर्थः, सपदि भटिति, सौध-
 मौलिं हर्षशिखरं, शीलय शोभय ; किं ततः ? इत्याह—प्रौढिमिति,
 कुमुदानि मुदा प्रमोदानां, हर्षेण विकासानामिति यावत्, उदारां मङ्गलीं,
 प्रौढिं सामर्थ्यं, विकाससामर्थ्यमित्यर्थः, भजन्तु प्राप्नुवन्तु, तथा परितः
 समन्तात्, हरितो मुखानि दिशुखानि, उद्भासयन्तु आलोकमयानि
 कुर्वन्तु इत्यर्थः । एतेन नायिकासुखं चन्द्र इवेत्युपमा व्यज्यते । वसन्त-
 तिलकं वृत्तम् ॥ ४ ॥

तदिति।—सायन्तनं सन्ध्याकालीनं, यत् अम्बुजं पद्मं, सुकुलितंप्राय-

प्रातस्तारां प्रणमने विहिते गुरुणा-
 माकर्ष्य वाचममला भव पुत्रवतीति ।
 नेदायसि प्रियतमे परमप्रसाद-
 पूर्वादरं दयितया दधिरे हृगन्ताः ॥ ६ ॥

गुरुजनभयमहिंसाकान्तःसमुदयदाकुलभावमुद्वहन्त्याः ।
 दरदलदरविन्दसुन्दरेणा ! हरिणहृद्यो नयने न विस्मरामि ॥ ७ ॥
 बदरामलकास्त्रशाङ्गमानामपहृत्वा श्रयभुवतो क्रमेष ।
 अधुना हरणे कुचौ यतंत दयितं । तं कारिणावकुलकम्पिताः ॥ ८ ॥

मिति भावः, तस्यहोदरं तस्यदृशं, लोचनं नयनं यस्याः तथाभूतायाः,
 भावि महिरेहृद्यया निमीलितनेत्राया इति भावः, तत् प्रगर्भतमिति
 भावः, मञ्जु मनोःशं, मन्दहसितम् ईषत्स्मितं, तानि स्मितानि निश्चाराः,
 हौर्मनस्त्रजनिता इति भावः, सा वै सा एव, कलहरहिता विष्कम्भदा,
 मधुरा मनोहारिणी, आननशीः वदनकान्तिः, अद्यापि मे मम, हृदयम्
 उन्मदयन्ति उन्मत्तं कुर्वन्ति, हन्तेति खेदे । सखायं प्रति प्रोषितस्योक्ति-
 रिथम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५ ॥

प्रातरिति—प्रातस्ताराम् अतिप्रभाते, गुरुणां पितादीनां श्वशुरा-
 दीनां वा, प्रणमने अभिवन्दने, विहिते सति, त्वं पुत्रियो पुत्रवती, भवति
 अमलां विशुद्धां, वाचम् आशीर्षचनं, तेषामिति शेषः, आकर्ष्य श्रुत्वा,
 दयितया कान्तया, प्रियतमे पत्नी, मयीति शेषः, नेदायसि निकटवर्तिनि
 सति, परमेष्ठ प्रसादेन आनन्देन, पूर्वाः आदरः यस्मिन् तत् यथा तथा,
 हृगन्ताः कटाक्षाः, दधिरे निहिताः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६ ॥

गुर्विति—हा ! इति खेदे, गुरुजनाङ्घ्रियेन श्वेतुना महिलोकनान्तः
 मां प्रति अवलोकनान्तः, समुदयन् समुत्पद्यमानः, यः आकुलभावः
 कानरभावः तम्, उद्वहन्त्याः दधत्याः, हरिणहृद्यः मृगःस्याः, गियाया इति
 शेषः, इत्यन् विकसन्, यदरविन्दं कमलं, तद्वत् सुन्दरे चाहन्ती, नयने न
 विस्मरामि । सखायं प्रति प्रोषितस्योक्तिः । पुष्पिताया वृत्तम् ॥ ७ ॥

बदरिति—दयिते ! श्वे प्रिये ! ते तव, उन्मत्तौ कुचौ हनौ, क्रन्दे

कपोलपालीं तव तन्वि ! मन्वे
 लावण्यधने ! दिशमुत्तराख्याम् ।
 आभाति यस्यां लालितालकायां
 मनोहरा वै श्रवणस्य लक्ष्मीः ॥ ८ ॥
 गीर्वाणी नियम्य शिष्टिस्तामुषसि प्रकाश-
 मालोक्य वारिजदृशः शयनं जिह्वासीः ।
 नेवावरोहान् कटाऽपि च भानसाद्ये
 नाशुः प्रभा सरसिजाटरसोदरायाः ॥ १० ॥

बदरामलकामदाङ्गिमानां प्रथमं बदरस्य बदरीफलस्य, “कुल” इति
 प्रसिद्धस्य, ततः आमलकस्य आमलकीफलस्य, ततः आमस्य चूफलस्य,
 अनन्तरं दाङ्गिमस्य दाङ्गिमीफलमेत्यर्थः, शिर्यं शोभाम्, अपद्वय
 चोरयित्वा, अधुना साम्प्रतं, करिशावस्य करमकस्य, कुम्भयोः लक्ष्मीः
 श्रियाः, हरस्य यतीते उदयच्छतः, क्रमेणातिप्रहङ्गं तव सान्द्रयं राजते
 इति भावः । मालभारिखी वृत्तम् ॥ ८ ॥

कपोलेति ।—तन्वि ! हे कशाङ्गि ! लावण्यं “सुक्ताफलेषु छाया-
 यास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तद्भावस्यमिहाद्यते ॥” इत्युक्त-
 लक्षणान्तिविशेषः, तेन धन्या प्रशस्या लावण्यधन्या तत्त्वन्मुक्षी
 लावण्यधन्ये ! हे लावण्यपूर्ण ! इत्यर्थः, तव कपोलपालीं गच्छदृशम्,
 उत्तराख्याम् उदौचीं, दिशं मन्वे सम्भावयामि, कतः ? लालिताः मनोहराः,
 अलकाः चूफलान्तलाः, अलका कुवरनगरौ च यस्यां तथोक्तायां, यस्यां
 कपोलगात्र्यां, मनोहरा वै अतिमनोज्ञा एव, श्रवणस्य लक्ष्मीः, अथच
 मनोहरा वैश्रवणस्य धनपतेः कुवेरस्य, लक्ष्मीः श्रीः, आभाति राजते ।
 अत्र सप्तश्लोकः । उपजाति वृत्तम् ॥ ८ ॥

नीवीमिति ।—उषसि प्रभाते, प्रकाशम् आतपं, सूर्यस्य प्रशमावि-
 भावजनितमालोक्यमित्यर्थः, मालोक्य शिष्टिस्तां प्रकृतितां,
 नीवीं वसनश्रिं, नियम्य संयम्य, शयनं शय्यां, जिह्वासीः चालु-
 मिच्छः । यक्षुः छोरियच्चैः, करिजदृशः पङ्कजनीलायाः, सरसि नीदरं

सुधैव नक्तं परिकल्प्य गन्तुं मृषैव रोषादुपजल्पती मे ।

उदश्रुचञ्चन्नयना नताङ्गी गिरं न कां कामुररौचकार ? ॥ ११ ॥

तदवधि कुशलो पुराणशास्त्रस्मृतिशतचारुविचारजो विवेकः ।

यदवधि न पदं दधाति चित्ते हरिणकिशोरदृशोर्विलासः ॥ १२ ॥

आगतः पतिरितोरितं जनैः शृण्वतो चकितमेत्य दृहलोम् ।

कौमुदीव शिशिरीकरिष्यते लोचने मम कदा मृगेक्षणा ? ॥ १३ ॥

कमलोदरं, तत्त्वोदरायाः तत्तुल्यायाः, गभीराया इति भावः, नामैः प्रभा सौन्दर्यं, मे मम, मानसात् कदाऽपि च नैव अवरोहति नेवापसरतीत्यर्थः, तन्नाभिप्रभा मम मनसि लग्नैवास्ति, न कथमपि विस्मर्यते इति भावः । सखायं प्रत्युक्तिः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १० ॥

सुधेति ।—नक्तं रात्रौ, सुधैव मृषैव, गन्तुं परिकल्प्य गच्छामीति मृषैवोक्तं भावः, रोषात् कोपात्, मृषैव उपजल्पतः कृतककोपसुद्भाव्य किमपि जल्पत इत्यर्थः, मे मम, समीपे इति शेषः, नताङ्गी यौवनभरिणावनतकलेवरा, प्रियेति शेषः, उदश्रु उद्गतनेत्रजलं यथा तथा, चञ्चती चलती, नयने यस्याः तथाभूता सती, कां कां गिरं वाचं, दीनामिति भावः, न उररौचकार न स्वीचकार, नोवाच इत्यर्थः, अपि तु नितरां करुणां वाचमेव बहुलः सुदेरयदिति भावः । उपेन्द्रवज्रा वृत्तं—“स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः” इति “उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सा” इति तद्वचन्यात् ॥ ११ ॥

तदिति ।—यदवधि हरिणकिशोरदृशो हरिणशावकनयनायाः, प्रियाया इत्यर्थः, विलासः विभ्रमः, चित्ते मनसि, पदं न दधाति, तदवधि पुराणशास्त्राणां स्मृतीनां संहितानाञ्च शतानि तेषां चारुः सुन्दरः, विचारः तस्मात् जायते इति तथाभूतः, विवेकः ज्ञानं, कुशली समर्थ इत्यर्थः । सुष्यिताया वृत्तम् ॥ १२ ॥

आगत इति ।—मृगेक्षणा मृगनयना प्रिया, पतिः आगतः इति जनैः ईरितम् उक्तं, शृण्वती आकर्णयन्ती सती, चकितं यथा तथा देहलौ हारदेशम्, एव्य आगत्य, कौमुदीव चन्द्रिकेव, मम लोचने नयने, कदा शिशिरीकरिष्यते ? शौतल्यिष्यति ? आनन्दयिष्यति ? इत्यर्थः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ १३ ॥

अवधौ दिवसावसानकाले भवनहारि विलोचने दधाना ।

अवलोक्य समागतं तदा मामथ रामा विकसन्मुखी बभूव ॥१४॥

वक्षोजाग्रं पाणिनाऽऽमृष्य दूरं

यातस्य द्रागाननाञ्जं प्रियस्य ।

शोषाग्राभ्यां भामिनो लोचनाभ्यां

जोषं जोषं जोषमेशवतस्ये ॥ १५ ॥

गुरुभिः परिवेष्टिताऽपि गण्डस्थनकण्डूयनचारुमनेन ।

दरदर्शितहेमबाहुनाला मयि बाला नयनाच्छलं चकार ॥१६॥

गुरुमध्यगता मया नताङ्गी

निष्ठता नीरजकोरकेण मन्दम् ।

अवधायिति ।—दिवसावसानकाले सायङ्काले, अवधौ रामा प्रिया, भवनहारि गृहदेहल्यां, दिलोचने नयने, दधाना निदधती सती, तदा समागतं समुपस्थितं, माम् अवलोक्य अथावलीकनानन्तरं, विकसन्मुखी प्रफुल्लमुखी, बभूव । मालभारिणी वृत्तं—“विषमे ससजा यदा गुरु चित् रुभरा येन तु मालभारिणीयम्” इति तल्लक्षणात् ॥ १४ ॥

वक्षोजाग्रमिति ।—भामिनी कान्ता, पाणिना करेण, वक्षोजाग्रं कानाग्रम्, आमृष्य विमर्द्य, द्राक् भटिति, दूरं यातस्य प्रयातुमुद्यतस्येति यावत्, प्रियस्य कान्तस्य, आननाञ्जं सुखपञ्चं, शोषाग्राभ्यां रक्तापाङ्गाभ्यां, लोचनाभ्यां जोषं जोषं मन्दं मन्दमित्यर्थः, आमृष्य स्पृष्ट्वा, आमृष्य हृद्युभयत्वान्नेति ; जोषमेव तूष्णमेव, अवतस्ये स्थिता । शालिनी वृत्तं—“मात्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकैः” इति तल्लक्षणात् ॥ १५ ॥

गुरुभिरिति ।—गुरुभिः शृगूजनादिभिः, परिवेष्टिताऽपि परिवृताऽपि, बाला मुग्धा प्रिया, गण्डस्थलस्य कपोलदेशस्य, कण्डूयनमेव चारु मनोज्ञं, कैतवं व्याजः तेन, दरम् ईषत्, दर्शितं हेमबाहुनालं सुवर्गभुजमृणालं यथा तथाभूता सती, मयि नयनाच्छलं कटाक्षमित्यर्थः, चकार । मालभारिणी वृत्तम् ॥ १६ ॥

गुर्विति ।—गुरुणां शृगूनादीनां, मध्यगताऽपि नताङ्गी, यौवनभरिणेति

दरकुण्डलताण्डवं नतम्भू-

सतिकं मामवलोक्य घूर्णिताऽऽसौत् ॥ १७ ॥

विनये नयनारुणप्रसारः

प्रणतौ हन्त ! निरन्तराश्रुधाराः ।

अपि जीवितसंशयः प्रयागे

न हि जाने हरिणाच्चि ! केन तुष्ये ? ॥ १८ ॥

अकरुण ! मृषा वाचं ब्रूषे विमुञ्च ममाञ्जलं .

तव परिचितः खेदः सम्यङ् यथैत्यभिधायिनौम् ।

अविरलगलहाष्यां तन्वीं निरस्तविभूषणां

क इव भवतीं भद्रे ! निद्रे ! विना विनिवेदयेत् ? ॥ १९ ॥

भावः, प्रियेति शेषः, मया नीरजकोरकेण कमलमुकुलेन, मन्दं यथा तथा निश्चता ताडिता सती, दवं मन्दं, कुण्डलयोस्ताण्डवं नर्त्तनं यस्मिन् तत् यथा तथा, नते भ्रुवौ लतिके इव यस्मिन् तत् यथा तथा, माम् अव-
लोक्य दृष्ट्वा, घूर्णिता परावर्तितमुखी इत्यर्थः, आसौत् । मालभारिणी वृत्तम् ॥ १७ ॥

विनये इति ।—हरिणाच्चि ! हे मृगनयने ! विनये दीनोक्तौ, ममेति शेषः, नयनयोः अरुणप्रसारः रक्तसञ्चारः, रक्तनेत्रत्वमित्यर्थः, तवेति सर्वत्र शेषः, प्रणतौ चरणनिपतने, निरन्तरा अविच्छिन्नाः, अश्रुधाराः नयनजलानि, हन्त ! खेदे, प्रयागे प्रस्थाने, जीवितस्य प्राणनस्य, संशयः अपि सन्देहश्च, यद्यहं प्रतिष्ठेय तदा तव जीवनं स्थास्यति न वेति भावः, अतः केन, कार्य्येणेति शेषः, तुष्येः सन्तोषं गच्छेः, तत् न हि जाने नैव जानामीत्यर्थः । मालभारिणी वृत्तम् ॥ १८ ॥

अकरुणेति ।—भद्रे ! हे साधुश्रीले ! निद्रे ! भवतीं त्वां, विना क इव, अकरुण ! हे निष्कृप ! मृषा अलीकां, वाचं, मत्प्रीतिकरोमिति भावः, ब्रूषे वदसि, मम अञ्जलं विमुञ्च परित्यज, मया तव खेदः प्रणयः, मयोति शेषः, सम्यङ् यथा तथा परिचितः विदितः, इत्यभिधायिनौम् एवं क्लेशयन्तौम्, अविरलम् अविच्छिन्नं यथा तथा, गलन्ति स्रवन्ति, वाष्पाणि

तीरे तरुण्या वदनं सहस्रं नीरे सरोजस्य मिलद्विकासम् ।
 आलोक्य धावत्यभयत्र मुग्धा मरन्दलुब्धाऽलिकिशोरमाला ॥ २० ॥
 वीक्ष्य वक्षसि विपक्षका मिनौहारलक्ष्म दयितस्य भामिनी ।
 असदृशविनिवेशितां क्षणाटाचकार्षे निजबाहुवज्जरीम् ॥ २१ ॥
 टरानमत्कन्धरवन्धमीषन्निमौलितस्निग्धविलोचनाञ्जम् ।
 अनल्पनिष्णासभरालसाङ्गं क्षरामि सङ्गं चिरमङ्गनायाः ॥ २२ ॥

यस्याः तथाभूतां, निरस्तानि त्वक्तानि, विभूषणानि अलङ्काराः यथा तादृशीं, तन्वीं कृशाङ्गीं, प्रियामिति शेषः, विनिवेशयेत् ? विशेषेण ज्ञापयेत् ? प्रदर्शयेत् ? इति यावत्, न कोऽपि विनिवेशयेदिति भावः । स्वज्ञानभूतप्रियाया वृत्तान्तस्य सखायं प्रत्युक्तिरियम् । हरिणीवृत्तं—
 “नसमरसला गः षड् वेदैर्ह्यैर्ह्यैरिणी मता” इति तद्वचन्यात् ॥ १८ ॥

तीरे इति ।—तीरे तटे, तरुण्या युवत्याः, सहस्रं सङ्घितं, वदनं, तथा नीरे जले, मिलद्विकासं विकस्वरमित्यर्थः, सरोजं कमलत्रयं, आलोक्य दृष्ट्वा, मुग्धा अविशेषज्ञा, मरन्दलुब्धा मधुलालुपा, अलिकिशोरमाला भृङ्ग-शावकराजिः, उभयत्र वदने सरोजे चेत्यर्थः, धावति अभिगच्छति । अत्र भ्रान्तिमानलङ्कारः, तथा च दर्पणः,—“साम्यादतस्मिंस्तद्वुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्येता” इति । उपजाति वृत्तम् ॥ २० ॥

वीक्ष्येति ।—भामिनी कान्ता, दयितस्य प्रियस्य, वक्षसि विपक्षकामिन्याः सपत्न्या इत्यर्थः, हारलक्ष्म गाढालिङ्गनजनितं हारविभ्रममित्यर्थः, वीक्ष्य दृष्ट्वा, क्षणात् सहसा, असदृशे स्वस्वदेशे, प्रियस्येति शेषः, विनिवेशितां स्थापितां, निजबाहुवज्जरीं स्वभुजमञ्जरीम्, आचकार्षे आलङ्घयतीत्यर्थः, सापत्न्यादेषादिति भावः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ २१ ॥

दरेति ।—दरम् ईषत्, आनमन् नतिं गच्छन्, कन्धरवन्धः ग्रीवा-बन्धः यस्मिन् तं, निमौलिते स्निग्धे विलोचने नयने, अन्धे इव कमले इव यस्मिन् तद्योक्तं, तथा अनव्येन आयतेनित्यर्थः, निष्णासभरेण अलसानि मन्धराणि, अङ्गानि यस्मिन् तथाभूतम्, अङ्गनायाः प्रियायाः, सङ्गं सुरतसमागममित्यर्थः, चिरं क्षरामि । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ २२ ॥

रोषावेशान्निर्गतं यामयुग्मा-

देत्य द्वारं काञ्चिदाख्यां गृणन्तम् ।

मामाञ्जात्वैवायथौ कातराद्यौ

मन्दं मन्दं मन्दिरादिन्दिरैव ॥ २१ ॥

हृदये कृतशैवकानुषङ्गा मुहुरङ्गानि यतस्ततः क्षिपन्ती ।

प्रियनामपरे मुखे सखीनामतिदीनामियमादधाति दृष्टिम् ॥ २४ ॥

इत एव निजालयं गतायाः

वनिताया गुरुभिः समाहृतायाः ।

परिवर्त्तितकन्धरं नतम्

अयमानं वदनाम्बुजं स्मरामि ॥ २५ ॥

रोषावेशादिति ।—रोषावेशात् कोपकशात्, निर्गतं प्रस्थितं, ततः यामयुग्मात् प्रहरद्वयात्, अनन्तरमिति शेषः, द्वारम् एव आगत्य, काञ्चित् आख्यां नामधेयं, प्रियाया इति शेषः, गृणन्तम् उच्यन्तः, नामोच्चारणेन प्रियामाह्वयन्तमिति यावत्, माम् आञ्जात्वैव सम्यक् ज्ञात्वेव, कातराद्यौ कोपकालुष्यात् दीननयना प्रिया, इन्दिरैव लक्ष्मीरिव, मन्दिरात् गृह्यात्, मन्दं मन्दम् आयथौ आगतवती, मन्त्रमीपमिति शेषः । शालिनी वृत्तम् ॥ २२ ॥

हृदये इति ।—इयं कामिनौ, हृदये वक्षसि, कृतः घृत इति यावत्, शैवलानाम् अनुषङ्गः, प्रलेप इति यावत् यथा तद्योक्ता, विरह-सन्तापनिवृत्तये इति भावः, मुहुः पुनः पुनः, यतस्ततः अङ्गानि क्षिपन्ती सती प्रियनामपरे प्रियस्य नामकारिणीत्यर्थः, सखीनां मुखे अतिदीनाम् अतिकातरां, दृष्टिम् आदधाति अर्पयति ॥ २४ ॥

इत इति ।—इत एव अस्मत्प्रकाशादेवेत्यर्थः, निजालयं पितृालय-मिति भावः, गतायाः प्रस्थितायाः, गुरुभिः पितृादिभिः, समाहृतायाः, वनितायाः कान्तायाः, परिवर्त्तिता परावर्त्तिता, कन्धरा ग्रीवा यस्मिन् तद्योक्तं, नते भुवौ यस्मिन् तादृशं, अयमानं मन्दं इत्यत्, वदन-मेव अम्बुजं पद्मं, स्मरामि । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ २५ ॥

कथय कथमिवाशा जायतां जीवते मे

मलयभुजगवान्ता वान्ति वाताः कृतान्ताः ।

अथमपि खलु गुञ्जन् मञ्जु माकन्दमौली

चुलुकयति मदीयां चेतनां चक्षुरीकः ॥ २६ ॥

निरुध्य यान्तो तरसा कपातीं कूजत्कपोतस्य पुरो दधाने ।

अथि स्मिताद्रे वदनारविन्द सा मन्दमन्दं रमयास्वभूव ॥ २७ ॥

तिमिरं हरन्ति हरितां पुरःस्थिताः

स्विरयन्ति तापमथ तापशालिनाम् ।

वदनत्विषस्तथ चकोरलोचने !

परिमुदयन्ति भरमोरुहश्रियः ॥ २८ ॥

कथयति ।—मलयभुजगवान्ताः मलयान्निजातचन्दनतकवर्तिभिर्भुजगोः सर्पैः, वान्ताः निगोर्णाः, सविषा इति भावः, अत एव कृतान्ताः यम-सदृशा इति यावत्, वाताः माकताः, वान्ति वहन्ति, अथमपि चक्षुरीकः अमरः, माकन्दमौली चूततकशिखरे, मञ्जु मनोहरं, गुञ्जन् जल्पन्, मदीयां मन्मन्विनीं, चेतनां चुलुकयति खलु गण्डूषेण पिबत्येवेत्यर्थः, हरत्येवेति यावत्, अतः मे मम, जीविते आशा कथमिव जायताम् ? भवतु ? कथय, नास्ति मे जीवनाग्निमिति भावः । विरुद्धिणः उक्तिरियम् । मालिनी वृत्तं—“ननमययद्युतेयं मालिनी भोगिलोकेः” इति लक्षणात् ॥ २६ ॥

निरुध्यति ।—कूजत्कपोतस्य हूजतः रमणायं कूजनं कुर्वत इत्यर्थः, कपोतस्य पारावतस्य, पुरः अग्रतः, तरसा वेगेन, यान्तो गच्छन्ती, कपातीं निरुध्य अवक्य, स्मितेन मुदृहसितेन, आद्रे वदनारविन्द मुखवन्दं, प्रियाया इति भावः, मयि दधाने धारयति, इति, सा मन्दमन्दं मुदमधुरं वधा तथा, रमयाश्चकार । उपजातिवृत्तम् ॥ २७ ॥

तिमिरमिति ।—चकोरलोचने ! हे चकोराक्षि ! तव वहनत्विषः बुद्धकान्तयः, हरितां दिशां, “दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः” इत्यमरः ; तिमिरम् अन्धकारं, हरन्ति नाशयन्ति, पुरः अग्रतः, स्थिताः,

कुचकलशयुगान्तमामकीनं नखाङ्गं
 सपुलकतनु मन्दं मन्दमालोकमाना ।
 विनिहितवदनं मां वीक्ष्य बाला गवाक्षे
 चकिततनु नताङ्गी सद्य सद्यो विवेश ॥ २८ ॥

विधाय सा महदगानुकूलं कपोलमूलं हृदये शयाना ।
 तन्वी तदानीमतुलां बनारेः साम्राज्यलक्ष्मीमधरोचकार ॥३०॥
 मुहुरर्धितयाऽथ निद्रया मे
 वत ! यामे चरमे निवेदितायाः ।
 चितुकं सुदृशो मृशामि याव-
 न्मयि तावन्मिद्धिरोऽपि निर्दयोऽभूत् ॥ ३१ ॥

सत्यः तापशालिनां वियोगदुःखवताम्, अस्माकमिति भावः, तापं स्थिर-
 यन्ति शमयन्तीत्यर्थः, तथा सरसोरुहः पद्मस्य, श्रियः शोभाः, परिसुदृयन्ति
 निमोलयन्तीत्यर्थः । प्रबोधिता वृत्तं—“सजसा जगौ च भवति प्रबोधिता”
 इति तद्वचन्यात् ॥ २८ ॥

कुचेति ।—बाला सुधा प्रिया, कुचकलसयोः कुचकुम्भयोः, युगस्य अन्त-
 र्मध्यमम इदं मामकीनं मत्सम्बन्धोऽर्थः, नखाङ्गं नखक्षतचिह्नं, सपुलकतनु
 रोमाञ्चितकलेवरं यथा तथा, मन्दं मन्दम् अल्पमल्पम्, आलोकमाना
 पश्यन्ती, गवाक्षे विनिहितवदनं स्थापितमुखं, मां वीक्ष्य दृष्ट्वा, चकिता
 तनुर्यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा, नताङ्गी सती सद्यः तत्क्षणां, सद्य
 गृह्यं, विवेश प्रविष्टवती । मालिनी वृत्तम् ॥ २८ ॥

विधायेति ।—सा तन्वी कृशाङ्गी, हृदये वक्षसि, ममेति शेषः, शयाना
 सती कपोलमूलं गण्डस्थलमूलं, मम वदनस्य अनुकूलं विधाय वदनोपरि
 यथायथं विन्यस्येति भावः, तदानीं बनारेः इन्द्रस्य, “बनारारतिः शचीपतिः”
 इत्यमरः ; साम्राज्यलक्ष्मीं त्रिभुवनाधिपत्यश्रियम्, अधरोचकार अधः
 कृतवती, तदानीमहमिन्द्रादपि अधिकैश्वर्यवन्तमाजानममन्ये इति
 भावः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३० ॥

मुहुरिति ।—अथ मे मयेत्यर्थः, मुहुः पुनः पुनः, अर्धितया प्रार्थितया,
 निद्रया क्लृप्ता, चरमे पश्चिमे, यामे प्रहरे, निवेदितायाः प्रबोधि-

श्रुतिशतमपि भूयः शीलितं भारतं वा

विरचयति तथा नो हन्त ! सन्तापशान्तिम् ।

अपि ! सपदि यथाऽयं केलिविश्रान्तकान्ता-

वदनकमलनासात् कान्तिसान्द्रो नकारः ॥ ३२ ॥

लवलीं तव लीलया कपोले कवलीकुर्वति कोमलत्विषा ।

परिपाण्डुरपुण्डरीकवच्छे परिपेतुः परितो मद्वाऽऽधयः ॥ ३३ ॥

तायाः, सुदृशः कान्तायाः, चिवुर्कं यावत् नृग्रामि स्पृग्रामि, वत खेदे, तावत् निहिरः सूर्योऽपि, नयि निर्दयः अभूत्, अतिनिद्रार्त्ततया पूर्वप्रहर- त्वयं कान्तया सह न कोऽपि समासङ्गः कृतः, पश्चात् चरमे प्रहरे कथञ्चित् प्रबोधितायाः प्रियायाश्चिवुकुक्ष्यर्गमालं कुर्वत्येव नयि सूर्यः समुदि- यार्येति विषादमनुभवानोति भावः । सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिः । मालभारिणी वृत्तम् ॥ ३१ ॥

श्रुतीति ।—हन्त ! खेदे हर्षे वा, भूयः पुनः पुनरपि, शीलितं पर्या- लोचितं, श्रुतिशतं वेदशतं, भारतं भारतीयवृत्तान्तो वा, तथा सन्तापशान्तिं सन्तापशमनं, नो विरचयति न करोति, अयीति कोमलामन्वयो, हे सखे ! यथा अयं केली सुरतविहारे, विश्रान्तायाः विश्रपेण श्रान्ताया इत्यर्थः, वदनमेव कमलं तस्य नालात् कण्ठादिति भावः, कान्तिमान्द्रः कान्ति- पूर्ण इत्यर्थः, अतिमधुर इति भावः, न-कारः नैति निषेधसूचिका बागित्यर्थः, सपदि तत्क्षणं, सन्तापशान्तिं विरचयतीत्यनुपङ्गः । मालिनी वृत्तम् ॥ ३२ ॥

लवलीमिति ।—हे कान्ते ! इत्यध्याहाय्यं, तव कपोले गण्डदेशे, कोमलत्विषा मृदुलकान्त्या, लीलया अवहेलया, लवलीं लताविशेषफलं, कवलीकुर्वति अधरीकुर्वति सतीत्यर्थः, परिपाण्डुरे अतिविशदे, पुण्डरीक- वच्छे पद्मसमूहे, परितः समन्तात्, मद्वाऽऽधयः महत्त्वः मानसपीडाः, परिपेतुः पतन्ति स्म, स्नापेक्षया अधिकपाण्डुराया अपि लवल्या अधरी- करणात् ममाप्यवश्यमेव अधरीकारः सम्भवतीति धिया सिताम्भोजवन्द- मतीव विषादमनुभवतीति भावः । सुन्दरी वृत्तम्—“अयुजोर्यदि सौ जगौ युजोः सभरा जगौ यदि सुन्दरी तदा” इति तद्वचन्यात् ॥ ३३ ॥

यौवनोद्गमनितान्तशङ्किताः शीलशौर्व्यबलकान्तिलोभिताः ।

सङ्कुचन्ति विकसन्ति राघवे जानकौनखननौरजश्रियः ॥ ३४ ॥

अधिरोप्य हरस्य हन्त ! चापं

परितापं प्रशमय्य बान्धवानाम् ।

परिषेप्यति वा न वा युवाऽयं

निरधारि मिथिलाधिनाथपुत्रौम् ॥ ३५ ॥

भुजपङ्करे गृह्यता नवपरिषोता वरेषु रङ्गसि बंधुः ।

तत्कालजालपतिता बालकुरङ्गोव वेपते नितराम् ॥ ३६ ॥

उपनिषदः परिषोता गोता च हन्त ! मतिपथं नीता ।

तदपि न ज्ञा ! विधुवटना मानससटनात् वङ्घर्याति ॥ ३७ ॥

यौवनेति ।—जानक्याः सीतायाः, नयने नीरजे पङ्कजे इव, तयोः श्रियः कान्तयः, राघवे रामे, यौवनोद्गमेन यौवनोद्गमेण, नितान्तं शङ्किताः युवाऽयं यौवराज्ये सततं व्यापृतो नास्मिन्प्रीतिकरो भविष्यतीति धिया सञ्जातशङ्काः सत्यः, सङ्कुचन्ति सङ्कुचं यान्ति, तथा शीलिन विनयादिना, शौर्व्येण हरधनुर्भङ्गदर्शनादलौकिकेनेति भावः, बलेन सामर्थ्येन, कान्त्या अपूर्वया श्रिया चेत्यर्थः, लोभिताः जातस्युद्धाः सत्यः, विकसन्ति प्रफुल्लतां गच्छन्तीत्यर्थः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ३४ ॥

अधिरोप्यति ।—अयं युवा, राम इति शेषः, मिथिलाधिनाथपुत्रौ जानकीं, परिषेप्यति उहस्यति, न वा ? इति सश्रये इति शेषः, हन्त ! हर्षे, हरस्य चापं धनुः, अधिरोप्य मौर्व्यां सङ्गमय्य, बान्धवानां जनकादीनां, परितापं हरधनुर्भङ्गविषये उद्दगमिति भावः, प्रशमय्य शान्तिं नोत्वा, धनुर्भङ्गोत्थर्थः, निरधारि राम एवायं जानकीं परिषेप्यतीति निर्धारित इत्यर्थः । मालभारिणी वृत्तम् ॥ ३५ ॥

भुजिति ।—नवपरिषोता नवोद्धा, बंधुः रङ्गसि एकान्ते, वरेषु भुज एव पङ्करः तस्मिन् गृह्यता घृता, परिर्वेष्टता सतीत्यर्थः, तत्कालं जालपतिता व्याघ्रपाशपतिता, बालकुरङ्गोव बालसृगौव, नितराम् अत्यर्थं, वेपते कम्पते । गीति वृत्तम् ॥ ३६ ॥

उपनिषद इति ।—उपनिषदः वेदान्तशास्त्राणि, “एकमेवाद्वितीयं

अकरुणहृदय ! प्रियतम ! मुञ्चामि त्वामितः परं नाहम् ।
 इत्यालपति कराम्बुजमादायालौजनस्य विकला सा ॥ ३८ ॥
 लोभात् वराटिकानां विक्रेतुं तक्रमविरतमटन्त्या ।
 लब्धो गोपकिशोर्या मध्येरथ्यं महेन्द्रनीलमणिः ॥ ३९ ॥
 रूपारुचिं निरसितुं रसयन्त्या हरिमुखस्य लावण्यम् ।
 सुदृशः शिव ! शिव ! सकले जाता सकलेरेव जगत्प्रसूतिः ॥ ४० ॥

ब्रह्म” “तत् त्वमसि” इत्यादि महावाक्यानीति यावत्, परिपीताः सम्यक्
 पर्यालोचिता द्युत्यर्थः, गीता अर्जुनं प्रति भगवद्वाक्यजातमिति यावत्,
 इन्त ! इषे, मतिपथं नीता सानन्दं बुद्ध्या अनुशीलितेति यावत्, हा !
 खेदे, तदपि तथाऽपि, विषयाणाम् असारत्वज्ञाने सञ्जातेऽपीत्यर्थः,
 विदुवदना चन्द्रमुखी, मानसमदनात् हृदयगृह्यात्, न वहिः याति न
 चलतीत्यर्थः, तामेव परमार्थज्ञानेन सततं चिन्तयामीति भावः । आर्या
 वृत्तम् ॥ ३७ ॥

अकरुण्येति ।—अकरुणहृदय ! हे निर्दयहृदय ! प्रियतम ! इतः परम्
 अहं त्वां न मुञ्चामि न त्यजामि, इति इत्थं, सा प्रिया, विकला कातरा,
 भाविमद्द्वियोगेनेति भावः, आलौजनस्य सखीजनस्य, कराम्बुजं कर-
 कमजम्, आदायं गृहीत्वा, आलपति कथयति । भूतसामीप्ये लट् ।
 गीति वृत्तम् ॥ ३८ ॥

लोभादिति ।—वराटिकानां कपर्दीकानां, लोभात् तक्रं दुग्धविकारं
 विशिषं, विक्रेतुम् अविरतं सततम्, अटन्त्या भ्रमन्त्या, गोपकिशोर्या
 गोपालबालिकया, मध्येरथ्यं रथ्याया मध्ये, महेन्द्रनीलमणिः इन्द्रनील-
 रत्नं, श्रीकृष्ण इति भावः, लब्धः प्राप्तः । अत्र तुच्छमर्थमभिधावतो महा-
 मूल्यरत्नप्राप्तिरिव गोप्या अतौवसौभाग्यमिति भावः । गीति वृत्तम् ॥ ३९ ॥

रूपे इति ।—रूपे सोन्दर्यं, अरुचिम् अप्रीतिं, निरसितुं निवर्त्तयितुं,
 हरिमुखस्य अश्रुमुखस्य, लावण्यं लवणरसं, रसयन्त्या आस्वादयन्त्या,
 इवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा, अरुचिनिवारणार्थम् अश्रुयैषा लवणरस
 आस्वादते, तद्वत् प्रणयकोपेन स्वसौन्दर्यं जनितायाः अप्रीतिनिवारणेन
 धुनः प्रीतिं स्थापयितुमिति भावः, सकलेरेव प्रणयकुपिताया एव, सुदृशः,

किं जल्पसि सुग्धतया इन्त ! ममाङ्गं सुवर्णवर्णमिति ? ।

तप्यति पतति हुताग्ने तदा हुताग्ने ! तुलां तवारोहेत् ॥ ४१ ॥

श्रीलक्ष्म्यात् परिमलतां तपया सङ्कोचमश्चताञ्च मुहुः ।

नवसङ्गमयोर्यूनोर्नयनानामुत्सवो जयति ॥ ४२ ॥

गरिमाणमर्पयित्वा लघिमानं कुचतटात् कुरङ्कट्टशाम् ।

स्त्रीकुर्वते नमस्तेषां यूनां धैर्याय निर्धिवेकाय ॥ ४३ ॥

तस्यां महिलाया इति शेषः, शिव ! शिव ! इति खेदे, सकले सर्वस्मिन्
जगति, वस्तुनीति यावत्, अरुचिः अप्रोतिः, द्वेष इति यावत्, जातां
भूता । द्रव्या नायकं प्रत्युक्तिरियम् । गीति वृत्तम् ॥ ४० ॥

किमिति ।—इन्तेति विषादे, मम अङ्गं सुवर्णवर्णं काञ्चनवर्णम्, इति
सुग्धतया बालिश्येन, किं कथं, जल्पसि ? सादरं कथयसि ? इति भावः,
हे हुताग्ने ! सुवर्णेन मदङ्गं सममिति वृथा जल्पनीत्वर्थः, हुताग्ने
अग्नी, पतति तप्यति सति, सुवर्णे इति शेषः, तदा अग्न्यात्तापसमये
इत्यर्थः, तव तुलां सादृश्यम्, आरोहेत् प्राप्नुयात्, सुवर्णमिति शेषः, तवाङ्गं
सामान्यसुवर्णतुल्यं न, अपि तु अग्निताप्यमानसुवर्णसदृशमुज्ज्वलमिति
भावः । गीति वृत्तम् ॥ ४१ ॥

श्रीलक्ष्म्यादिति ।—श्रीलक्ष्म्यात् दर्शनोत्कण्ठावशात्, परिमलतां
सङ्कष्टतां, तपया लज्जया, मुहुः सङ्कोचं निमीलनम्, अश्चतां गच्छताञ्च,
नवसङ्गमयोः नवं सङ्गं प्राप्तयोः, यूनाः युवदम्यत्योः, नयनानाम् उत्सवः
आनन्दः, जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते, अतिमधुरतया राजते इत्यर्थः । आर्या
वृत्तम् ॥ ४२ ॥

गरिमाणमिति ।—गरिमाणं गुरुत्वं, लघेति शेषः, अर्पयित्वा, कुच-
तटायैति भावः, कुरङ्कट्टशां नगाक्षीणां, कुचतटात् स्नानदेशात्, लघिमानं
स्त्रीकुर्वते गृह्णते, अत एव निर्धिवेकाय विवेकारहिताय, गुरुणा लघुनो
धस्तुनो विनिमयादिति भावः, तेषां कामातुराणामिति भावः, यूनां धैर्याय
जनः, नगाह्वाः कुचयोगौरवं दृष्ट्वा यूनां धैर्यं सविवेकं विगलतीति
भावः ॥ ४३ ॥

अश्चति वयसि प्रथमे समुदश्चति तरुणिम्नि तदा सुदृशः ।
 दधति स्म मधुरिमाणं वाचो गतयश्च विभ्रमाश्च भृशम् ॥ ४४ ॥
 निःसौमश्रीभासौभाग्यं नताङ्गा नयनद्वयम् ।
 अन्योऽन्यालोकनानन्द-विरहादिव अश्चलम् ॥ ४५ ॥
 गुरुमध्ये हरिणाक्षी मार्त्तिकशकलेर्निहन्तुकामं माम् ।
 रदयन्त्रितरसनायं तरलितनयनं निवारयाश्चक्रे ॥ ४६ ॥
 नयनाश्चलावमशं या न कदाचित् पुरा कथं सेहे ।
 पालाङ्गिताऽपि जोषं तस्थौ साऽऽगन्तुकेन द्वयितेन ॥ ४७ ॥

अश्चतीति ।—सुदृशः सुनयनायाः, प्रथमे वयसि श्रेष्ठे, अश्चति गच्छति, तथा तरुणिम्नि तारुण्ये, समुदश्चति समागच्छति सति, तदा वाचः वचनानि, गतयः गमनानि, विभ्रमाः विलासाश्च, भृशमतिशयेन, मधुरिमाणं मनोहारित्वं, दधति स्म । गीति वृत्तम् ॥ ४४ ॥

निःसौमेति ।—नताङ्गा यौवनभरनतावयवायाः, कान्ताया इति शेषः, नयनद्वयं निःसौम सीमारहितम्, अतिशयितमिति यावत्, शोभा-सौभाग्यं सौन्दर्यसम्पत् यस्य तद्योक्तं, निरतिशयसौन्दर्यवदित्यर्थः, अत एव अन्योऽन्यस्य परस्परस्य, आलोकनं दर्शनं, तेन आनन्दः प्रीतिः, तद्विरहादिव तदलाभादिव, अश्चलं लोलं, भवतीति शेषः । पथ्यावक्रं वृत्तं—युजोश्चतुर्थतो जेन पथ्यावक्रं प्रकीर्तितम्” इति तद्व्यञ्जनात् ॥ ४५ ॥

गुर्विति ।—गुरूणां गुरुजनानां, शृष्टादीनामित्यर्थः, मध्ये हरिणाक्षी मृगनयना, कान्तीति शेषः, मार्त्तिकशकलेः मृत्तिकाखण्डेः, शुद्धैर्लोहैरिति यावत्, निहन्तुकामं प्रहर्तुमानसं, सङ्केतार्थमिति भावः, मां रदैः दृशनेः, यन्त्रितम् अवरुद्धं, रसनायं जिह्वाऽग्रभागः यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा, तरलिते चञ्चले, नयने यस्मिन् तत् यथा तथा, निवारयाश्चक्रे निवारित-वती । गीति वृत्तम् ॥ ४६ ॥

नयनेति ।—या पुरा कदाचित् नयनाश्चलस्य नेत्रप्रान्तस्य, अवमशंम् अवतोक्तनम्, अपाङ्गदर्शनमिति भावः, कथम्, अपिरलाध्याहार्यः, कथपि न सेहे, या केनापि पुरा नावलोकयितुं शक्तेति भावः, सा

मानपराश्रद्धनाऽपि सा प्रिया शयानैव करकमले ।
 उद्वेकद्वजमलसग्रीवाबन्धं कपोलमाधत्ते ॥ ४८ ॥
 लोचनफुल्लाम्भोजद्वयलोभान्दोलितैकमनाः शुभे ! ।
 क्रस्तूरीतिलकमिषादयमलिकेलिस्तबोल्लसति ॥ ४९ ॥
 अधिरजनि प्रियसविधं कथमपि संवेशिता बलात् गुरुभिः ।
 किं भवितेति नु शङ्कां पङ्कजनयना परं मृशति ॥ ५० ॥
 चिन्तामीलितमानसो मनसिजः सख्यो विह्वौनप्रभाः
 प्राणेशः प्रणयाकुलः पुनरसावास्तां समस्ता कथा ।

आगत्युक्तेन अपरिचितेन, दयितेन, पत्न्या, आलिङ्गिताऽपि जोषं तूष्णीं, तस्यो
 स्थिता । पूर्वं दृष्टाऽपि तेन विरूपमाचरितवती, इदानीम् आलिङ्गिताऽपि
 न किमपीति यौवनोद्भेद एवात्र हेतुरिति भावः । गीति वृत्तम् ॥ ४७ ॥

मानेति ।—सा प्रिया मानेन प्रणयकोपेन, पराश्रत् परायत्तमानं,
 वदनं यस्याः तथाभूताऽपि, शयानैव शयनं कुर्वाणा एव, करकमले, मदीये
 इति शेषः, उद्वेकं सञ्चलन्, भुजो यस्मिन् तत् यथा तथा, अलसः
 ग्रीवाबन्धः यस्मिन् तत् यथा तथा, कपोलं गण्डदेशम्, आधत्ते निदधाति ।
 गीति वृत्तम् ॥ ४८ ॥

लोचनेति ।—शुभे ! हे कल्याणि ! अयम् अलिकेलिः भ्रमरविलासः,
 तत्र क्रस्तूरीतिलकमिषात् मृगमदविरचितपत्रभङ्गव्याजात्, लोचने नयने,
 एव, फुल्ले विकसिते, अम्भोजे पद्मे, तयोर्द्वयं तस्मिन् लोभात् आन्दोलितं
 चलितम्, एकं केवलं, मनो यस्य. तथाभूतः सन्, उल्लसति राजते ।
 अत्र भङ्गतिलकनिषेधेनालिकेलिस्थापनादपङ्कतिरलङ्कारः । आर्या
 वृत्तम् ॥ ४९ ॥

अधीति ।—अधिरजनि रजन्यां, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ; गुरुभिः शृग्रा-
 दिभिः, बलात् कथमपि अतिकष्टेन, प्रियसविधे कान्तसमीपे, संवेशिता
 शयितर, पङ्कजे इव नयने यस्याः सा कान्ता, किं भविता नु ? प्रियसविधे
 शयने किं फलं भविष्यति ? इति सवितर्कं यथा तथा इत्यर्थः, न इति
 वितर्कं, परं केवलं, शङ्कां मृशति आलोचयति । आर्या वृत्तम् ॥ ५० ॥

एतत्त्वां प्रतिबोधयामि मम चेदुक्तं हृतां मन्यसे
 मुग्धे ! मा कुरु मागमानमिदं राकापतिर्जेष्यति ॥ ५१ ॥
 अलङ्कृतं कर्णौ भृशमनुभवन्त्या नवरुजां
 सशीत्कारं तिर्य्यग्वलितवदनाया मृगदृशः ।
 कराब्जव्यापारानतिसुकृतसारान् रसयतो
 जनुः सर्वं श्लाघ्यं जयति ललितोत्तंस ! भवतः ॥ ५२ ॥

वित्तेति ।—मुग्धे ! हे मृदे ! मनसिजः कामः, चिन्तया मीलितं
 तिरोहितं, मानसं यस्य तथाभूतः, न स्फुरतीति भावः, सख्यः सहचर्य्यः,
 विहीना प्रभा स्फूर्तिरित्यर्थः; यासां ताः, बहुसान्त्वनेनापि अकृतकार्य्यतया
 मलिनवदना इति भावः, प्राणेशः पुनः कान्तस्तु, प्रणयाकुलः प्रेमपर
 इत्यर्थः, प्रणयार्थेति यावत्, असौ ष्या, समस्ता कथा आस्तां तिष्ठत्, चत्
 यद, मम उक्तिं वचनं, हृतां शुभकरोमित्यर्थः, मन्यसे भावयसि, तदा
 त्वाम् एतत् प्रतिबोधयामि विशिषेण ज्ञापयामि, मानं मा कुरु, कथम् ?
 इत्याह, आननमिति ।—राकापतिः पोगमासोचन्द्रः, “पुंग राका
 निशाकरं” इत्यमरः ; इदम् आननं मुखं, तवेति शेषः, जेष्यति अभिभवि-
 ष्यति, तव मुखं चन्द्रादपि मनोहरतया चन्द्रविजयि, किन्तु मानेन
 मालिन्यमुपगतञ्चेत् स चन्द्रस्तन्मुखमतिशयिष्यते इति भावः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५१ ॥

अलमिति ।—ललितोत्तंस ! हे शोभनकर्णभूषण ! कर्णौ अलङ्कृतं
 विभूषयितुं, भृशमतिशयेन, नवरुजाम् अभिनवां पौडाम्, अनुभवन्त्याः,
 अलङ्कारधारणाद्य कर्णविधकरणस्य पौडादायकत्वादिति भावः, अत एव
 सशीत्कारं शीत्कृतिसहितं, तिर्य्यक् तिरश्चीनं यथा तथा, दलितं चलितां,
 वदनं यस्याः तथाभूतायाः, मृगदृशः मृगाद्याः, अतिसुकृतसारान्
 अत्यन्तपुण्यफलभूतानिति भावः, कराब्जव्यापारान् करकमलम्पर्शादीन्
 इत्यर्थः, रसयतः स्वादयतः, अनुभवत इत्यर्थः, भवतः श्लाघ्यं प्रशस्यं, सर्वं
 जनुः जन्म, “जनुर्जनन-जन्मानि” इत्यमरः ; जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ।
 शिखरिणी वृत्तम् ॥ ५२ ॥

आयातैव निशा निशापतिकरैः कौणं दिशामन्तरं

भामिन्यो भवनेषु भूषणगणैरङ्गानि संस्कुर्वते ।

मुग्धे ! मानमपाकरोषि न मनागद्यापि रोषेण ते !!

हा ! हा ! बालमृणालतोऽप्यतितरां तन्वो तनुस्ताम्यति ॥५३॥

वाचं माङ्गलिकीं प्रयाणसमये जल्पत्यनल्पं जनं

केलीमन्दिरमारुतायनमुखे विन्यस्तवक्त्रास्वजा ।

निःश्लासग्लपिताधरं परिपतद्वाप्याद्रेवचोक्त्वा

वाक्ता लोलविलोचना शिव ! शिव ! प्राणेशमालोकते ॥५४॥

आयातेति ।—मुग्धे ! हे मूढे ! निशा रजनी, आयातैव उपस्थितैव, निशापतिकरैः चन्द्रकिरणैः, दिशाम् अन्तरं कौणं व्याप्तं, भामिन्यः कामिन्यः, भवनेषु गृहेषु, भूषणगणैः अलङ्कारसमूहैः, करण्यं तृतीया ; अङ्गानि संस्कुर्वते संस्कृतानि कुर्वन्ति, भूषयन्तीत्यर्थः, अद्यापि इदानीमपि, इत्यसुद्वीपनकालेऽपीति भावः, मानं मनाक् ईषदपि, न अपाकरोषि !! न निराकरोषि !! हा हेति अत्यन्तविषादसूचकं पदद्वयं, शंषेण कोपेन, ते तव, बालमृणालतः अभिनवमृणालादपि, अतितराम् अतिशयेन, तन्वो कोमलैत्यर्थः, तनुः अङ्गं, ताम्यति क्लाम्यति । शार्दूल-त्रिक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५३ ॥

वाचमिति ।—प्रयाणसमये यात्राकाले, कान्तस्य इति शेषः, जने पित्रादिवर्गे, मङ्गलाय हिता माङ्गलिकी तां, वाचं शुभाशिषमित्यर्थः, अनल्पम् अधिकं यथा तथा, जल्पति उच्चारयति सति, केलीमन्दिरस्य श्रीङ्गागृहस्य, मारुतायनमुखे वातायनविवरे इत्यर्थः, विन्यस्तं स्थापितं, वक्त्रमेव वदनमेव, अस्वजां पदं यथा तथाभूता, बाला मुग्धा कान्ता, परिपतद्भिः सवद्भिः, वाप्यैः अश्रुभिः, आद्रौ सितौ, वचोक्त्वा क्तौ यस्याः दयोक्ता, तथा लोले चञ्चले, कातरे इति यावत्, विलोचने नयने यस्याः तथाविवा सती, निष्वासेन उष्णहोर्धनिष्वासेनित्यर्थः, ग्लपितः संशोषितः इत्यर्थः, अधरो यास्मिन् तत् यथा तथा, प्राणेशं कान्तम्, आलोकते प्रकलति, शिव शिवेति विषादसूचनाय । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५४ ॥

दारिद्र्यं भजते कानानिविरयं राकाऽधुना स्थायति
 खैरं केरवकाननेषु पारितो मालिन्यमुन्मीलति ।
 द्योतन्ते हरिदन्तराणि सुहृदां वृन्दं स्वमानन्दति
 त्वच्छेटश्चि काञ्चनाङ्गि ! वटनाम्भोजे विक्रान्प्रियम् ॥ ५५ ॥
 पटीरद्रुभुजङ्गपुङ्गवमुखात् याता इवातापिनी
 वाता वान्ति दृहन्ति लोचनममौ ताम्ना रसालदुमाः ।
 एते हन्त ! किरान्ति कूजितमयं हालाहलं कोकिलाः
 वान्ना बालमृणालकोमलतनुः प्राणान् कथं रक्षतु ? ॥ ५६ ॥

दारिद्र्यामिति ।—काञ्चनाङ्गि ! हे सुवर्णवत् गौराङ्गि ! चेत् यदि,
 त्वं वदनाम्भोजे सुखरुमले, विक्रान्प्रियं विकासशोभाम्, अघसि लभस्व,
 मानमालिन्यं परिचर्योति भावः. तदा अयं कलानिधिः पूर्णः शशधरः,
 दारिद्र्यं दैव्यं, भजते प्राप्नोति, पराजितत्वादिति भावः, अधुना इत्यनन्तरं
 एवेति श्रेष्ठः, तव वदनाम्भोजविकासशोभावेद्येवत्यर्थः, राका पौर्णमासी
 रजनौ, स्थायति मालिन्यं गच्छति, चन्द्रस्य मालिन्यादिति भावः, परितः
 समन्तात्, केरवकाननेषु कुमुदवर्जेषु, मालिन्यं स्नानत्वम्, अविकासभा
 इत्यर्थः, खैरं स्वच्छन्दं यथा तथा, उन्मीलति स्फुरति, हरिदन्तराणि
 दिग्गन्तराणि, “दिग्गस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः” इत्यमरः ;
 द्योतन्ते शोभन्ते, तव सुखप्रियेति भावः, तथा खं निजं, सुहृदां सहचरी-
 षामिति भावः. वृन्दं गणः, आनन्दति आनन्दमनुभवति । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५५ ॥

पटीरेति ।—पटीरद्रुभुजङ्गनतकः, तत्र धी भुजङ्गपुङ्गवाः आग्नीविष-
 प्रवराः, तेषां मुखात् याता इव निःसृता इव, आ सम्बन्ध, तापयन्तीति
 आतापिनः नितान्ततापकारिण इत्यर्थः, विषमयत्वादिति भावः, वाताः
 दृष्टिबानिला इत्यर्थः, वान्ति दृहन्ति, अमी ताम्नाः रक्ताः, नवपद्मवोद्गमा-
 दिति भावः, रसालदुमाः चूततरवः, लोचनं दृहन्ति सन्तापयन्ति, अतीवो-
 द्दीपकत्वादिति भावः, हन्त ! खेदे, एते कोकिलाः कूजितमयं हालाहलं
 कालकूटं, किरन्ति वर्षन्ति, अतः बालमृणालवत् कीमला नृहो,

आयातेव निशा मनो मृगदृशामुद्दिद्रमातन्वतो

मानो मे कथमेव सम्प्रति निरातङ्गं हृदि स्थाप्यति ? ।

उन्नीयोद्भिमिमं सरोजनयना यावद्विधत्ते त्वरां

तावत् कामनृपातपत्रसुषमं विम्बं बभासे विधोः ॥ ५७ ॥

प्रभातममयप्रभां प्रणयनिङ्गवाना रमा-

टमुष्य निजपाणिना दृशममौलयल्लौलया ।

अयन्तु खलु पाद्मनौपरिमलाक्षिपाटञ्चरो

रवेरुदयमध्यगाटधिककचारु तैर्माकृतैः ॥ ५८ ॥

तनुर्यस्याः तथाभूता, बाला मुग्धा कान्ता, कथं केन प्रकारेण, प्राणान् रक्षतु ? धारयतु ? इति यावत् । अत्र चतुर्थपादवाक्यस्य पूर्वपादत्वय-वाक्यानां हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः,—“हेतोर्वाक्य-पदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते” इति दर्पणोक्तेः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५६ ॥

आयातेति ।—मृगदृशां मृगाक्षीणां, मनः उन्निद्रं विगतनिद्रम्, उद्भुद्भिमिति यावत्, उल्कण्ठापीडितमिति भावः, आतन्वतो कुर्वतो, निशा वासन्ती रात्रिरिति भावः, आयातेव आगतेव, अतः मे मम, हृदि हृदये, मानः प्रणयकोपः, ईर्ष्याकोपो वा, “मानः कोपः स तु हेधा प्रणयेर्ष्या-समुद्भवः” इति दर्पणोक्तेः ; सम्प्रति इदानीं, कथमेव केन वा प्रकारेण, निरातङ्गं निर्भयं यथा तथा, स्थास्यति ? नेव स्थास्यतीत्यर्थः, इमम् ऊहं तर्कम्, उन्नीय कृत्वा, इत्थं पर्यालोच्येत्यर्थः, सरोजनयना पद्माक्षौ, यावत् त्वरां, प्रियतमसकाशगमने इति भावः, विधत्ते, तावत् काम एव नृपः राजा, तस्य आतपत्ववत् धवलच्छत्रवत्, सुषमा परमा शोभा यस्य तत्, विधोश्चन्द्रस्य, विम्बं मण्डलं, “विम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु” इत्यमरः ; बभासे रराज, उदियायेति यावत् । अभिसारिणो सङ्केतस्थानस्थित-प्रियतमसकाशे अन्वकारे केनापि असंलक्षिता प्रजति, अत्र तु चन्द्रोदयात् तद्विघात इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५७ ॥

प्रभातेति ।—प्रणयेन निङ्गवाना गोपयन्ती, ऋद्धतभावमिति भावः, कामिनीति श्रेष्ठः ; तृतीयासमासः न तु द्वितीयासमासः, असुष्य नायकस्य

विदूराटास्यस्तिमितमद्य किञ्चित् परिचया-
 दुदस्यसाक्ष्यं तदनु परिविस्फारितरुचि ।
 गुरुणां सङ्घाते सपदि मयि याते समजनि
 त्रपाघूषंत्तारं नयनमिह सारङ्गजदृशः ॥ ५६ ॥
 कपोलाबुभोक्षस्यसकनिकुरुष्वे मयि मनाक्-
 सृशत्यन्तःस्मेरस्तवकितसुखाभोरुहृदये ।
 कथङ्कारं शक्याः परिगादितुर्मन्दोवरदृशो
 लनीद्वाच्चानिर्यद्भ्रमभरमपचा भवितयः ? ॥ ६० ॥

भ्रमरस्य, रमात् अनुरागात्, लीलया षडङ्कारजभावविशेषेण, निजपाणिना प्रभातसमयप्रभां प्रभातकालकान्तिं, दृशम् अमौलयत् ; अयन्तु पश्चिनी-परिमलस्य पद्ममौरभस्य, अलिरूपः पाटशरः शौरः, तं प्रभातकालप्रसिद्धेः, मारुतेः अधिकचारु मथा तथा रवेरुदयम् अध्वगाम् प्राप । पृथ्वी हत—
 “जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः” इति तल्लक्षणात् ॥ ५८ ॥

विदूरादिति ।—मयि सपदि सहसा, याते, गृहमिति शेषः, सारङ्गज-दृशः सुगाच्याः, मत्का लाया इति भावः, नयनं विदूरात् दूरतो मदर्शना-दित्यर्थः, आश्चर्येण स्तिमितं कथमयं सहसा समागत इति विस्मयेन निश्चलम्, अथ परिचयात् सन्निधानात्, किञ्चिदीपत्, उदस्यत् उद्वेक्यत्, चाक्ष्यं यस्य तथाभूतं, समुत्सुकतया ईपत्तरल, तदनु तदन्तरं, परि-विस्फारिता रुचिर्यस्य तथाक्तम् आनन्देन विकस्वरमिति यावत्, इह अस्मिन्, गुरुणां सङ्घाते समूहे, मत्सनीपमुपगतं इति शेषः, त्रपया लज्जया, घूषंत्तो तारास्य तथाभूतं, समजनि संजन्तम् । शिखरिणी हत्तम् ॥ ५९ ॥

कपोलाविति ।—उभोलान् उद्वेक्यं, पुलकानां रोताक्षानां, तनिकुरुष्वः निचयः यस्य तादृशे, मयि कपोलौ गण्डौ, प्रियाया इति शेषः, मनाक् अत्यं यथा तथा, सृशति सृशति सति, अन्तः स्मेरा अन्तर्विकाशिनौ, अत एव स्तवकितस्य सङ्घातक्षयस्य, सुखाभोरुहस्य रुचिः कान्तिर्यस्याः तस्या-भृतायाः, रन्दोवरदृशः नीलोत्पलाच्याः, लसन् स्फुरन्, द्वाचाया निर्यद्भ्र-निःसवन्, यो रसभरः रसप्रशङ्कः, तत्सपचाः तत्सदृशः, भवितयः वर्धासि,

राजानं जनयाम्बभूव सहसा जैवाटक ! त्वान्तु यः
 सोऽयं कुण्ठितमवशक्तनिकरो जातो जराऽऽर्त्तो विधिः ।
 सम्प्रत्यन्मदखञ्जरीटनयनावक्त्राय नित्यत्रिये
 दाता राज्यमखण्डमस्य जगतो धाता नवो मन्मथः ॥६१॥
 आविर्भूता यदवधि मधुस्यन्दिनो नन्दसूनोः
 कान्तिः काचिद्विखिलनयनाकर्षणे कार्मणसा ।
 श्वानो दीर्घस्तदवधि मुखे पाण्डिमा गण्डमूले
 शून्या वृत्तिः कुलमृगदृशां चैनमि प्रादुरामोत् ॥ ६२ ॥

परिगदितुं कथयितुं, वाचा प्रकाशयितुमिति यावत्, कथञ्कारं केन
 प्रकारेण, शक्याः ? वाचा प्रकाशयितुं नैव शक्नोमीत्यर्थः । सखायं
 प्रत्युक्तिः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ६० ॥

राजानमिति.—जैवाटक ! हे चन्द्र ! “अजो जैवाटकः सोमः”
 इति चन्द्रपर्यायि अमरः ; यो विधिः, त्वां राजानं, द्विजानामिति श्रेयः,
 जनयाम्बभूव उत्पादितवान्, कृतवानित्यर्थः, सोऽयं विधिः सहसा जरया
 जरसा, अर्त्तः सन् कुण्ठितः सङ्कुचितः, सर्वासां शक्तौनां निकरो यस्य
 तद्यभूतः, जातः ; सम्प्रति अस्य जगतो नवो नूतनः, धाता स्रष्टा, मन्मथः
 नित्या सन्तता, श्रीयस्य तथोक्ताय, अहोरात्रशोभिने इत्यर्थः, उन्मदः
 मदमत्तः, खञ्जरीटः खञ्जनपक्षी, तद्वत् नयनं यस्याः तस्याः कान्तिः,
 वक्त्राय मुखाय, अखण्ड सम्पूर्ण, राज्यम् आधिपत्यं, दाता दास्यतीत्यर्थः,
 त्वं केवलं रात्रिमात्रशोभी, कान्तामुखन्तु दिवा-रात्रिसमशोभमिति
 व्यतिरेकालङ्कारो व्यव्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६१ ॥

आविर्भूतेति.—यदवधि यावत्, निखिलानां सर्वेषां जगतामित्यर्थः,
 नयनाकर्षणे कार्मणं (जादु) वशीकरखमन्त्रविशेषं, जानातीति
 मञ्जा तत्र कुशलेत्यर्थः, मधुस्यन्दिनो मधुवर्षिणी, मनाहारिणीति भावः,
 नन्दसूनोः लण्डस्य, काचित् अनिर्वचनीया, कान्तिः आविर्भूता प्रकटिते-
 त्यर्थः, तदवधि तत आरभ्य, कुलमृगदृशां कुलाङ्गनानामित्यर्थः, मुखे
 दीर्घः श्वानः, श्वानः, गण्डमूले कपोलदेशे, पाण्डिमा पाण्डुभावः, तथा

प्रसङ्गे गोपानां गुरुषु महिमानं यदुपते-

रुपाकर्णं स्वियत्पुलकितकपोला कूलवधुः ।

विषञ्जालाजालं धगिति वमतः पद्मगपतेः

फणायामाश्रय्यं स्थगयतितरां ताण्डवविधिम् ॥ ६३ ॥

केशोरे वयसि क्रमेण तनुतामायाति तन्वशास्तना-

वागामिन्यखिलेश्वरे रतिपतौ तत्काममस्याश्रया ।

आश्रये पूर्णशशाङ्कता नयनयोस्ताटात्प्रमथोरुहां

किञ्चामौष्टमृतस्य भेटविगमः साचिस्मिते तास्त्रिकः ॥ ६४ ॥

चेतसि अन्तःकरणी, शून्या वृत्तिः व्यापारः, प्रादुरामीत् आविरभूदित्यर्थः, दोषेश्वास-पाण्डना-पित्तशून्यत्वानि नन्दमुत्तुगतप्रेमनिबन्धनानीति भावः । मन्दाक्रान्ता वृत्तं—“मन्दाक्रान्ताऽम्बुभिरसनगेमौ भनौ तौ गयुग्मम्” इति लक्षणात् ॥ ६२ ॥

प्रसङ्गे इति ।—गोपानां गोरक्षकाणां, प्रसङ्गे वनवृत्तान्तवधावरुदे, धगिति इत्यंरूपेण, विषाणि प्वला शिखा इव, तज्जालं तक्षमूहं, वमतः उद्भिरतः, पद्मगपतेः कालीयसर्पस्य, फणायाम् आश्रय्यं निर्भोकत्वेनाभूत्-पूर्वं, यदुपतेः श्लोकणस्य, ताण्डवविधिं नृत्यावधानं, तद्वृत्तान्तामत्यर्थः, उपाकर्णं श्रुत्वा, कूलवधुः गापकुलाङ्गना, स्वियत्पुलकितकपोला स्वियन्तो उद्गतस्वेदौ, पुलकितौ सञ्जातरामहर्षौ च, कपोला गण्डो यस्याः तथाभूता सती, तद्वृत्तान्तप्रवयेन चरैः शत्रुत्यक्षणानात् जातविस्मयत्वन तत्तान-रागाधिष्ठ्यात् जातघर्मप्लकृतया व्यक्तशृङ्गारभावा सतीति भावः, गुरुषु गुरुजनत्रिषये, गरिमाशं गौरवं, सम्मानमिति यावत्, स्थगयतिराम् अतिशयेन आच्छादयति, अतिशयेन त्यजतीत्यर्थः । शिखरिण्यौ वृत्तम् ॥ ६३ ॥

केशोरे इति ।—तन्वशाः कृशाङ्गाः, केशोरे वयसि क्रमेण तनुतामा-याति सति केशोरे वयसि अतिक्रान्ते सति इत्यर्थः, तनौ देह्ये, अखिलेश्वरे जगत्प्रसितरि, रतिपतौ कामे, आगामिनि आगमिष्यति सति, भव्यार्थ-त्वात् विनि-योगे तनावित्यत्र न कर्मणि षष्ठी ; ~~प्रसङ्ग~~ ~~वामस्य~~, आश्रया

शयिता शैवलाशयने सुषमाशेषा नवेन्दुलेखेव ।

प्रियमागतमपि सविधे सत्कुरते वीचशैरेव ॥ ६५ ॥

विरहेण विकलप्लवङ्गा विलपन्ती दयित ! दयितेति ।

प्रियमागतमपि सविधे परिचयज्ञोनेव वीचते बाला ॥ ६६ ॥

अधरस्युतिरस्तापज्ञवा सुखशोभा शशिकान्तलङ्घिनी ।

तनुरप्रतिमा च सुभ्रुवी न विधेरस्य कृतिं विवक्षति ॥ ६७ ॥

तत्कालं तस्या आसौ मुञ्जे, पूर्वाशशाङ्कता, नयनयोः अम्भीरुहां पद्मानां, तादात्म्यभेदः, सार्धस्मिते ईषत् वक्रहसिते, अमृतस्य सुधायाः, तात्त्विकः यथार्थः, भेदविगमः भेदराहित्यञ्च, आसीत् । शार्दूलचिक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६४ ॥

शयितेति ।—शैवलस्यैव शयनं शय्या तत्र, शयिता, विरहतापशान्तये इति भावः, अत एव नवेन्दुलेखेव सुषमा परमा शोभा एव, शेषः यस्याः तदाभूता, लावण्यमात्रावशिष्टेत्यर्थः ; यदा—सुषमायाः शेषः किञ्चिन्मात्रावशेषः यस्याः सा, ईषदवशेषलावण्या इत्यर्थः, काऽपि कामिनीति शेषः, सविधे समीपे, आगतमपि प्रियं कान्तं, वीचशैः अवलोकनैरेव, एवकारेण अभ्युत्थानादिव्यवच्छेदः, अभिमानादिति भावः, सत्कुरते अभिनन्दयति । आर्या वृत्तम् ॥ ६५ ॥

विरहेणेति ।—विरहेण विच्छेदेन, विकलं व्याकुलं, प्लवङ्गं यस्याः सा तद्योक्ता, अत एव दयित ! दयित ! प्रिय ! प्रिय ! इति विलपन्ती बाला सुखा कान्ता, सविधे सच्चिदौ, आगतमपि प्रियं परिचयज्ञोनेव अपरिचितेव, उदासीनेव इति भावः, वीचते अवलोकयति, अभिमानात् शानविगमादिति भावः । उद्गीति वृत्तम् ॥ ६६ ॥

अधरेति ।—सुभवः कान्तायाः, अस्ता निरस्ताः, अरुचिञ्जा इति भावः, प्लवङ्गा यथा तदाभूता, अधरस्युतिः अधरकान्तिः, शशिनः चन्द्रस्य, कान्तिं लङ्घते इति तद्योक्ता शशिकान्तलङ्घिनी चन्द्रस्युतिविषयिणी, सुखशोभा, अप्रतिमा सादृश्यरचिता, तनुः अङ्गुल, अस्स सर्वजनविदितस्य प्रसिद्धस्य, विधेः ब्रह्मणः, कृतिं कृष्टिं, न विवक्षति न वक्तुमिच्छति,

व्यत्यस्तं नयति क्षणं क्षणमहो ! मौनं समालम्बते
 सर्वस्मिन् विदधाति किञ्च विषये दृष्टिं निरालम्बनाम् ।
 श्वासं शोषं सरो करोति न मनागङ्गेषु धत्ते धृतिं
 वेदं हीविरहस्यथा विकल्पितो ह्य ! हन्त ! लङ्घेत्तरः ॥ ६८ ॥
 उदितं मण्डलमिन्दो रुदितं मयो त्रियोगिवर्गेण ।
 मुदितञ्च सकलललनाच्छामणिशाननेन मदनेन ॥ ६९ ॥
 प्रादुर्भवति पयोदे कञ्चनमालनं बभूव नभः ।
 रक्तञ्च पथिकहृदयं कपोलपातो मृगदृशः पाण्डुः ॥ ७० ॥

अपरस्य विधातुः सृष्टिरियमिति विवक्षीति भावः । अत्र विधिसृष्टि-
 सम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धात्करतिशयोक्तरलङ्कारः । गीति वृत्तम् ॥ ६७ ॥

व्यत्यस्तमिति ।—हा इन्तेति खेदातिशयमृचनार्थं पदद्वयम् ; वैदेह्याः
 विदेहकुलजायाः सीतायाः, विरहेण विच्छेदेन, या व्यथा क्लगाः, तथा
 विकलितः वैकल्यं प्राप्तः, व्याकूलितः इत्यर्थः, लङ्घेत्तरः रावणः, क्षणं व्यत्यस्तं
 व्यत्यासं, चित्तवैकल्यमित्यर्थः, नयति प्रकटयति, अहो ! आश्चर्यं, क्षणं मौनं
 तृणोन्मावं, समालम्बते आश्रयति, किञ्च, सर्वस्मिन् विषये वस्तुनि, निरा-
 लम्बनां शून्यामित्यर्थः, दृष्टिं विदधाति व्यापारयति, दीपं आसम् उरी-
 करोति अङ्गीकरोति, मुञ्चतीत्यर्थः, अङ्गेषु शरीरेषु, मनाक् अल्पमपि यथा
 तथा, धृतिं धैर्यं सन्तोषं वा, न धत्ते नावलम्बते । अत्र बहुषु क्रियासु
 एकस्य कारकस्य निर्देशात् दीपकालङ्कारभेदः ; तथा चोक्तं दर्पणे—
 “अप्रस्तुत-प्रस्तुतयोर्दीपकान्तु निगद्यते । अथ कारकमेकं स्यादनेकासु
 क्रियासु चैत् ॥” इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६८ ॥

उदितमिति ।—इन्दोश्चन्द्रस्य, मण्डलम् उदितं, सयः तत्क्षणम्, इन्दो-
 रुदयक्षणे एवेत्यर्थः, वियोगिनां विरहिणां, वर्गेण रुदितं, चन्द्रोदयस्य
 विरहिणां मन्तापजनकत्वादिति भावः, सकलललनानां सर्वासां
 सुन्दरीणां, चूडामणिं शक्ति जगज्जयाय आशापयतीति तथोक्तेन, मदनेन
 कामेन, मुदितञ्च प्रहृष्टञ्च, विजृम्भितश्चेत्यर्थः । गीति वृत्तम् ॥ ६९ ॥

प्रादुर्भवतीति ।—पयोदे भेदे, प्रादुर्भवति उदितं सति, नभः आकाशं,

इदमप्रतिमं पश्य सरः सरमिडैर्घृतम् ।

सखे ! मा जल्प नारीणां नयनानि दृष्ट्वन्ति माम् ॥ ७१ ॥

सुञ्चसि नाद्यापि रुषं भामिनि ! मुदिरालिकुटियाय ।

इति सुदृशः प्रियवचनैरपायि नयन-क्रीणशोणरुचिः ॥ ७२ ॥

आलोक्य सुन्दरि ! मुखं तव मन्दहासं

नन्दन्यमन्दमरविन्दधिया मिलन्दाः ।

किञ्चामिताक्षि ! मृगलाञ्छनसम्भ्रमेण

चक्षुपुटं चटुलयन्ति चिरं चकोराः ॥ ७३ ॥

कज्जलवत् मलिनं, पथिकानां प्रोषितानां, विरहिणामिति यावत्, हृदयं मनः, रक्तम् अनुरागेण आकुलमित्यर्थः, मृगदृशः मृगान्त्याः, कपोलपाली गण्डदेशः, पाण्डुश्च, वभूव, प्रियतमविरहादिति भावः ॥ ७० ॥

इदमिति ।—हे सखे ! सरमिजेः पद्मेः, घृतम् आकीर्णम्, अत एव अप्रतिमं सादृश्यरहितम्, इदं सरः सरोवरं, पश्य अवलोक्य, नारीणां नयनानि, एतानीति शेषः, मां दृष्ट्वन्ति तापयन्ति, इति मा जल्प न कथय । अनुष्टुप् छत्तम् ॥ ७१ ॥

सुञ्चसोति ।—भामिनि ! हे सुन्दरि ! अद्यापि अधुनाऽपि, रुषं कोपं, न सुञ्चसि !! न त्यजसि !! मुदिरालिः मेघशदम्बः, उदियाय उदयं गतः, मेघानामुद्दीपकत्वेऽपि त्वं माणं न सुञ्चसि !! इति भावः, इतीत्यं, प्रियवचनेः सुदृशः सुनयनायाः कान्तायाः, नयनमेव अङ्गं पद्मं, तस्य कोणे प्रान्ते, अपाङ्गे इत्यर्थः, शोणा-रक्ता, रुचिः प्रभा, कोपेनेति भावः, अपायि अपगता, निरस्तेत्यर्थः, मानोऽपगत इति भावः । उद्गीति छत्तम् ॥ ७२ ॥

आलोच्येति ।—हे सुन्दरि ! मिलिन्दाः भ्रमराः, तव मन्दहासं मृदु-हसितं, मुखम् आलोक्य दृष्ट्वा, अरविन्दधिया कमलामिदमिति बुद्ध्या, अमन्दम् अत्यर्थं, नन्दन्ति आनन्दमनुभवन्ति, किञ्च, असिताक्षि ! हे कृष्णतारनेले ! चकोराः चन्द्रिकापायिपक्षित्रिशेषाः, मृगलाञ्छनसम्भ्रमेण मृगलाञ्छनः सकलकृच्छ्र इति भ्रान्त्या, चक्षुपुटं चिरं सततं, दिवारात-मित्यर्थः, चटुलयन्ति चक्षुषीर्बुवन्ति, त्वन्मुखचन्द्रिकापानार्थमुदयच्छन्तीति

स्मितं नेतत् किन्तु प्रकृतिरमणोय विकसितं
 मुखं ब्रूते को वा ? कुसुममिदमुद्यत्परिमलम् ।
 स्तनद्वन्द्वं मिथ्या कनकनिभमेतत् फलयुगं
 लता सेयं रम्या भ्रमरकुलनम्या न रमणी ॥ ७५ ॥
 सङ्ग्रामाङ्गनसम्बुद्धाहतक्रियदृश्यम्भराधीश्वर-
 व्यादीर्णोक्तमध्यमाङ्गविवरोन्मीलनभानोलिमा ।
 अङ्गारपखरैः करैः कवलयसेतम्भ्रङ्गीमण्डलं
 मात्तण्डोऽयमुदात्त केन पशुना लोके प्रशाङ्गीकृतः ? ॥ ७६ ॥

भावः । अलोभयोर्वाक्ययोरपि भ्रान्तिमानलङ्कारः ; तथा च दर्पणः,—
 “साम्यादतस्त्रिंशद्दुश्चिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थिता” इति । वसन्ततिलकं
 वृत्तम् ॥ ७३ ॥

स्मितमिति ।—एतत् पुरो दृश्यमानमिति भावः, स्मितं नृदृष्टिसितं,
 न, किन्तु प्रकृत्या स्वभावेन, रमणीयं मनोहरं, विकसितं विकासः ; भावे
 क्त प्रत्ययः ; को वा जनः, मुखम्, इदमिति शेषः, ब्रूते ? वदति ? नैतन्मुख-
 मित्यर्थः, तत् किम् ? इत्याह, इदम् उद्यन् उद्गच्छन्,परिमलो यस्य यस्मात्
 वा तत् उद्यत्परिमलं, कुसुमं पुष्पम् ; स्तनयाः द्वन्द्व युगलम्, इदमिति शेषः,
 मिथ्या, नैव स्तनयुगलमेतदित्यर्थः, किं ततः ? इत्याह, एतत् कनकनिभं
 काञ्चनप्रभं, फलयुगं फलद्वयम् ; इयं रमणी नारी, न, किं ततः ? इत्याह,
 इयं सा दसिन्हा, रम्या मनोहारिणी, भ्रमरकुलैः नम्या नमयित्वा, शक्या,
 अतिनृद्धी इति भावः, लता वद्धी । अत्र मेदोऽप्यभेदरूपातिशयोक्ति-
 रलङ्कारः ; तथा च दर्पणः,—“सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते” ।
 शिखरिणी वृत्तम् ॥ ७४ ॥

सङ्ग्रामेति ।—सङ्ग्रामाङ्गने सम्बुद्धमाहताः अपलायमानतया वैरिभिः
 नाशिताः, ये क्रियन्तः विश्वम्भराधीश्वराः राजानः, तैः व्यादीर्णोक्तं विदा-
 रितं, यत् मध्यमाङ्गं मध्यभागः, तस्य विवरेण छिद्रेण, उन्मीलन् प्रकाशमानः,
 नभानोलिमा वियत्रैन्धं यत्र तादृशः, सङ्ग्रामहतनृपविदारितमध्यभागतया
 तच्छिद्रेण प्रकाशमानत्रियन्मीलिमेव सूर्ये दृश्यते, न तु अयं सूर्यस्य कलङ्कः

श्यामं सितञ्च सुदृशो न दृशोः स्वरूपं

किन्तु स्फुटं गरलमेतदथामृतञ्च ।

नो चेत् कथं निपतनादनयोस्तदेव

मोहं मुदञ्च नितरां दधते युवानः ? ॥ ७६ ॥

आनर्मगो वा नेत्रं वा यत्र किञ्चिन्न भासते ।

अरविन्दं मृगाङ्गो वा मुखं वेदं मृगोदृशः ॥ ७७ ॥

कलङ्करूपेण भानन्तु अज्ञानकल्पितमिति भावः ; सूर्यमण्डलं भित्त्वा ब्रह्म-
लोकगमनं शास्त्रसिद्धम् ; अङ्गारप्रखरेः अग्निवत् सुतीत्रैः, करैः किरणैः ;
एतत् परिदृश्यमानं, मन्मोमण्डलं भूवल्लं, कवलयन् ग्रसमानः, पीडयन् इति
भावः, अयं रात्रौ नभसि परिदृश्यमानः पदार्थः, मान्मण्डः सूर्य एव, उदेति-
उज्ज्वलति, लोकं जगति, केन पशुना पशुवत् मुदेन, शशाङ्गीकृतः ?
अशशाङ्गः शशाङ्गः कृतः ? नीलिमादर्शनेन चन्द्रभान्या अशशाङ्गे
भूयं चन्द्रत्वागपः कृतः ? सूर्य एवायं वास्तविकः, न तु चन्द्रः,
चन्द्रस्य ईदृशसन्तापजनकचासम्भवादिति भावः । शार्दूलविक्राडितं
वृत्तम् ॥ ७५ ॥

श्याममिति ।—सुदृशः सुनयनायाः रमण्याः, दृशोः नयनयो, स्वरूपं
श्यामम् अमितं, सितं श्वेतञ्च, न, किन्तु एतत् स्वरूपं, स्फुटं निश्चितं, गरलं
विषम्, अथ अपरम्, अमृतञ्च, असितांशो विषं सितांशश्चामृतमिति भावः,
नो चेत् यद्यन्यथा, कथमनयोः सितामितस्वरूपयोः दृशोः, निपतनात्
अङ्गेषु पतनादित्यर्थः, युवानः तदैव तत्क्षणमेव, नितराम् अतिशयेन, मोहं
चित्तविकृतिं, मुदं प्रीतिञ्च, दधते ? प्राप्नुवन्ति ? वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७६ ॥

अलिरिति ।—मृगोदृशः मृगाद्याः, यत्र वस्तुनि, अलिः, भ्रमरः, वा, मृगः
कृष्णसारः, वा, नेत्रं वा न किञ्चित् भासते तैकतरतया निश्चितो भवतीति
भावः, तत् इदं वस्तु, अरविन्दं पद्मं वा, मृगाङ्गः चन्द्रो वा, मुखं वा, इति
नेव निश्चोयते इति शेषः । अत्र सन्देहः लङ्कारः ; तथा च दर्पणः,—
“सन्देहः प्रकृतेऽस्य संशयः प्रतिभास्यितः” इति । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७७ ॥

दयिते ! वदनत्विषां मिषादयि ! तेऽमी विलसन्ति केशराः ।
 अमी चालकवेशधारिणो मकरन्दसृष्ट्यालवोऽलयः ॥ ७८ ॥
 अनिशं नयनाभिरामया रमया संवदिनो मुखस्य ते ।
 निशि निःसरदिन्दिरं कथं तुलयामः कलयाऽपि पङ्कजम् ? ॥ ७९ ॥
 अङ्गैः सुकुमारतरैः सा कुसुमानां श्रियं हरति ।
 विकलयति कुसुमबाणो बाणालोभिर्मम प्राणान् ॥ ८० ॥
 खिद्यति सा पथि यान्तो कोमलचरणा नितम्बभारेण ।
 खिद्यामि हन्त ! परितस्तदुपविलोकनेन विकलोऽहम् ॥ ८१ ॥

दयिते इति ।—अयि दयिते ! प्रिये ! ते तव, वदनत्विषां सुख-
 कान्तीनां, मिषात् व्याजात्, अमी केशराः किञ्चल्काः, पद्मस्य इति भावः,
 “किञ्चल्कः केशरोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः; विलसन्ति विस्फुरन्ति, अमी
 च मकरन्दसृष्ट्यालवः मधुलुब्धाः, अलयः भ्रमराः, अलकवेशधारिणः
 चूर्णाकुन्तलवेशधराः, विलसन्तोत्यनुपङ्गः । अत्र प्रकृतवदनकान्तिप्रति-
 पेधेन केशरस्थापनात् तथा अलकप्रतिपेधेन भ्रमरस्थापनादपङ्कतिद्वयं,
 तथा च दर्पणः,—“प्रकृतं प्रतिप्रिध्यान्य-स्थापनं स्यादपङ्कतिः” इति ॥ ७८ ॥

अनिशमिति ।—संवदिनः तुलनाकारिणः, वयमिति शेषः, अनिशं
 दिवारात्रमित्यर्थः, नयनाभिरामया नैलप्रोतिकर्त्या, ते तव, मुखस्य रमया
 लक्ष्म्या, श्रियेत्यर्थः, निशि रात्रौ, न तु दिवेत्यर्थः, निःसरन्ती निर्गच्छन्ती,
 इन्दिरा श्रीः यस्य यस्माद्वा तत् तादृशं, पङ्कजं कमलं, कथं कलयाऽपि
 लेशतः अपि, तुलयामः ? नैव तुलयाम इत्यर्थः । सुन्दरी वृत्तम्—“अयुजो-
 र्यदि सौ जगो युजोः सभरात्सगौ यदि सुन्दरी तदा” इति लक्षणात् ॥ ७९ ॥

अङ्गैरिति ।—सा कान्ता, सुकुमारतरैः अतिसुकोमलैरित्यर्थः, अङ्गैः
 कुसुमानां पुष्पाणां, श्रियं कान्तिं, हरति चोरयति, कुसुमबाणः पुष्पेषुः
 कामः, बाणालोभिः कुसुमरूपैः शरसमूहैः, मम प्राणान् विकलयति
 व्यथयति । उपगोति वृत्तम् ॥ ८० ॥

खिद्यतीति ।—कोमलचरणा मृदुलाङ्गुः, सा पथि यान्ती गच्छन्ती
 भ्रुती, नितम्बभारेण खिद्यति खेदम् अनुभवति, हन्त ! विषादे, अहं तस्या

मथुरागमनोन्मुखे सुरारावसुभारार्तिभृतां ब्रजाङ्गनानाम् ।
 प्रलयज्वलनायते स्म राका भवनाकाशमजायताम्बुराशिः ॥ ८२ ॥
 केलीमन्दिरमागतस्य शनकैरालीरपाख्येङ्गितैः
 सुप्तायाः सरुषः सरोरुहदृशः संवोजनं कुर्वतः ।
 जानन्त्याऽप्यनभिज्ञयेव कपटव्यामोलिताच्या सखि !
 श्रान्ताऽसीत्यभिधाय वक्षसि तथा पाण्डिर्ममासञ्चितः ॥ ८३ ॥
 मात्थ्य्यमाप गमनं सह शैशवेन
 रक्तं सहैव मनमाऽधरविम्बमासीत् ।
 किञ्चाभवत् मृगकिशोरदृशो नितम्बः
 सर्वाधिको गुरुरयं स मनोरथेन ॥ ८४ ॥

उपविलोकनेन समीपे दर्शनेन, विकलः विवशः सन्, परितः सर्वतः,
 खिद्यामि विपीदामि ॥ ८१ ॥

मथुरेति ।—सुरारौ श्लोकणे, मथुरायां मधुपूर्थ्यां, गमनोन्मुखे गन्तुमुद्यते
 सति, असवः प्राणा एव, भाराः, दुर्वचत्वादिति भावः, तैः या आर्तिः, पीडा,
 अतिभारवहनदुःखमित्यर्थः, तां विभ्रतीति तादृशीनां, ब्रजाङ्गनानां
 गांपिनोनां, राका पूर्णचन्द्राऽपि तिथिः, प्रलयज्वलनायते स्म प्रलयवज्जिरिव
 आचरति स्म, भवनाकाशं गृहस्य शून्यस्थानमपि, अम्बुराशिः समुद्रः,
 अजायत, अश्रुजलपूर्णात्वादिति भावः । मालभारिणी वृत्तम् ॥ ८२ ॥

कलोति ।—शनकैः निःशब्दमित्यर्थः, केलीमन्दिरं क्रीडागृहम्, आगतस्य
 इङ्गितैः सङ्गतैः, आलीः सखीगणान्, अपास्य अपसार्येत्यर्थः, सुप्तायाः
 निद्रितायाः, सरुषः प्रणयकुपितायाः, सरोरुहदृशः पङ्कजाच्याः, कान्ताया
 इति शेषः, संवोजनं कुर्वतः मम वक्षसि तथा कान्तया, जानन्त्याऽपि
 प्रिश्नमोऽयं मां वीजयतीति विदन्त्याऽपि, अनभिज्ञयेव अजानन्त्येव,
 कपटेन व्यामोलिते अक्षिणी यया तद्योक्तया सत्या, सखि ! श्रान्ताऽसि,
 वीजनकरणेनेति भावः, इति अभिधाय उक्त्वा, पाण्डिः करः, आसञ्चितः
 आरोपितः, स्थापित इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८३ ॥

मात्थ्य्यमिति ।—मृगकिशोरदृशः मृगशावाच्याः, गमनं गतिः, शैशवेन

श्लासोऽनुमानवेद्यः श्रोतान्यङ्गानि निश्चला दृष्टिः ।

तस्याः सुभग ! कथेयं तिष्ठतु तावत् कथाऽन्तरं कथय ॥ ८५ ॥

पाणौ कृतः पाणिरिलासुतायाः सखेद-कम्पो रघुनन्दनेन ।

हिमाम्बुसङ्गानिलविङ्गलस्य प्रभातपद्मस्य बभार शोभाम् ॥ ८६ ॥

अरुणमपि विद्रुमदण्डं मृदुलतरङ्गापि त्रिसलयं बाले ! ।

अधरीकरोति नितरां तवाधरो मधुरिमाऽतिशयात् ॥ ८७ ॥

बाल्येन सह, माय्ये मन्दताम्, आप प्राप, शैशवमपगतं गतिश्च मन्थर
जातेत्यर्थः, अधरबुम्बं मनसा सहैव रक्तम् आसोत्, किञ्च, सः अर्थं
नितम्बः मनोरथेन सह सर्वाधिकः गुरुः गौरववान्, अभवत् । अत्र
सहोक्तिरलङ्कारः,—“सहार्थस्य बलादेकं यत्र स्यात् वाचकं द्वयोः । सा
सहोक्तिर्मूलभूताऽतिशयोक्तिर्बदा भवेत् ॥” इति । वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ ८४ ॥

श्लास इति ।—सुभग ! हे वल्लभ ! तस्यास्तव कान्ताया इत्यर्थः,
श्लासः निश्वासः, अनुमानेन अनुभवविशेषेण, वेद्यः ज्ञेयः, न तु स्पष्टमिति
भावः, अङ्गानि श्रोतानि श्रोतलानि, दृष्टिः निश्चला स्थिरेत्यर्थः, इयं कथा
आलापः, तावत् तिष्ठतु, कथान्तरम् अन्यां कथां, कथय । अत्र तव विरहे
सा मृतप्रायेति विशेषप्रतिपत्त्यर्थं निषेधाभासत्वादाक्षेपालङ्कारः, तथा च
दर्पणः,—“वस्तुनो वक्तुमिष्टस्य विशेषप्रतिपत्तये । निषेधाभास आक्षेपो
वक्ष्यमाणोक्तगो द्विधा ॥” इति । गीति वृत्तम् ॥ ८५ ॥

पाणाविति ।—रघुनन्दनेन रामेण, पाणौ कृतः पाणिना गृहीतः,
अत्र एव सखेद-कम्पः सत्वोद्रेकात् खेदकम्पाभ्यां सहित इत्यर्थः, इलर
पृथिवी, तस्याः सुता सीता तस्याः पाणिः करः, हिमाम्बुसङ्गेन हिमश्रीतल-
जलमंस्यर्णेन, अनिलेन वायुना च, विङ्गलस्य व्याकुलस्य, प्रभातपद्मस्य
प्रातःकालेनकमलस्य, शोभां श्रियं, बभार धार । अटेकस्य शोभां
कथमन्यो वहन्विति पाणिपद्मयोः सादृश्यावगमान्निदर्शनालङ्कारः
तथा च दर्पणः,—“सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वाऽपि कुतश्चित् । यत्र
विम्बानुविम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शना ॥” इति । उपजाति वृत्तम् ॥ ८६ ॥

अरुणमिति ।—बाले हे सुभगे ! तव अधरः मधुरिमातिशयात्

नयने वहतो न खञ्जनानामिह नानाविधमङ्गने ! भयन्ते ? ।
 सुखमेतु तुलां कथं सुशोभं सुदृशो भङ्गुरसम्पटोऽम्बुजस्य ? ॥८८॥
 सुदृशो जितरत्नमालया सुरतान्तश्चमविन्दुमालया ।
 अलकेन च नीलकान्तिना विदधे काऽपि रुचिः परस्परम् ॥८९॥
 परपुरुषदृष्टिजातवज्राहतिभोता हृदयं प्रियस्य सीता ।
 अविशत् परकामिनौभुजगौभयतः सत्वरमेव सोऽपि तस्याः ॥९०॥

मात्र्यातिरेकात्, अरुणामपि स्वभावरक्तमपि, विट्मदखडं प्रबालयष्टिं,
 मृदुलतरम् अतिशयेन कोमलं, किसलयञ्चापि नवपल्लवमपि, नितराम्
 अतिशयेन, अधरोकरांति तिरस्करोति । अलोपमेयस्योपमानादाधिक्य-
 प्रतिपादनात् व्यतिरेकालङ्कारः, तथा च दर्पणः,—“आधिक्यसुपमेय-
 स्योपमानान्बूनताऽथवा । व्यतिरेकः—” इति ॥ ८७ ॥

नयने इति ।—अङ्गने ! हे कान्ते ! इह संसारे, ते तव, नयने खञ्जनानां
 खञ्जरीटपक्षिणां, “खञ्जरीटस्तु खञ्जनः” इत्यमरः ; नानाविधं बहुतर-
 मित्यर्थः, भयं वहतः नु ? जनयतः किम् ? इत्यर्थः, उर्व्रंक्षाऽलङ्कारः
 सुदृशः सुनयनायाः, तवेति शेषः, सुशोभं दिवारात्रसमशोभमिति भावः,
 सुखं भङ्गुरा अस्थिरा, रात्रौ शिशिरे चेति भावः, सम्पत् शीर्षस्य तादृशस्य,
 अम्बुजस्य कमलस्य, तुलां सादृश्यं, कथम् एतु ? प्राप्नोतु ? नैव एत्वित्यर्थः,
 अतुल्यकक्षत्वादिति भावः । अत्रापि व्यतिरेकालङ्कारः । मालभारिणी
 वृत्तम् ॥ ८८ ॥

सुदृश इति ।—सुदृशः सुनयनायाः, कान्ताया इति शेषः, जिता
 न्यक्कृता, रत्नमाला मुक्ताराजिरित्यर्थः, यया तथाभूतया, सुरतान्ते सुरत-
 क्रोडाऽवसाने, ये अमविन्दवः परिश्रमोद्गतघर्मोदविन्दवः, तेषां माला
 राजिः तथा, तथा नीला असिता, कान्तिः यस्य तादृशेन, अलकेन च
 चूर्णकुन्तलेन च, “अलकाश्चूर्णकुन्तलाः” इत्यमरः ; परस्परं काऽपि
 अनिर्वचनीया, रुचिः शोभा, विदधे धृता । सुन्दरी वृत्तम् ॥ ८९ ॥

परेति ।—परपुरुषाणां स्वाम्यतिरिक्तपुरुषाणां, दृष्टिः स्वस्मिन् नयन-
 विषेप इत्यर्थः, सैव जाता आपतिता, वज्राहतिः कुलिशाघातः, तस्याः

जम्बोरश्चियमतिहङ्गा लोलयैव

व्यानस्त्रीकृतकमनीयहेमकुम्भी ।

नीलाम्बोरुहनयनेऽधुना कुक्षी ते

स्पृष्टे किल कनकाचलेन सार्द्धम् ॥ ८१ ॥

अङ्गानि दत्त्वा हेमाङ्गि ! प्राणान् क्रोणासि चेदृषाम् ।

युक्तमेतन्न तु पुनः कोषं नयनयुग्मयोः ॥ ८२ ॥

जितरत्नरुचां सटा रदानां सहवासेन परां मुटं दधानाम् ।

विशटादधरोककोति नासामधुना साहसशालि मौक्तिकं ते ॥ ८३ ॥

भोता वल्गा. सीता प्रियस्य कान्तस्य. रामश्चेत्यर्थः. हृदयं. सोऽपि रामोऽप्योत्थयः. पराः भार्याश्चतिरिक्ताः अन्याः. कामिन्यः नार्यै एव. युग्म्यः विपक्षयः सूर्यः. ताभ्यः भयतः भयात्. सत्वरभव शीघ्रमेव. तस्याः सीतायाः. हृदयम् अन्तरम्. अविशन् प्रविशेण. सीता रामं विना परुषान्तरं कदाऽपि मनसा न सम्भार. रामोऽपि सीतां विना नान्याः कामिनोरिति भावः ॥ ८० ॥

जम्बोरिति ।—नीलाम्बोरुहनयने ! हे नीलोत्पलान्धि ! ते तव, कुक्षी स्तनौ, लोलयैव अवहेलयैव, जम्बोरस्य फलविशिष्यस्य. शिष्यं शोभां सादृश्यमिति यावत्, अतिलङ्गा अतिशय्य, व्यानस्त्रीकृतौ विशिष्यं आनतोक्तौ, खर्वीकृताविति यावत्, कमनीयो हेमकुम्भो स्वर्गकलमौ याभ्यां तथाभूतौ, अधुना कनकाचलेन सुमेरुगिरिणा, सार्द्धं सह, स्पृष्टं किल ? स्पृष्टं कुरुतः किम् ? इत्यन्त्रेचा । प्रहर्षिणो वृत्तम् ॥ ८१ ॥

अङ्गानीति ।—हेमाङ्गि ! हे गौराङ्गि ! अङ्गानि दत्त्वा चेत् यदि, नृणां मानवानां, प्राणान् क्रोणासि, एतत् अङ्गदानेन प्राणक्रयणमित्यर्थः. युक्तं सङ्गतं, पुनः किन्तु, नयनयुग्मयोः नयनयोः, कोषं प्रान्तं, कटाक्षदर्शनमिति भावः. दत्त्वा न तु नैव, प्राणक्रयणं युक्तमिति शेषः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ८२ ॥

जितेति ।—जिता न्यङ्कृता, रदानां मुक्तानामिति यावत्, रुक्म कान्तिः यैः तथाभूतानां, रदानां दस्तानां, सदा सर्वदेव, सहवासेन

निभास्य भूयो निजगौरिमाषं मा नाम मानं सहसैव यासीः ।

गृहे गृहे पश्य तवाङ्गवर्णा मुग्धे ! सुवर्णावलयो लुठन्ति ॥८४॥

करिकुम्भतुलामुरोजयोः क्रियमाणां कविभिर्विशृङ्खलैः ।

कथमासि ! शृणोषि सादरं विपरीतार्थविदो हि योषितः? ॥८५॥

तिरस्कृतो रोषवशात् परिष्वजन्

प्रियो मृगाख्या शयितः पराङ्मुखः ।

किं दुःखितोऽसाविति कान्दिश्रीकया

कदाचिदासुम्बरा चिराय सस्त्रजे ॥ ८६ ॥

सङ्गेन, परां महतीं, सुदम् आनन्दं, दधानां धारयन्तीं, ते तव, नासाम्
अधुना साहसशालि अशक्याध्यवसायवत्, मौक्तिकं विशदात् वेश्यादि-
त्यर्थः, स्त्रच्छत्यादिति यावत्, भावप्रधानो निर्देशः ; अधरीकरोति अधरी-
कर्तुमिच्छति, एतत् केवलं साहसमालं, न पुनः शक्यमिति भावः ।
उपिन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ८३ ॥

निभास्येति ।—हे मुग्धे ! निजं गौरिमाषं गौरत्वं, भूयोऽतिशयेन,
निभास्य अवलोक्य, सहसैव इठादेव, मानं गर्वं, मा नाम यासीः नेव गर्वं
कुर्वित्यर्थः, पश्य अवलोक्य, गृहे गृहे प्रतिगृहं, तव अङ्गवर्णाः अङ्ग-
समानवर्णाः, सुवर्णावलयः काञ्चनराजयः, लुठन्ति वर्तन्ते इत्यर्थः ।
उपजाति वृत्तम् ॥ ८४ ॥

करोति ।—आसि ! हे सखि ! विशृङ्खलैः शृङ्खलारहितैः,
निरङ्कुशैरिति यावत्, कविभिः काव्यरचयितृभिः क्रियमाणां विधीय-
मानाम्, उरोजयोः कुचयोः, करिकुम्भतुलां गजकुम्भसादृश्यं, कथं सादरं
सगौरवं, शृणोषि ? हि यतः, योषितः स्त्रियः, विपरीतम् अर्थं विदन्तीति
तद्योक्ताः, तथा च करिकुम्भावेव उरोजतुलामर्हत इत्यर्थं योषिद्विज्ञातव्ये
तद्विपरीतार्थबोधेन न तवात्सादरो युक्तः कविवाक्ये इति भावः । सुन्दरी
वृत्तम् ॥ ८५ ॥

तिरस्कृत इति ।—मृगाख्या हरियालोचनया, कान्तया इति शेषः,
कदाचित् रोषवशात् प्रणयकोपवशात्, तिरस्कृतः भर्त्सितः, अवधीरितः

चेलाङ्गलेनामनश्रीतरश्मिं संवृत्ततीनां हरिदृग्गरीषाम् ।
 प्रजाङ्गनानां स्मरजातकम्यादकाण्डसम्यातमियाय नीवी ॥२७॥
 अधरेण समागमाद्रदानाम् अरुणिस्रा पिहितोऽपि शुद्धभावः ।
 हसितेन सितेन पद्मस्राव्याः पुनरुज्जासमवाप जातपद्मः ॥२८॥

इति यावत्, प्रियः कान्तः, परिष्णजन् आलिङ्गन्, कान्तामिति भावः,
 पराङ्मुखः विमुखः सन्, श्रयितः, ततः अधो दुःखितः किम् ? इति
 एवं विचिन्त्य, आन्दिश्रीकया भयार्तया सत्या, “कान्दिश्रीको भयदुतः”
 इत्यमरः; आचुम्बा सम्यक् चुम्बित्वा, चिराय चिरं व्याप्येत्यर्थः, सख्ये
 आलिङ्गितः । वंशख्यविलं वृत्तं—“वदन्ति वंशख्यविलं जती जरी” इति
 लक्षणात् ॥ २६ ॥

चेलेति ।—हरिं कृष्णं, दृष्टवत्य इति हरिदृग्गरीष्यः तासां, हरिं दृष्ट-
 वतीनामित्यर्थः, अत एव चेलाङ्गलेन वसनप्रान्तेन, आननश्रीतरश्मिं
 मुखचन्द्रं, संवृत्ततीनाम् आच्छादयन्तीनां, लज्जावशादिति भावः,
 प्रजाङ्गनानां गोपनारीषां, नीवी वसनश्रयिः, स्मरेण कामिनैतुना,
 जातः यः कस्यः वेपथुः तस्मात् चितोः, सत्त्वोद्रेकजनितादिति भावः,
 अकाण्डे सहसा, सम्यातं च्युतिम्, इयाय प्राप, कण्डदर्शनजनितकामावेशः
 प्रजाङ्गनाः सहसा विवसना जाता इति भावः । उपजातिवृत्तम् ॥ २७ ॥

अधरेणेति ।—जातपद्मः सुपर्णं रहानां तीर्षां शुभकान्तीनां,
 समागमात् सहयोगात्, साविध्यवशादिति भावः, शुद्धभावः प्राप्तश्चेतिमा
 सन्, अधरेण अरुणिस्रा रक्ततया, पिहितो वर्णान्तरमापादितोऽपि,
 सितेन हसितेन पुनरुज्जासमवाप प्राप्तवान् । यद्वा—पद्मस्राव्याः
 घनकण्ठपद्मविशिष्टखीचनायाः, कान्ताया इति शेषः, रदानां दन्तानां,
 शुद्धभावः शुभता, अधरेण रक्तवर्णेनेति भावः, समागमात् संयोगात्,
 अरुणिस्रा अधरेण अरुण्येन, पिहितोऽपि. आच्छब्दोऽपि, रक्ततां
 गतोऽपि इत्यर्थः, पुनः सितेन शुभेण, हसितेन हास्येन, जातपद्मः
 ससहायः सन्, उभयोरेव शुभत्वादिति भावः, उज्जासं विकाशम्,
 औज्ज्वल्यमिति यावत्, अवाप प्राप । माखभारिखी वृत्तम् ॥ २८ ॥

सरसिरुहोदरसुरभावधरितविम्बाधरे मृगाक्षि ! तव ।
 वदने शुचिमणिरदने ताम्बूलं केन लक्षयेम वयम् ? ॥ ८८ ॥
 श्रियता सविधेऽप्यनीश्वरा सफलौकर्तुमहो ! मनोरथान् ।
 दयिता दयिताननाम्बुजं दरमोलन्नयना निरीक्षते ॥ १०० ॥
 किमिति कृशाऽसि ? कृशोदरि ! किं तव परकीयवृत्तान्तैः ? ।
 कथय तथाऽपि सुदे मम कथयिष्यति पथिक ! तव जाया ॥१०१॥

सरसिरुहैति ।—सरसिरुहं पद्मं, तस्य उदरं गर्भः, तस्य सुरभेर्भावः
 सुरभं मौरभमित्यर्थः, पक्षेऽनिद्वावान्नायवो वृद्धिः, तेन अवधरितः
 पूर्णः, विम्बमिव अधरो यस्याः तत्सम्बुद्धौ, हे मृगाक्षि ! यद्वा—हे
 मृगाक्षि ! सरसिरुहोदरवत् सुरभौ सुगन्धिनि, अधरितं लक्ष्यं, विम्बम्
 ओष्ठोपमाफलविशेषो येन तादृशः अधरः यत्र तथाभूते, वदने इत्यस्य
 विशेषणम् ; शुचिः शुभः, मणि मौक्तिकं, तद्वत् रदना दन्ता यस्मिन्
 तादृशे, तव वदने वयं केन कथं, ताम्बूलं लक्षयेम ? नेत्रे लक्षयितुं शक्यम्
 इत्यर्थः, स्वतस्ताम्बूलरागस्य मत्त्वादिति भावः । गीतिवृत्तम् ॥ ८८ ॥

श्रियतेति ।—सविधे सपीपे, पार्श्वे इत्यर्थः, श्रियताऽपि मनोरथान्
 अभिलाषान्, प्रियस्येति भावः, सफलौकर्तुं पूरयितुम्, अनौश्वरा अक्षमा,
 अशक्तेत्यर्थः, सुभत्वादिति भावः, दायिता कान्ता, दरेण भयेन, मीलतो
 निमीलनं प्राप्नुवती, नयने यस्याः तथाभूता, सङ्गच्छेत्वा मतीत्यर्थः, दयितस्य
 प्रियस्य, आननाम्बुजं मुखपद्मं, निरीक्षते अवलोकयति । सुन्दरी
 वृत्तम् ॥ १०० ॥

किमिति ।—कृशोदरि ! हे क्षीणमध्ये ! किमिति कथं, कृशा क्षीणा,
 असि ? इति नायिकोक्तिः । तव परकीयवृत्तान्तैः परस्त्रीव्यापारैः, अतै-
 रिति शेषः, किम् ? न किमपि प्रयोजनमस्तीत्यर्थः, इति नायिकोक्तिः ।
 तथाऽपि वृत्तान्तस्य परकीयत्वेऽपि, मम सुदे प्रीतये, कथय वद, इति
 नायिकोक्तिः । हे पथिक ! तव जाया प्रिया, या तव प्रवाससखीति
 भावः, कथयिष्यति, मम कार्यवृत्तान्तमिति शेषः, इति नायिकोक्तिः ।
 उपगौति वृत्तम् ॥ १०१ ॥

वदनारविन्दसौरभादिन्दिरेषु निपतत्सु ।

मय्यधरार्थिनि सुदृशो दृशो जयन्त्यतिरुषा परुषाः ॥ १०२ ॥

इति श्रीमत्पण्डितराजजगन्नाथविरचिते भामिनोविलासे
शृङ्गारो नाम द्वितीयो विलासः ।

द्वितीयविलासः ।

दैवे पराग्वदनशालिनि हन्त ! जाते

याते च सम्प्रति दिवं प्रति बन्धुरत्ने ।

कस्मै मनः ! कथयितासि निजामवस्थाम् ?

कः शीतलैः शमयिता वचनेस्तवाधिम ? ॥ १ ॥

वदनेति ।—वदनमेवारविन्दं पद्मं, तस्य सौरभात् इन्दिरेषु भ्रमरिषु,
निपतत्सु समन्तात् आगच्छत्सु सत्सु, अधरार्थिनि अधरपिपासौ, मयि सुदृशः
सुनयनायाः कान्तायाः, अतिरुषा अतिक्रोपेन, परुषाः कठोराः, सुतीव्रा
इत्यर्थः, दृशः दृष्टयः, जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते ; भ्रमरबाधानिवार-
णार्थं व्यापृतायास्तस्यास्तदानीमेवाधरपानप्रवृत्तं मां प्रति सुतरां कोपदृष्टयः
सम्भवन्ति, किन्तु ता अतीवमनोहारिण्य इति निष्कर्षः ॥ १०२ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता भामिनोविलासस्य
द्वितीयविलासव्याख्या समाप्ता ।

दैवे इति ।—हन्त ! खेदे, दैवे विधौ, “दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्रीं
नियतिर्विधिः” इत्यमरः ; पराग्वदनं वैमुख्यं, तेन शालते शोभते इति
पराग्वदनशालिनि विमुखे इत्यर्थः, जाते सति, तथा सम्प्रति इदानीं,
बन्धुरत्ने सुदृशवदे, दिवं स्वर्गं, प्रति याते गते च, हे मनः ! कस्मै जनाय,
निजामवस्थां कथयितासि ? वक्तासि ? कस्यापि जनस्य समीपे

प्रत्यङ्गता सविनयं सहसा पुरेव
 स्मेरैः स्मरस्य सचिवैः सहसाऽवलोकैः ।
 मामद्य मञ्जुरचनेर्वचनेषु बाले !
 हा ! लेशतोऽपि न कथं शिशिरीकरोषि ? ॥ १ ॥
 सर्वेऽपि विस्मृतिपथं विषयाः प्रयाता
 विद्याऽपि खेटकलिता विमुखी बभूव ।
 सा केवलं हरिणशावकलोचना मे
 नैवापयाति हृदयादधिदेवतेव ॥ २ ॥
 निर्वाणमङ्गलपटं त्वरया विशन्त्या
 मुक्ता दयावति ! दयाऽपि किल त्वयाऽसौ ? ।

स्वा दशा नैव वाचेत्यर्थः, को जनः, शीतलैः सान्त्वनासूचकैरिति
 भावः, वचनैः तव आधिं मानसीं व्यथां, शमयिता ? निवारयिता ?
 न च कोऽपि तवाधिं शमयिष्यतीत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १ ॥

प्रत्यङ्गतेति ।—बाले ! हे मुग्धे ! पुरेव पूर्वंवत्, सहसा अकस्मात्,
 सविनयं विनयप्रःसरं, प्रत्यङ्गतां प्रत्युत्तिष्ठन्ती सती, स्मरस्य कामस्य,
 सचिवैः सहायैः, उद्योपकैरिति यावत्, स्मेरैः मृदुहाससहितैः, सहसा
 अवलोकैः दृष्टिपातैः, मञ्जुरचनेः मनोहररचनावद्भिः, वचनेषु माम् अद्य
 लेशतोऽपि अल्पमपीत्यर्थः, कथं केन चित्तुना, न शिशिरीकरोषि ? न
 शीतलीकरोषि ? न प्रीणयसि ? इत्यर्थः, हा ! खेदे । मृतां प्रियाम्
 उद्दिश्योक्तिः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २ ॥

सर्वे इति ।—सर्वेऽपि समस्ता अपि, विषयाः भोग्यवस्तूनि, विस्मृतिपथं
 विस्मरणविषयतामित्यर्थः, प्रयाताः गताः, खेदेन परिश्रमेण, कलिता
 अभ्यस्तेत्यर्थः, विद्याऽपि विमुखी बभूव, विशिष्टं ज्ञानं तिरोहितमिति
 भावः, केवलं सा हरिणशावकलोचना मृगशावाची, अधिदेवतेव
 हृदयाधिष्ठात्री देवीव, मे मम, हृदयात् चित्तात्, नैव अपयाति नैव
 अपसरति, मृतां भार्यामुद्दिश्योक्तिः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३ ॥

यस्मां न भामिनि ! निभालयसि प्रभाते
 नीलारविन्दमदभङ्गपदैः कटाक्षैः ? ॥ ४ ॥
 धृत्वा पदस्खलनभोतिवशात् करं मे
 याऽऽरूढवत्यासि शिलाशकलं विवाहे ।
 सा मां विहाय कथमद्य विलासिनि ! याम्
 आरोहसीति ? हृदयं शतधा प्रयाति ॥ ५ ॥
 निर्दूषणा गुणवती रसभावपूर्णा
 साक्षकृतिः श्रवणमङ्गलवणेरान्जिः ।

निर्वाण्येति ।—हे दयावति ! त्वरया शीघ्रम्, अकाले इति भावः, निर्वाणं मुक्तिरेव, मङ्गलपदं श्रेयःस्थानं, विशन्त्या प्रविशन्त्या, मुक्तिपदं गच्छन्त्या इत्यर्थः, त्वया असौ मदनुभूतपूर्वति भावः, दयाऽपि सुक्ता किल ? त्यक्तैव ? यत् यस्मात्, भामिनि ! हे प्रिये ! प्रभाते प्रातःकाले, नीलारविन्दस्य नीलोत्पलस्य, मदो गर्वः, तस्य भङ्गपदैः भङ्गनस्थानं, रित्यर्थः, पराजयकारणैरिति यावत्, कटाक्षैः मां न निभालयसि ? नावलोकयसि ? सद्यो मृतां कान्तां प्रत्युक्तिः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४ ॥

धृत्वेति ।—हे विलासिनि ! या त्वं विवाहे पाणिग्रहणसमये, पदस्खलनात् चरणच्युतः, भोतिर्भयं, तद्वशात् तदधीनत्वात्, मे मम, करं धृत्वा अवलम्बा, शिलाशकलं शिलाखण्डं, तत्कालारोहणोद्यं माङ्गलिकमिति भावः, आरूढवती आरोहणं कृतवती, असि, सा त्वम् अद्य मां विहाय परित्यज्य, निरालम्बनति, भावः, कथं केन प्रकारेण, यां स्वर्गम्, आरोहसि ? इति एतत्, विचिन्त्यति श्रेयः, हृदयं शतधा प्रयाति विदीर्यते इत्यर्थः । मृतां कान्तासुद्दिश्य नायकस्य शोकोक्तिः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५ ॥

निर्दूषणेति ।—निर्दूषणा दोषरहिता, श्रुतिकटादिदोषवर्जिता च, गुणवती दयादाक्षिण्यादिगुणशालिनी, ओजःप्रसादादिगुणसमन्विता च, रसैः शृङ्गाराद्यैः भावैर्विलासविशेषैः, देवादिरतविशेषैश्च, पूर्णा, सालकृतिः, अलङ्कारविभूषितेत्यर्थः, अलङ्कारैरनुप्रासोपमाद्यैः सहिता च, श्रवणम्

सा मामकीनकवितेव मनोऽभिरामा
 रामा कदाऽपि हृदयान्मम नापयाति ॥ ६ ॥
 चिन्ता शशाम सकलाऽपि सरोरुहाणाम्
 इन्दोश्च विम्बमसमां सुषमामयासीत् ।
 अप्युद्गतः कलकलः किल कोकिलानां
 प्राणप्रिये ! यदवधि त्वमितो गताऽसि ॥ ७ ॥
 सौदामनौविलसितप्रतिमान् पकाण्डे
 दत्त्वा कियन्त्यपि दिनानि महेन्द्रभोगान् ।
 मन्त्रोञ्जितस्य नृपतेरिव राज्यलक्ष्मी-
 र्भाग्यच्युतस्य करतो मम निर्गताऽसि ॥ ८ ॥

मङ्गलानि श्रुतिसुखा इत्यर्थः, वर्णानां वचनानाम्, अक्षराणाञ्च, वाक्यानाञ्च
 वा, राजयः समूहाः यस्याः यस्यां च सा तथोक्ता, मामकीनकवितेव
 मत्सम्बन्धिनी कवितेव, मनोऽभिरामा मनोहारिणी, सा रामा प्रिया,
 कदाऽपि मम हृदयात् न अपयाति नापगच्छति, सततमेव तां रामां
 चिन्तयामीति भावः । उपमाऽलङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६ ॥

चिन्तेति ।—प्राणप्रिये ! हे जीवितप्रोतिकरि ! यदवधि यत आरभ्य,
 त्वम् इतः मत्सकाशादित्यर्थः, गताऽसि प्रस्थिताऽसि, दिवं प्रयाताऽसीति
 भावः, तदवधि सरोरुहाणां पद्मानां, सकलाऽपि चिन्ता त्वत्तः पराजय-
 विषयिणीति भावः, शशाम शान्तिं गतेत्यर्थः, इन्दोश्चन्द्रस्य, विम्बं मण्डलञ्च,
 असमां निरुपमां, सुषमां परमां शोभां, “सुषमा परमा शोभा” इत्यमरः ;
 अयासीत् प्राप, त्वन्मुखरूपप्रतिपक्षाभावादिति भावः, कोकिलानामपि
 कलकलः मधुरास्फुटध्वनिः, उद्गतः प्रादुर्भूतः किल, प्राक् त्वद्वचनानां
 कोकिलरवाभिभावकत्वात् तत्कलकलः न प्रादुरासीदिति भावः । मृतां
 क्रान्तासुद्दिश्य खेदीकृतिः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७ ॥

सौदामनोति ।—हे प्रिये ! कियन्त्यपि कतिचिदपि, अल्पसङ्ख्याकानीति
 भावः, दिनानि, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ; सौदामन्या विद्युतः, विलसितं
 विस्फुरणं, क्षणिकमिति भावः, तत्प्रतिमान् तत्सुष्ठान्, महेन्द्रभोगान्

केनापि मे विलसितेन समुद्रतस्य
 कोपस्य किञ्च करभोर ! वशंवदाऽभूः ? ।
 यन्मां विहाय सहसैव पतिव्रताऽपि
 याताऽसि मुक्तरमणौसदनं विदूरम् ? ॥ ९ ॥
 काव्यात्मना मनसि पर्येषमन् पुरा मे
 पीयूषसारसदृशास्तव ये विलासाः ।
 तानन्तरेण रमणीरमणीयशोला
 चेतोहरा सुकविता भविता कथं नः ? ॥ १० ॥

ब्रह्माधिपत्यमुखानोति यावत्, दत्त्वा मन्त्रोञ्जितस्य त्यक्तमन्त्रशक्तेः,
 मन्त्रावाविरहितस्येत्यर्थः, दुर्मन्त्रिण इति यावत्, नृपतेः राज्ञः, राज्य-
 लक्ष्मोरिव भाग्यश्रुतस्य हतभाग्यस्य, मम करतः हस्तात्, अकाण्डे
 असमये एव, निर्गताऽसि प्रस्थिताऽसि । उपमाऽलङ्कारः । वसन्ततिलकं
 वृत्तम् ॥ ८ ॥

केनेति ।—हे करभोर ! मे मम, केनापि अनिर्वाच्येन, अविज्ञातेन
 वा, विलसितेन चैष्टितेन, समुद्रतस्य सम्रातस्य, कोपस्य वशंवदा आयात्ता,
 अभूः किं नु ? यत् यस्मात्, पतिव्रताऽपि साध्वी मत्पि, मः सहसा
 विहाय परित्यज्य, विदूरमतिदूरस्थं, मुक्तानां मुक्तदेवानां, रमणीनां
 नारीणां, सदनं स्थानं, साध्वीभोग्यं स्त्री-लोकविशेषमित्यर्थः, याताऽसि ?
 वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ९ ॥

काव्येति ।—हे प्रिये ! पुरा पूर्वं, पीयूषसारसदृशाः सुधासारसमाः,
 तव ये विलासाः विभ्रमाः, मे मम, मनसि काव्यात्मना काव्यस्वरूपेण,
 पर्येषमन् परिणता आसन्, तान् विलासान्, अन्तरेण विना, रमणीनां
 नारीणां, रमणीयं मनोहरं, शीलं स्वभावः, चरितमिति यावत् यस्यां
 तादृशी, “शीलं स्वभावे सहते” इत्यमरः ; चेतोहरा मनोहारिणी,
 नः अस्माकं, सुकविता शोभना काव्यरचना, कथं केन प्रकारेण, भविता ?
 उद्भविव्यति ? नैव भवितेत्यर्थः, तव विलासानादृश्यं अहं स्त्रीणां चरितं
 परिर्णयामि, तत्तु इदानीं तव अदर्शनात् पूर्वानुभूतस्य च विस्मरणात् कथं
 भविष्यति ? इति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १० ॥

या तावकीनमधुरस्मितकान्तिकान्ते
 भूमण्डले विफलतां कविषु व्यतानीत् ।
 सा कातराक्षि ! सहसा त्वयि यातवत्यां
 राकाऽधुना वहति वैभवमिन्दिरायाः ॥ ११ ॥
 मन्दस्मितेन सुधया परिषिष्य या मां
 नेत्रोत्पलेर्विकसितैरनिशं समीजे ।
 सा नित्यमङ्गलमयी गृहदेवता मे
 कामेश्वरौ हृदयतो दयिता न याति ॥ १२ ॥
 भूमौ स्थिता रमण ! नाथ ! मनोहरति
 सम्बोधनैर्यमधिरोपितवत्यासि ध्याम् ।

यति ।—तत्र इदं तावकीनं, यत् मधुरं स्मितं मृदुहसितं, तस्य कान्तिः
 शोभा, तथा कान्ते रमणीये, भूमण्डले अस्मिन् जगति, या राका
 पौष्पमासी रात्रिः, कविषु विषयेषु विफलतां वेफल्यं, त्वत्स्मितस्यैव
 तत्कार्यकारित्वेन स्वस्मानर्धक्यमित्यर्थः, व्यतानीत् विलारयामास,
 प्रापित्यर्थः, कातराक्षि ! हे विषादव्यञ्जकलोचने ! रोगयन्त्रयात इति भावः,
 अतुना सा राका त्वयि सहसा यातवत्यां गन्तव्यां सत्यां, स्वर्गमिति शेषः,
 इन्दिरायाः श्रियाः, “लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया ।
 इन्दिरा लोकमाता मा क्षीराब्धितनया रमा ॥” इत्यमरः ; वैभवं समृद्धिं,
 वहति धारयति, शोभते इति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ११ ॥

मन्दति ।—या त्वं, मन्दस्मितेन ईषडास्येन, तद्रूपया इत्यर्थः, सुधया
 पीयूषेण, प्रीतिकरत्वेन अमृततुल्येन स्मितेनेत्यर्थः, माम् अनिशं सततं,
 परिषिष्य अपयिष्या, विकसितैर्नेत्रोत्पलेः नयनरूपकुवलयैः, समीजे
 अक्षितवती ; समः यजेर्जिट् ; नित्यमङ्गलमयी सततं मङ्गलस्वरूपिणी,
 गृहदेवता गृहस्य अधिष्ठात्री देवी, कामेश्वरी अभिलाषपूरयित्री, सा
 हृदिता प्रियतमा, मे मम, हृदयतः अन्तःकरणात्, न याति सर्वदा स्मर्यते
 इत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १२ ॥

स्वर्गं गता कथमिव क्षिपसि त्वमेव-

शावाक्षि ! हा ! धरणिधूलिषु मामिदानीम् ? ॥१३॥

सावस्थमुञ्च तमपास्ततुल्यं शौलं

लोकात्तरं विनयमथेमयं नयच्च ।

एतान् गुणानशरणानथ मासु हित्वा

हा हन्त ! सुन्दरि ! कथं त्रिदिवं गताऽसि ? ॥१४॥

भूमाविति।—भूमौ भूलोके, स्थिता, या त्वमिति श्रेयः, रमण्य ! आनन्ददायक ! नाथ ! प्रभो ! मनोहर ! चितोहर ! इति एवम्कारैः, सम्बोधनेः सम्बोधनवाक्यैः, यं मां, यां स्वर्गम्, अधिरोपितवत्यसि आरोहितवत्यसि, तादृशेन वाक्येन यं मां स्वर्गसुखमन्वभावय इत्यर्थः; इदं हि गन्तव्यपसर्जनार्थतया गन्तव्यत्वात् प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वम्; एवशावाक्षि ! हे बालकुरङ्गलोचने ! सा त्वम् इदानीम् अधुना, स्वर्गं गता सती, धरणिधूलिषु मां कथमिव केन प्रकारेण, क्षिपसि ? पूर्वं भूमिस्थयाऽपि उल्कपृष्ठानासादनं कृतम्, इदानीमुल्कपृष्ठस्थलस्थया अत्युल्कपृष्ठस्थलासादनमुचितं, किन्तु तदविधाय अधरस्थाने क्षेप्यं नितामन्तमुचितं तवेत्यर्थः । त्वहिरहे धरत्यो पतित्वा रोदिमोति ध्वन्वते । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १३ ॥

सावस्थमिति।—हे सुन्दरि ! उञ्चलं दीप्तं, सावस्थं "सुक्ताफलीषु क्वायायास्तारलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तन्नावस्थमिदोच्यते ॥" इत्यङ्गलक्षणाकान्तिविशेषः, अपास्ता निरस्ता, तुला सादृश्यं यच्च तथाभूतं, शौलं सुचरितं, लोकोत्तरम् अलौकिकं, विनयं शिष्टाचारम्, अर्थमयं सार्थकं, नयच्च नीतिच्च, गार्हस्थ्योचितनियमश्चेत्यर्थः, अशरणान् अनाशयान्, त्वद्भावादिति भावः, एतान् गुणान् अथ मासु, अशरण्यमिति श्रेयः, हित्वा त्यक्त्वा, कथं केन प्रकारेण, त्रिदिवं स्वर्गं, गताऽसि ? प्रस्थिताऽसि ? हा हन्तेति खेदातिशयसूचकं पदद्वयम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १४ ॥

कान्त्या सुवर्णवरया परया च शुद्धा
 नित्यं स्विकाः खलु शिखाः परितः क्षिपन्तीम् ।
 चेतोहरामपि कुशेशयलोचने ! त्वां
 जानामि कोपकलुषो दहनो ददाह ॥ १५ ॥
 कर्पूरवर्तिरिव लोचनतापहन्त्री
 फुल्लाम्बुजस्रगिव कण्ठसुखैकहेतुः ।
 चेतसमत्कृतिपदं कवितेव रम्या
 नम्या नरीभिरमरीव हि सा विरेजे ॥ १६ ॥
 स्वप्रान्तरेऽपि खलु भामिनि ! पत्युरन्यं
 या दृष्टवत्यसि न कश्चन साभिलाषम् ।

कान्त्येति ।—कुशेशयलोचने ! हे कमलाक्षि ! चेतोहरामपि सर्वजन-
 मनोहारिणीमपि, सुवर्णवरया सुवर्णादप्युत्कृष्टया, कान्त्या प्रभया, परया
 अत्युत्कृष्टया, शुद्धा दोषराहित्येन च, स्विकाः स्वकीयाः, दहनस्येत्यर्थात्,
 शिखाः ज्वालाः, कान्ति-शुद्धिविशिष्टा इति भावः, क्षिपन्तीमभिभवन्तीं, त्वां
 कोपकलुषः स्वकान्ति-शुद्धिभ्याम् अभिभवजनितक्रोधेन प्राप्तेर्थः, दहनः
 अग्निः, ददाह भस्मोपकार, इति जानामि उग्रेणे । वसन्ततिलकं
 वृत्तम् ॥ १५ ॥

कर्पूरेति ।—कर्पूरवर्तिः कर्पूरचूर्णमिश्रितशलाकेव, कर्पूरनिर्मिताञ्जन-
 वर्तिरिव इति वा, सा हि नेत्रार्पिता नेत्रतापं हन्तीति वेदकप्रसिद्धं,
 लोचनतापहन्त्री नेत्रपीडानाशिनी, नेत्रप्रौतिकरीति यावत्, फुल्लाम्बुजस्रगिव
 विकसितपद्ममालेव, कण्ठसुखस्य कण्ठालिङ्गनसुखस्य, गलदेशे धारण-
 जनितानन्दस्येत्यर्थः, एकहेतुः एकमात्रकारणं, चेतसः मनसः, चमत्कृति-
 पदम् आनन्दविशेषाख्यं, कवितेव रम्या मनोहारिणी, सा दयिता,
 नरीभिः नरजातिस्त्रीभिः, नम्या नमस्या, अमरीव देवाङ्गना इव, विरेजे
 शुशुभे । नरीत्यत्र नर-शब्दात् जातौ लोपः । नृशब्दानु निपातनात्
 नारीति विशेषः । उपमाऽलङ्काराणां संघट्टिः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १६ ॥

सा सम्प्रति प्रचलिताऽसि गुणैर्विद्धोऽं
 प्राप्तुं कथं कथय हन्त ! परं पुमांसम् ? ॥ १७ ॥
 रीतिं गिराममृतवृष्टिकिरां त्वदीयां
 तास्वाकृतिं कृतिवरेरभिनन्दनीयाम् ।
 लोकोत्तरामथ कृतिञ्च सुधारसाद्रां
 स्तोतुं न कस्य समुदेति मनःप्रसादः ? ॥ १८ ॥

इति श्रीमत्पण्डितराजजगन्नाथविरचिते भामिनीविज्ञासि
 कश्चो नाम द्वितीयो विज्ञासः ।

स्वप्नेति ।—हे भामिनि ! या त्वं, स्वप्नान्तेऽपि स्वप्नावस्थायामपि, पत्युरन्वं भर्तृव्यतिरिक्तं, कश्चन, पुमांसमिति श्रेयः, साभिलाषं सदृशं यथा तथा, न दृष्टवती नावलोकितवती, असि, हन्तेति खेदे, सा त्वं सम्प्रति अबुना, गुणैः विनयादिभिः, सत्त्वरजस्तमःसंज्ञकगुणत्रयेण, विद्धोऽं शून्यं, निर्गुणं गुणातीतञ्च, परमन्यं प्रधानञ्च, पुमांसं पुरुषं, परपुरुषं परमपुरुषञ्च, प्राप्तुं कथं केन प्रकारेण, प्रचलिताऽसि याताऽसि, कथय ? किमेतत् तवोचितमिति श्रेयः, मां परित्यज्य साध्वास्ताव परपुरुषदर्शनमप्यनुचितं, किमुत तत्प्राप्तये गमनमिति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १७ ॥

रीतिमिति ।—अमृतवृष्टिं किरति वर्षतोति तथोक्तां सुधावर्षिणी-
 मित्यर्थः, तव इयं त्वदीया त्वत्सम्बन्धिनी-तां, गिरां वाचां, रीतिं विन्यास-
 पदवीं, कृतिवरेः कुशलिश्रेष्ठेः, रूपविचारदत्तेः सदृश्यैरित्यर्थः, अभि-
 नन्दनीयां प्रशंसनीयां, ताम् आकृतिञ्च, अथ किञ्च, लोकोत्तराम्
 अलौकिकीं, सुधारसेन अमृतरसेन, आद्रां सिक्ता तां, कृतिं रचनाविशेष-
 मित्यर्थः, त्वदीयामिति श्रेयः, स्तोतुं प्रशंसितुं, कस्य जनस्य, मनःप्रसादः
 चित्ततोषः, न समुदेति ? न समुत्पद्यते ? अपि तु सर्वस्यैव समुदेतीत्यर्थः ।
 वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १८ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरमहाचार्यविरचिता भामिनीविज्ञासका
 द्वितीयविज्ञासव्याख्या समाप्ता ।

चतुर्थविलासः ।

विशालविषयाटवीवलयलग्नदावानल-
 प्रसृत्वरशिखावलीविकलितं मदीयं मनः ।
 अमन्दमिलदिन्दिरे निखिलमाधुरीमन्दिरे
 मुकुन्दमुखचन्दिरे चिरमिदं चकोरायताम् ॥ १ ॥
 अये ! जलधिनन्दिनीनयननीरजालम्बन !
 उवनलम्बनजित्वरज्वरभरत्वराभङ्गुरम् ।
 प्रभातजलजोत्तमहरिमगर्वसर्वङ्गवैः
 जगन्निगतयोचनेः शिशिरयाशु मां लोचनेः ॥ २ ॥

विशालेति ।—विशालं वृहत्, यत् विषय एव अटवीवलयम् अरम्भ-
 मण्डलं, तत्र लग्नः संसक्तः, प्रवलित इत्यर्थः, यो दावानलः तस्य
 प्रसृत्तराभिः प्रसरन्तीभिः, शिखावलीभिः ज्वालासमूहैः, विकलितं
 विपर्यस्तं, मदीयम् इदं मनः निखिलानां सर्वासां, माधुरीणां माधुर्याणां,
 मन्दिरं निलयः तस्मिन्, अमन्दं परिपूर्णं यथा तथा, मिलन्ती सङ्गच्छन्ती,
 इन्दिरा लक्ष्मीर्यस्मिन् तादृशे, मुकुन्दस्य श्रीकृष्णस्य, मुखमेव चन्द्रः
 चन्द्रमाः तस्मिन्, चिरं चिरकालं व्याप्य, चकोरायतां चकोर इव आचरतु,
 चकोरवत् सुधां पिबत्वित्यर्थः । अत्र रूपकोपमयोः संसृष्टिः । पृथ्वीवृत्तं—
 “जसौ असयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

अये इति ।—अये इति कोमलामन्त्रणे, जलधिनन्दिनी लक्ष्मीः, तस्या
 नयने एव नीरजे पद्मे, तयोः आलम्बनः आश्रयः तत्त्वम्बुधौ, हे कृष्ण !
 इत्यर्थः, प्रभातजलजानां प्रातःकालीनानां पद्मानाम्, उचमन् प्रवृत्तिं
 गच्छन्, यः गरिमा गुरुतरः, गर्वः वयमेव सर्वोत्कर्षेण वर्त्तमाने इत्येव-
 मर्हति इत्यर्थः, तस्य सर्वं कृतञ्च, विभवमिति शेषः, कर्मान् चरन्तीति
 तद्योक्तैः, जितसद्योविकस्वरकमलैरिति भावः, जगतां त्रितयं जगन्निगतं
 त्रिभुवनं, तस्यै रोचन्ते सृष्टयन्ति इति तथाभूतैः, त्रिलोकीमनोहरैरिति

स्मृताऽपि तरुणातपं कक्षयया हरन्ती नृषाम्
 अभङ्गुरतनुत्वेषां वलयिता शतैर्विद्युताम् ।
 कलिन्दगिरिनान्दिनोत्सुरद्रुमालम्बिनी
 मदीयमतिचुम्बिनी भवतु काऽपि कादम्बिनी ॥ १ ॥
 कलिन्दनगनान्दिनोत्सवनाम्तरं भासयन्
 सदा पथि गतागतश्रमभरं हरन् प्राचिनाम् ।
 कतावलिश्रतावृतो मधुरया क्वा सञ्चृतो
 ममाशु हरतु श्रमानतितरां तमालद्रुमः ॥ ४ ॥

भावः, लोचनैः नयनैः, दृष्टिपातेरिति यावत्, प्वलतः प्रप्वलनश्रीलक्ष्य,
 प्वलनस्त्राग्नेः, जित्वरो चेता, यो प्वरभरः रोगातिभार इत्यर्थः,
 विषयासङ्गजनित इति भावः, तस्य त्वरया वेगेन, भङ्गुरः विनाशं गच्छ-
 चित्यर्थः तं, माम् आशु शीघ्रं, शिशिरय शीतल्य, मम दुःखातिभारं
 श्रमयेति भावः । पृथ्वी वृत्तम् ॥ २ ॥

स्मृतिति ।—स्मृताऽपि स्मरणविषयतां गताऽपि, कक्षयया कृपया, नृषां
 मानवानां, तरुणातपं प्रचण्डरौद्रम्, अन्तःसन्तापमिति भावः, हरन्ती
 नाशयन्ती, अन्या कादम्बिनी दर्शनेन ज्ञायया च जनानां सन्तापं हरति,
 इयन्तु स्मरणमात्रेणापीति व्यतिरेकः ; अभङ्गुराः चिरस्थायिन्व इत्यर्थः,
 तनुत्वेषः शरीरप्रभाः तासामेव, विद्युतां सौदामिनीनां, शतैः वलयिता
 वेष्टिता, जडिता इत्यर्थः, अन्या विद्युत् चपला, एतास्तु तनुत्वेषश्चिर-
 स्थायिन्व इति व्यतिरेकः ; कलिन्दः सूर्य एव, गिरि पर्वतः, तस्य नन्दिनी
 कन्या, यमुना इत्यर्थः, तस्याः तटेषु तीरेषु, यः सुरद्रुमः देवतर्कविशेषः, तम्
 आलम्बते इति तदालम्बिनी तदाश्रयिणी, काऽपि अनिर्बन्धनीया,
 कादम्बिनी मेघमाला, कृष्णमेघ इति भावः, मम इत् मदीया मत्सम्बन्धिनी,
 मतिः बुद्धिः, चित्तमिति यावत्, तां चुम्बति स्मृशतीति तद्योक्ता, मम
 हृदयविराजनीत्यर्थः, भवतु । रूपकमलङ्कारः । पृथ्वी वृत्तम् ॥ ३ ॥

कलिन्देति ।—कलिन्दः सूर्य एव, नगः पर्वतः, तस्य नन्दिनी तनया,
 यमुना इत्यर्थः, तस्यास्तटे यानि वनानि तीषाम् अन्तारम् भवत्कारं,

जगज्जालं ज्योत्स्नामयनवसुधाभिर्जटिलयन्
जनानां सन्तापं त्रिविधमपि सद्यः प्रशमयन् ।

श्रितो हृन्दारख्यं नतनिखिलहृन्दारकहतो

मम स्वान्तध्वान्तं तिरयतु नवीनो जलधरः ॥ ५ ॥

श्रीषचण्डकरमण्डलभौषज्जालसंस्तरणतापितमूर्त्तेः ।

प्राष्ठषेख्य इव वारिधरो मे वेदनां हरतु हृष्णिवरेख्यः ॥ ६ ॥

भासवन् उद्दीपयन्, पथि संसारमार्गं, प्राणिनां सदा गतागतश्रमम्
अनवरतयातायातखेदं, हरन् नाशयन्, लतावल्लीनां तनुत्वेन
तत्खटुशीनां, गोपाङ्गनानामिति भावः, श्रतेनाहतः वेष्टितः, मधुरया
मनोहारिख्या, रुषा कान्त्या, सम्भृतः संयुक्तः, तमालद्रुमः तमालतरुः,
तद्वच्छामरूपो हरिरित्यर्थः, आशु मम श्रमान् संसारमार्गं पुनः पुनः
गमनागमनजन्यखेदान्, अतितराम् अतिशयेन, हरतु उन्मूलयतु ।
रूपकमलङ्कारः । पृथ्वी वृत्तम् ॥ ४ ॥

अगदिति ।—ज्योत्स्नामय्यः कान्तिमय्य इति भावः, नवसुधाः अभि-
नवाभ्युत्थानानि ताभिः, जगज्जालं भुवनसमूहं, जटिलयन् पूरयन्नित्यर्थः,
जनानां त्रिविधमपि त्रिप्रकारमपि, सन्तापं दुःखम्, आध्यात्मिकाधि-
भौतिकाधिदैविकरूपमिति यावत्, सद्यः भटिति, प्रशमयन् दूरीकुर्वन्,
हृन्दारख्यं हृन्दावनं, श्रितः आश्रितः, नतैः प्रणिपतितैः, निखिलहृन्दारकैः
समस्तदैवैः, हतः परिवेष्टितः, नवीनः अपूर्व इत्यर्थः, जलधरः मेघः, कृष्ण
इति भावः, मम स्वान्तस्य हृदयस्य, “चित्तन्तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृत्
मानसं मनः” इत्यमरः ; ध्वान्तं तमः, तिरयतु हरतु । रूपकमलङ्कारः ।
श्रिखरिणी वृत्तम् ॥ ५ ॥

श्रीधमेति ।—प्राष्ठषेख्यः प्राष्ठकालभवः, वारिधर इव मेघ इव,
हृष्णिवरेख्यः यदुर्वंशप्रधानः, श्रीकृष्ण इति यावत्, श्रीषचण्डकरमण्डलमिव
निदाघकालिकसूर्यविम्बमिव, भीष्मा भयङ्करी, ज्वाला शिखा यस्य
साहस्येन, संस्तरणेन संसारेण, तापितमूर्त्तेः सन्तप्तदेहस्य, मे मम, वेदनां
हरतु । रूपकमलङ्कारः । स्वागता वृत्तं—“स्वागता रनभगैर्गुण्या च” इति
तद्वचन्यात् । ६ ॥

अपारे संसारे विषमविषयारण्य सरणी
 मम भ्रामं भ्रामं विगलितविरामं जडमतेः ।
 परिश्रान्तस्त्रायं तरणितनयातीरनिलयः ।
 समन्तात् सन्तापं हरिनवतमालस्तिरयतु ॥ ७ ॥
 आलिङ्गितो जलधिकन्यकया सलीलं
 लम्नः प्रियङ्गुलतयेव तरुस्तमालः ।
 देहावसानसमये हृदये मदीये
 देवकास्तु भगवानरविन्दनाभः ॥ ८ ॥
 नयनानन्दसन्दोहदुन्दुभौकरणसमा ।
 तिरयत्वाशु सन्तापं काऽपि कादम्बिनी मम ॥ ९ ॥

अपारे इति ।—तरणितनया सूर्यसुता, यमुना इत्यर्थः, तस्यास्तीरमेव
 तीरे इति वा निलयः आश्रयः यस्य तथाभूतः, “तरणितनयातीरनिलये”
 इत्युपपाठः ; अयं हरिरेव नवतमालः नूतनतमालतरुः, विषमं प्रतिकूलं,
 विषय एवारण्यं तस्य सरणिः मार्गः तस्मिन्, तत्स्वरूपे इत्यर्थः, अपारे
 दुस्तरे, संसारे विगलितः विरहितः, विरामो विश्रामो यत्र तत् यथा तथा,
 भ्रामं भ्रामं पुनः पुनः भ्रमित्वा भ्रमित्वा, जडमतेः मन्दबुद्धेः, परिश्रान्तस्य
 क्लान्तस्य, विरक्तस्येति भावः, मम समन्तात् सर्वतः स्थितमित्यर्थः, सन्तापम्
 आध्यात्मिकादिक्लेशलयमिति यावत्, तिरयतु मञ्जरुतु । रूपकमलङ्कारः ।
 शिखरिणी वृत्तम् ॥ ७ ॥

आलिङ्गित इति ।—प्रियङ्गुलतया तदाख्यसुवर्णवर्णलताविशेषेण,
 लानः संसक्तः, वेष्टित इत्यर्थः, तमालः तरुवि तमालवृक्ष इव, जलधि-
 कन्यकया लक्ष्म्या, सलीलं सविलासम्, आलिङ्गितः आश्लिष्टः, भगवान्
 अरविन्दं पद्मं, नाभौ यस्य तथाभूतः पद्मनाभः, देवः श्रीकृष्ण इत्यर्थः,
 देहावसानसमये मृत्युसमये इत्यर्थः, मम इदं मदीयं तस्मिन् मदीये,
 हृदये चित्ते, चकास्तु विराजताम् । उपमाऽलङ्कारः । वसन्ततिस्वर्ग
 वृत्तम् ॥ ८ ॥

नयनेति ।—नयनानाम् आनन्दसन्दोहः आङ्गादातिशयः, तस्य

वाचा निर्मलया सुधामधुरया यां नाथ ! शिञ्जामदा-
 स्तां स्वप्नेऽपि न संस्मराम्यहमहं-भावाहतो निस्त्रपः ।
 इत्यागःशतशालिनं पुनरपि स्त्रीयेषु मां बिभ्रत-
 र्वक्षो नास्ति दयानिधिर्यदुपते ! मत्तो न मत्तः परः ॥ १० ॥
 पातालं ब्रज याहि वा सुरपुरीमारोह मेरोः शिरः
 पारावारपरम्परां तर तथाऽप्याशा न शान्ता तव ।
 आधिव्याधिपराहतो यदि मदा क्षेमं निजं वाञ्छसि
 श्रीकृष्णेति रसायनं रसय रे ! शून्यैः किमन्यैः अमेः ? ॥ ११ ॥

तुन्दिलौकरयो वंशने, क्षमा शक्ता, काऽपि अनिर्वचनीया, अपूर्वेति भावः,
 कादम्बिनी कृष्णवर्णामेघमाला, कृष्ण इति भावः, मम सन्तापं पूर्वोक्तम्-
 आशु शीघ्रं, तिरयतु नाशयतु । रूपकमलङ्कारः । अनुष्टुप् छन्दम् ॥ १० ॥

वाचेति ।—नाथ ! हे प्रभो ! निर्मलया प्रमादादिदोषशून्यया, अत
 एव सुधामधुरया मोक्षसाधनत्वेन अमृततुल्यया, वाचा वेदरूपया गिरा,
 यां शिञ्जामदाः दत्तवानसि, अहं-भावेन देहादिषु अहमिति ज्ञानिनेत्यर्थः,
 आहतः आक्रान्तः, अत एव निस्त्रपः भवदुपदेशविस्मरणात् निलज्जः, अहं
 तां शिञ्चां, स्वप्नेऽपि स्वप्नावस्थायामपि, न संस्मरामि स्मृति-विषयीभूतां
 करोमि, हे यदुपते ! इति इत्यम्, आगःशतशालिनमपि अपराधशत-
 कारिणमपि, मां पुनः भूयोऽपि, स्त्रीयेषु स्वकीयदासजनमध्ये, बिभ्रतः
 गणयतः इत्यर्थः, पालयत इति यावत्, त्वत्तः भवदपेक्षया, परः अन्यः
 उत्कृष्टश्च, दयानिधिर्नास्ति, मत्तः परः मदन्तः, मत्तः प्रमादान्वितः,
 कृत्याकृत्यविवेकशून्यः इत्यर्थः, न, अस्योति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं
 छन्दम् ॥ १० ॥

पातालमिति ।—पातालं रसातलं, ब्रज गच्छ, वा अथवा, सुरपुरीं
 क्षमं, याहि गच्छ, मेरोः सुमेरुगिरेः, शिरः शिखरम्, आरोह उत्तिष्ठ,
 वा, पारावारपरम्परां सागरसन्ततिं, तर उत्तीर्ष्यो भव, तथाऽपि इत्थं
 छतैऽपीत्यर्थः, तव आशा न शान्ता न निवृत्ता, आधिभिर्मनोव्यथाभिः,
 व्याधिभिः रोगैश्च, पराहतः अभिभूतः सन्, यदि सदा सर्वस्व

गणिकाऽजामिलसमुख्यानवता भवता वताहमपि सीदन् ।

भवमरुगर्तं कुरुषामूर्त्तं ! न च सर्वथोपेक्षः ॥ १२ ॥

विदित्वेदं दृश्यं विषमरिपुदुष्टं नयनयोः

विधायान्तर्ध्वान्तं सपदि विद्राव्य विषयाम् ।

विधूयान्तर्ध्वान्तं मधुरमधुरायां चिति कदा

निमग्नः स्नां कस्माच्च न नवनभस्मान्मदरुचौ ? ॥ १३ ॥

समये, निजं स्वकीयं, चेमं कुशलं, श्रेय इत्यर्थः, वाष्पसि रच्छसि, तदा रे ! मानव इति श्लेषः ; श्रीकृष्ण इति रसायनं जराध्याधिनाशनम् औषधं, रसय आस्त्रादय, पिबेत्यर्थः, जपस्व इति यावत्, शून्यैः विफलैः, अन्यैः अग्नेः आयासैः, किम् ? तेः न किमपि साध्यमित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

गणिकेति ।—कुरुषामूर्त्तं ! श्री कृपानिधि ! इत्यर्थः, वत खेदे, गणिका वंश्या, तथा सह अजामिलः तदाख्यः कश्चित् ब्राह्मणतनयः, सुख्यः प्रधानं येषां तान् अतिदुराचारान् गणिकाऽजामिलप्रभृतीनित्यर्थः, अवता रक्षता, उद्वरता इत्यर्थः, भवता त्वया, भवः संसार एव, मरुगर्तः ऊवरप्रदेशस्थगर्तः तस्मिन्, सर्वथा सर्वैः प्रकारैः, सीदन् अवसादं गच्छन्, मज्जन् इत्यर्थः, अहमपि न च उपेक्ष्यः नैव त्याज्य इत्यर्थः । अजामिलोपाख्यानं भागवते षष्ठस्कन्धे प्रथमाध्याये द्रष्टव्यम् । रूपक-मलकारः । आर्या वृत्तम् ॥ १२ ॥

विदित्वेति ।—नयनयोः चक्षुषोः, इदं दृश्यं चर्मचक्षुषा दर्शनीयं, वस्तुजातमिति श्लेषः, विषमरिपुभिः दारुणशत्रुभिः, कामादिभिरिति भावः, दुष्टं विदित्वा ज्ञात्वा, अद्य अनन्तरम्, अन्तः अन्तकरण्ये, सुद्रां समाधिमित्यर्थः, विधाय आख्याय, सविशेषं पर्यालोचेति भावः, सपदि भटिति, विषयाम् भोग्यवस्तुनि, सक्चन्दनवनितादीनीत्यर्थः, विद्राव्य द्रौकृत्य, परित्यजेत्यर्थः, अन्तर्ध्वान्तम् आन्तरं तमः, मोहरूपमिति यावत्, विधूय निरस्य, “विधूयान्तर्ध्वान्तः” इति पाठे—विधूयन् अपाकम्, अन्तर्ध्वान्तम् आन्तरं तमः येन तस्माभूतः सन्, कदा मधुरमधुरायाम् अतिमनोहारिण्यां, नवः नूतनोन्नतः, नभस्मान्मदः भ्राद्रमासीयमेघः,

मृद्धीका रसिता सिता समशिता स्फौतं निपीतं पयः
 स्वर्धातेन सुधाऽप्यधाय कतिधा रम्भाधरः खण्डितः ।
 सत्यं ब्रूहि मदीयजीव ! भवता भूयो भवे भ्राम्यता
 कृष्णोत्पत्तरयोरयं मधुरिमोद्गारः क्वचिक्वचितः ? ॥ १४ ॥
 वक्षं पापमहोभृतां भवगदोद्रेकस्य सिद्धोषधं
 मिथ्याज्ञाननिशाविशालतमसस्तिग्मांशुविम्बोदयः ।
 स्फूर्जतक्लेशमहोरुहामुरुतरज्वालाज्वालः शिखी
 द्वारं निर्वृत्तिसन्नो विजयते कृष्णोति वर्षादयम् ॥ १५ ॥

“स्युर्नभस्य-प्रौष्ठपद-भाद्र-भाद्रपदाः समाः” इत्यमरः ; तस्य रश्मिरिव रश्मिः
 कान्तिर्यस्याः तादृश्यां, कस्याश्चन अनिर्वचनीयायां, चिति चित्सञ्चक-
 परमात्मनि इत्यर्थः, निमग्नः स्याम् ? नितरामाविष्टो भवेयम् ? शिखरिणी
 वृत्तम् ॥ १३ ॥

मृद्धीकति ।—हे मदीयजीव ! भूयः पुनः पुनः, भवे संसारे, भ्राम्यता
 पर्यटता, भवता कतिधा कतिवारान्, बहुवारानित्यर्थः, कतिधेति सर्वत्र
 योज्यं, मृद्धीका-द्राक्षा, रसिता आस्वादिता, सिता शर्करा, समशिता
 सम्भुक्ता, स्फौतं प्रभूतं, पयः दुग्धं, निपीतं निःशेषेण पीतं, स्वर्धातेन स्वर्गे
 गतेन, सुधाऽपि अमृतमपि, अधाय पीतं, तथा रम्भा नाम सुरसुन्दरी,
 तस्या अधरः खण्डितः दष्टः, चुम्बित इति भावः, किन्तु सत्यं ब्रूहि कथय,
 कृष्ण इत्यक्षरयोः वर्णयोर्द्वयोरित्यर्थः, अयम् अनुभूयमानः, मधुरिमोद्गारः
 माधुर्यातिशयः इत्यर्थः, क्वचित् कुलचित् प्रदेशे, क्वचितः ? अनुभूतः ?
 नैवेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४ ॥

वक्षमिति ।—पापान्येव महोभृतः पर्वताः तेषां, वक्षं वक्षवत् पक्ष-
 क्केदकमिति भावः, भवः संसार एव, गदोद्रेकः प्रबलरोगः तस्य, सिद्धम्
 अमोघमिति यावत्, औषधं भेषजं, शान्तिकरमित्यर्थः, मिथ्याज्ञानमेव
 निशा रजनी, तस्या विशालं महत्, प्रगाढमित्यर्थः, तमः अन्धकारः तस्य,
 तिग्मांशुः सूर्यः, तस्य विम्बं मण्डलं, “विम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु” इत्यमरः ;
 तस्य उदयः प्रकाशः, मिथ्याज्ञानरूपतिमिरध्वंसनमिति भावः, स्फूर्जन्तः

रे चेतः ! कथयामि ते हितमिदं वृन्दावने चारयन्
 वृन्दं कोऽपि गवां नवाम्बुदनिभो बन्धुर्न कार्यस्त्वया ।
 सौन्दर्याद्गतमुद्गरिद्गरभितः सम्योद्य मन्दस्मितै-
 रेष त्वां तव वल्लभांश्च विषयानाशु क्षयं नश्यति ॥ १६ ॥
 अख्याख्ययां वितरति परां प्रीतिमन्तर्निमग्ना
 कण्ठे लग्ना हरति नितरां याऽऽन्तरध्वान्तजासम् ।
 तां द्राक्षीषैरपि बहुमतां माधुर्योमुद्गरिणीं
 कृपणोत्थाख्यां कथय रत्नने ! यद्यसि त्वं रमज्ञा ॥ १७ ॥

प्रसरन्तः, क्लृप्ता आध्यात्मिकादयस्त्वयक्तापा एव, मञ्जीरुच्चाः वृक्षाः तेषाम्,
 उरुतराभिः अतिमहतीभिः, ज्वालाभिः शिखाभिः, जटालः जटायुक्तः,
 शिखावानित्यर्थः, कुण्डलीभूततया समुद्रत इति यावत्, शिखो अग्निः,
 तापव्यदहनमिति भावः, निर्वृतिर्मुक्तिरेव, मद्य गृहं तस्य, द्वारं प्रवेशो-
 पायभूतः, कृणोति वर्णद्वयम् अक्षरयुगलं, विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते ।
 रूपकमलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

रे इति ।—रे चेतः ! हृदय ! ते त्वभ्यम्, इदं वक्ष्यमाणं, हितं कथयामि,
 त्वया वृन्दावने गवां वृन्दं गोसमूहं, चारयन् पालयन्, आसयनिति वा,
 नवाम्बुदनिभः नवजलधरकान्तिः, कोऽपि वाचासगाधर इति यावत्,
 श्रीकृष्ण इति भावः, बन्धुः न कार्यः; कुतः ? इत्याह. उपः श्रीकृष्णः,
 अभितः समन्तात्, सौन्दर्याद्गतं विषयजनकसौन्दर्यम्, उद्गरिद्गरिः
 उदमद्भिः प्रकाशयद्भिरित्यर्थः, मन्दस्मितैः मृदुस्मितैः, त्वां भवन्तं, सम्योद्य
 मंजयित्वा, तव वल्लभान् प्रियान्, प्रियजनानित्यर्थः, विषयांश्च भोग्य-
 वस्तूनि च, आशु शीघ्रं, क्षयं नाशं, नश्यति प्रापयिष्यति । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ १६ ॥

अख्याख्ययामिति ।—रत्नने ! हे जिह्वे ! यदि त्वं रमं जानातीति
 रमज्ञा असि रसास्वादकुशला भवसि, तदा या आख्येति भावः, अन्तः
 अन्तःकरणे, निमग्ना प्रविष्टा सती, अख्याख्ययां प्रकाशयितुमशक्यामित्यर्थः,
 परां महतीं, प्रीतिं सन्तोषं, वितरति ददाति, तथा कण्ठे लग्ना संसक्ता,

सन्धेवास्मिन् जगति बहवः पश्चिणो रम्यरूपा-
 स्तेषां मध्ये मम तु महती वासना चातकेषु ।
 येरध्यक्षैरथ निजसखं नीरदं स्मारयद्भि-
 चित्त्वारुदं भवति किमपि ब्रह्म कृष्णाभिधानम् ॥ १८ ॥
 विष्वद्रीच्या भुवनमभितो भासते यस्य भासा
 सर्वेषामप्यर्हामार्ताविदां गूढमालम्बनं यः ।
 तं पृच्छन्ति स्वहृदयमतो वेदिनो विष्णुमन्या-
 मन्याय्योऽयं शिव ! शिव ! नृणां केन वा वणनीयः ? ॥ १९ ॥

उच्चरिता सतीति यावत्, नितरां अत्यन्तम्, आन्तरध्वन्तजालम्
 अज्ञानान्धकारसमूहं, हरति नाशयति, द्राक्षाणां फलविशेषाणाम्, ओषेः
 समूहैरपि, बहुमतां बहुसमादृतां, माधुरीं माधुर्यातिशयम्, उद्गिरन्तीं
 निःस्रवन्तीं, तां कृणोति आख्यां नाम, कथय उच्चारय । मन्दाक्रान्ता
 वृत्तम् ॥ १७ ॥

सन्तीति ।—अस्मिन् जगति रम्यं रूपं येषां तद्याभूताः रमणीया-
 कारा इत्यर्थः, बहवः प्रभूताः, पश्चिणः सन्धेव वृत्तान्ते एव, तु किन्तु,
 तेषां पश्चिणां, मध्ये मम चातकेषु तदाख्यपश्चिणेषु, महती प्रबला,
 वामना ग्रहणाभिधापः, प्रीतिरिति यावत्, अस्तौति शेषः ; यैश्चातकैः,
 अध्यक्षैः अक्षिगोचरतां गतैरित्यर्थः, निजसखं स्वमिलं, नीरदं केचं,
 स्मारयद्भिः सद्भिः, अद्यान्तरं, केचस्मारयानन्तरमित्यर्थः, कृष्णाभिधानं
 कृष्णाख्यं किमपि अनिर्वचनीयं, ब्रह्म ज्योतिःस्वरूपं वस्तु, चित्त्वारुदं
 मनसि आविर्भूतं, भवति । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १८ ॥

विष्वद्रीच्याेति ।—विष्वक् समन्तात्, अस्मात् गच्छतीति विष्वद्रीची
 सर्वव्यापिनो तदा, यस्य भासा प्रभया, प्रकाशरूपचेतन्येन इति यावत्,
 भुवनम् अभितः समन्तात्, भासते प्रकाशते, “तमेव भान्तमनुभाति सर्वं
 तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” इति श्रुतौ तस्य भासेव सर्वभानप्रतिपाद-
 नात् ; यस्य विष्णुः, सर्वेषां निखिलानाम्, अर्हामार्ताविदम् अर्हम्, त्वि-
 कारकज्ञानवतां, गूढं प्रच्छन्नम्, अर्वागृष्टां विवेकेन निर्हेतुमशक्यमिति
 यावत्, आलम्बनम् आश्रयः, अदिष्ठानमिति यावत्, निरदिष्ठानमनानुत्पत्तेः

सेवायां यदि साभिलाषमसि रे ! लक्ष्मोपतिः सेव्यतां
 चिन्तायामसि ससृष्टं यदि तदा चक्रायुधचिन्त्यताम् ।
 आलापं यदि वाञ्छसि स्मररिपोर्गाथा तदाऽऽलप्यतां
 स्वापं वाञ्छसि बेनिरगंलसुखे चेतस्तदा सुप्यताम् ॥ १० ॥
 नवयोऽप्रौढातपनिवहमन्तवपुषो
 वसाट्मून्व द्राङ्निगडमविवेकव्यतिकरम् ।
 विशुद्धेऽस्त्रिभ्रात्माऽमृतमरसि नैराश्यशिशिरे
 विहङ्गास्ते दूरीकृतकलुषजाः सुकृत्तिनः ॥ ११ ॥

रजनानाधिष्ठानशुक्तिभावः सकलाङ्कारज्ञानाधिष्ठानं ब्रह्म इति
 भावः, अतः स्वहृदयंवेदिनः स्वहृदयाधिष्ठानत्वेन त्रिषु ज्ञातवन्तोऽपि, जना
 इति शेषः, अन्यान् जनान्, तं स्वहृदयाधिष्ठानं, विष्णुं पृच्छन्ति जिज्ञासन्ते,
 कोऽसौ विष्णुरिति ज्ञापनार्थं नियुञ्जते इत्यर्थः, शिव ! शिव ! इति खेदे,
 अयम् एव व्यवहारः, अन्याव्योऽनुचितः, यतः पृष्ठोऽपि गृह्यां मध्ये केन वा
 जनेन, स विष्णुर्वर्णनीयो भवेत् ? “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा
 सह” इति श्रुत्या विष्णोर्वाम्बिषयत्वस्य प्रतिषेधात् तस्य कथं वर्णनीयता
 स्यात् ? यदर्थज्ञापनाय पृच्छा क्रियते इत्यर्थः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १८ ॥

सेवायामिति ।—रे चेतः ! सेवायां परिचर्यायां, कस्यापोति शेषः,
 यदि साभिलाषम् अभिलाषि, असि, तदा लक्ष्मोपतिः नारायणः, सेव्यतां
 परिचर्यतां, नान्य इति भावः, यदि चिन्तायां ससृष्टं साभिलाषम्, असि,
 तदा चक्रायुधः श्रीकृष्णः, चिन्त्यतां अर्यतां, यदि आलापं वाञ्छसि
 अभिलाषसि, तदा स्मररिपोः देवदेवस्य हरस्य, गाथा चरितम्, आलप्यतां
 कीर्त्यतां, स्वापं निद्रां, चित् यदि, वाञ्छसि अभिलाषसि, तदा निरगंलं
 निष्प्रतिबन्धं, सुखं यस्मिन् तत्स्वरूपे, परमात्मनि इति भावः, सुप्यतां
 विषयान्तराभिलाषराहित्येन निश्चेष्टतया खीयतामित्यर्थः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ २० ॥

नवेति ।—नवस्य अचिरप्रवृत्तस्य, प्रीत्य निदासस्य, प्रौढातपनिवहिन
 प्रचखरौद्रसमूहेन, सन्तुष्टं वपुर्येतां तादृशाः, ते प्रसिद्धाः, सुकृत्तिनः
 सुसुहृदः, अविषेक्यतिकरम् अज्ञानसत्यरूपं, निगडं षडङ्गं, द्राक्

बन्धोन्मुक्तये खलु मखमुत्तान् कुर्वते कर्मपाशान्

अन्तःशान्त्यै मुनिशतमतानल्पचिन्तां भजन्ति ।

तीर्थे मज्जन्यशुभजनधेः पारमारोढुकामाः

सर्वे प्रामादिकमिह भवे भ्रान्तिभाजां नराणाम् ॥ २२ ॥

प्रथमं चुम्बितचरणा जङ्घाजानूनाभिहृदयानि ।

आलिङ्ग्य भावना मे खेलत विष्णोर्मखाब्जगोभायाम् ॥ २३ ॥

शीघ्रं, बलात् बलमाश्रित्य, उन्मूल्य उत्पाद्य, भङ्क्ता इत्यर्थः, विशुद्धे कालुष्यादिदोषरहिते, अस्मिन् प्रत्यक्षानुभवविषये, नैराशयेन आशाशून्य-तया, शिशिरे शीतले, आनन्दहेतुतया सुखजनके इत्यर्थः, आत्मा अमृतसर इव पीयूषपूर्णसरीवर इव तस्मिन्, दूरीकृतं कलुषरूपं जालं येः तादृशाः सन्तः, विहायसा गच्छन्तीति विहङ्गाः विहङ्गवत् सञ्चरण-शीलाः इत्यर्थः, भवन्तीति शेषः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ २१-॥

बन्धोन्मुक्तये इति ।—बन्धस्य उन्मुक्तये संसारबन्धनमोचनाय, मखाः यज्ञा एव, मुख् आदिः येषां तान्, यज्ञप्रभृतीनित्यर्थः, कर्मपाशान् बन्धनसाधनरज्जूरित्यर्थः, कुर्वते खलु, जना इति सर्वत्र शेषः । अन्तः-शान्त्यै आन्तरमलशान्त्ये, मुनिशतानां बहूनां मुनीनां, मतेषु अभिमतेषु कर्मस्विति भावः, अनन्या महती, चिन्ता तां, भजन्ति प्राप्नुवन्ति, तथा अशुभम् अमङ्गलमेव, जलधिः समुद्रः तस्य, पारं तीरम्, आरोढुकामाः गन्तुकामा इत्यर्थः, तीर्थे पुण्यक्षेत्रे, मज्जन्ति पतन्ति, स्नान्तीत्यर्थः, इहास्मिन्, भवे संसारे, भ्रान्तिं भजन्ते इति भ्रान्तिभाजः तेषां, नराणां जनानां, सर्वे प्रामादिकम् अनवधानकृतं, भवतीति शेषः, सर्वकर्माणि परित्यज्य आत्मचिन्तानुसरणमेव श्रेयोऽवलम्बनीयमिति भावः । मन्दा-क्रान्ता वृत्तम् ॥ २२ ॥

प्रथममिति ।—मे मम, भावना चिन्ता, प्रथमम् आदौ, विष्णो-र्नारायणस्य, चुम्बितौ स्पृष्टौ, चरणौ यथा तथाभूता, चरणानिपतितेति यावन्, ततः जङ्घा-जानूनाभि-हृदयानि, विष्णारित्यनुषङ्गः, आलिङ्ग्य स्पृष्ट्वेत्यर्थः, पश्चात् मुखेखाब्जं कमलं, तस्य शोभा सौन्दर्यं तस्यां, खेलतु क्रौडितु । गीतिवृत्तम् ॥ २३ ॥

मलयानिल-कालकूटयोः रमणौकुन्तल-भोगिभोगयोः ।

श्वपचात्मभुञ्जोर्निरन्तरा मम भूयात् परमात्मनिश्चितिः ॥ २४ ॥

निखिलं जगदेव नश्वरं पुनरस्मिन् नितरां कलेवरम् ।

अथ तस्य कृते कियानयं क्रियते हन्त ! जनैः परिश्रमः ॥ २५ ॥

प्रतिपलमस्खिलान् लोकान् मृत्युमुखं विशतोऽपि निरोक्ष्येह ।

हा ! हन्त ! किञ्च चित्तं विरमति नाद्यापि विषयेभ्यः ? ॥ २६ ॥

सपदि विजयमेतु राज्यलक्ष्मो-

रुपरिपतन्वय वा कृपाणधाराः ।

अपहरतृतरां शिरः कृतात्मो

मम तु मतिर्न मनागदेतु धर्मात् ॥ २७ ॥

मलयेति ।—मलयानिलः मलयपवनः, कालकूटं हालाहलं तयोः, रमण्याः कुन्तलः केशपाशः, भोगिभागः सर्पदेहः तयोः, तथा श्वपचागडालः, आत्मभुः ब्रह्मा तयोः, निरन्तरा निर्विगंघा, मम परमात्मनिश्चितिः परमात्मज्ञानं, भूयात्, “ममं खल्विदं ब्रह्म” इति श्रुतेः । आश्रीर्लिङ् । सुन्दरी वृत्तम् ॥ २४ ॥

निखिलमिति ।—निखिलमेव जगत् नश्वरं नाशपोलम्, अस्मिन् नश्वरे जगति, कलेवरं पुनः देहोऽपि, नितरां सुतराम्, अत्यर्थमित्यर्थः, नश्वरमित्यनेनान्वयः, अनस्तकृते क्लेशभ्योऽकरणमनुचितमेवेति भावः ; अथ पदान्तरे, हन्त इति खेदे, तस्य कलेवरस्य, कृते निमित्तं, जनैः अयम् ईदृशः, महान् इति भावः, कियान् परिश्रमः आयासः, क्रियते । सुन्दरी वृत्तम् ॥ २५ ॥

प्रतिपलमिति ।—हा हन्त इति खेदातिशयनूषकं पदद्वयम्, इह संसारे, प्रतिपलं प्रतिक्षणमिति यावत्, अखिलान् सर्गान्, लोकान् जनान्, मृत्युमुखं विशतः प्रविशतः, निरोक्ष्यापि दृष्टोऽपि, चित्तं हृदयम्, अद्यापि विषयेभ्यः स्रक्चन्दनवनितादिभोग्यद्रव्येभ्यः, किं कथं, नु वितर्कं, न विरमति ? न निवर्तते ? विरतरुचितेवेति भावः । आर्या वृत्तम् ॥ २६ ॥

सपदीति ।—राज्यलक्ष्मीः सपदि सहस्रा, विजयं नाशम्, एतु प्राप्नोत,

अपि बहुलबलमूर्ध्वनि रिपुरेव निरन्तरं भ्रमतु ।

पातयतु वाऽसिधारामहमणुमात्रं न किञ्चिदपभाषे ॥ २८ ॥

तरणोपायमदृष्टा खलु मामक जीव ! ताम्यसि कुतस्त्वम् ? ।

चेतःसरणौ किन्ते नायाति कदाऽपि नन्दसुतः ? ॥ २९ ॥

श्रियो मे मा सन्तु क्षणमपि च मास्यहजघटा-

मदभ्राम्यङ्गुणावलिमधुरङ्गुणारसुभगाः ।

निमग्नानां यासु द्विविणरयपर्याकुलविद्यां

मनः सेवाकार्ये हरिचरणशोभेव रमन्ते ॥ ३० ॥

अथवा कृपाणधाराः तीक्ष्णखङ्गप्रहाराः, उपरि, मम शरीरस्येति शेषः, पतन्तु, क्लान्तः यमः, शिरः मस्तकम्, अपहरतुतराम् अतिशयेनापहरतु, क्षिन्-
त्विति यावत्, तु किन्तु, मम मतिः चित्तं, धर्मात् मनाक अल्पमपि, न
अपैतु नापगच्छतु । पुष्पिताग्रा वृत्तम्—“अयुजि नयुगरेफतो यकारो
युजितु नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा” इति लक्षणात् ॥ २७ ॥

अपीति ।—रिपुः शत्रुः, बहुलानां प्रभूतानां, बलानां सैन्यानां,
मूर्ध्वनि अग्रतः, निरन्तरमपि सततमपि, भ्रमतु एव विचरतु एव,
असिधारां तीक्ष्णकृपाणप्रहारं, पातयतु निक्षिप्रतु वा, अहम् अणुमात्रम्
अल्पमात्रमपि, किञ्चित् न अपभाषे न कटुभाषया तमाक्षिपामीति
यावत् ; आलक्षानात् मम न कास्मिन्नपि विरुद्धभाव इति भावः ॥ २८ ॥

तरणोपायमिति ।—हे मामक-जीव ! त्वं तरणस्य उद्धारस्य, उपायम्
अदृष्ट्वा अपश्यन्, कुतः कस्मात्, ताम्यसि ? क्लाम्यसि ? खलु, ते तव,
चेतःसरणौ हृदयमार्गं, नन्दसुतः श्रीकृष्णः, कदाऽपि किं न आयाति ?
नोपतिष्ठते ? नन्दसुतं चिन्तय, ते अन्तस्तापो नाशं गमिष्यतीति भावः ।
आर्या वृत्तम् ॥ २९ ॥

श्रिय इति ।—मायन्तीनां मदस्त्राविशीनां, मजघटानां हस्ति-
समूहानां, मदेषु मदजलेषु, साम्यन्त्यः विचरन्त्यः, या भृङ्गावलयः
मधुकरश्रेष्ठः, तासां मधुरेण मनोज्ञेन, हृङ्गारेण गुञ्जनेनेति यावत्,
सुभगाः प्रीतिकर्यं इत्यर्थः, श्रियः सम्पदः, मे मम, क्षणमपि च मा सन्तु
न भवन्तु ; कुतः ? इत्याह, निमग्नानामिति ।—यासु श्रियो, निमग्नानाम्

किं निःशङ्कं श्रेषे ? श्रेषे वयसः समागतो मृत्युः ।

अथ वा सुखं श्रेयोथा निकटे जागर्त्ति जाङ्गवी जननी ॥ ३१ ॥

सन्तापं किं कलयसि धावं धावं धरातले हृदय ! ।

अस्ति मम शिरसि सततं नन्दकुमारः प्रभुः परमः ॥ ३२ ॥

रे रे मनो ! मम मनोभवशातनस्य

पादाब्जज्वरमनारतमानम त्वम् ।

किं मां निपातयसि संसृतिगर्त्तमध्ये ?

भ्रूणावता तव गमिष्यति पुत्रशोकः ॥ ३३ ॥

अतःप्रविष्टानाम्, अत्यर्थमासक्तानामिति भावः, अत एव द्रविणानां धनानां, रथेण वेगेन, मदेनेति यावत्, पर्याकुला विपर्यस्ता, धीर्येषां तादृशानां, जनानामिति श्रेषः, मनः हृदिचरणयोः सेवाकार्यं परिचर्यायां, नेव रमते नेव सक्तं भवतीत्यर्थः । अत्र परार्द्धवाक्यस्य पूर्वार्द्धवाक्यहेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः,—“हेतुर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते” इति लक्षणात् । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ३० ॥

किमिति ।—निःशङ्कं यथा तथा किं कथं, श्रेषे ? शयनं करोषि ? वयसः श्रेषे परिणामे, मृत्युः समागतः, भवतीति श्रेषः ; अथवा सुखं निःशङ्कमित्यर्थः, श्रेयोथाः शयनं कुरु, निकटे जननी माता, जाङ्गवी गङ्गा, जागर्त्ति राजते, गङ्गातीरवर्त्तिनो मरणानन्तरं नरकभयं नास्तीति भावः । गीति वृत्तम् ॥ ३१ ॥

सन्तापमिति ।—हे हृदय ! धरातले पृथिव्यां, संसारे इत्यर्थः, धावं धावं भ्रामं भ्रमं, पुनः पुनर्गतागतं कृत्वैत्यर्थः, किं कथं, सन्तापं खेदं, कलयसि ? विवेचयसि ? इत्यर्थः, मम शिरसि परमः प्रभुः परमेश्वरः, नन्दकुमारः श्रीकृष्णः, सततं निरन्तरम्, अस्ति, नन्दसुते शिरसि स्थिते न पुनः पुनरावृत्तिर्भवेदिति भावः । आर्या वृत्तम् ॥ ३२ ॥

रे रे इति ।—रे रे मनः ! त्वम् अनारतम् अनवरतं, मनोभव-शातनस्य अरहरस्य, शिवस्यैत्यर्थः, पादाब्जज्वरं चरकमलयुगलम्, आनन्यप्रथम, अभिवन्द्य इति भावः, संसृतिः संसार एव, गर्त्तः तस्य मध्ये

मरकतमणिमेदिनोप्ररोहस्तरुणतरस्तरुष वा तमालः ।

रघुपतिमवलोक्य तत्र दूराद्विनिकरैरिति संशयस्तदाऽऽपि ॥ ३४ ॥

तरणितनया किं स्यादेषा ? न तोयमयी हि सा

मरकतमणिज्योत्स्ना वा स्यात् ? न सा मधुराकृतिः ।

इति रघुपतेः कायच्छायाविलोकनकौतुकैः

वनवपनिभिः कैः कैराटो न सन्दिदिहे जनैः ? ॥ ३५ ॥

कथं, मां निपातयसि ? निक्षिपसि ? एतावता मां संसारगते निपातने-
नेत्यर्थः, तव पुत्रशोकः काममरणजन्यशोकः, कामस्य मनोभवत्वादिति
भावः, न गमिष्यति, अहं तव पुत्रस्य कामस्य हन्तुः सेवक इति बुद्ध्या
मत्पातने तव पुत्रशोकशान्तिर्नैव भविष्यतीति भावः । वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ ३३ ॥

मरकतेति ।—तदा तत्काले, रामस्य वनभ्रमणकाले इति भावः, तत्र
आग्रमसन्निधौ, ऋषिनिकरैः मुनिसमूहैः, रघुपतिं रामं, दूरात् अवलोक्य
बुद्ध्या, एषः मरकतमणिमेदिनोप्ररोहः ? हरिन्मणिमयखनिसमुत्थिताद्गुरः ?
वा अथवा, तरुणतरः अतिशयेन नवीनः, तमालः तरुः ? इति संशयः
सन्देहः, आपि प्राप्तः । अत्र-प्रकृते रघुपतौ अन्यस्य संशयात् सन्देहाल-
ङ्कारः,—“सन्देहः प्रकृतोऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्थितः” इति लक्षणात् ।
पुष्यिताग्रा वृत्तम् ॥ ३४ ॥

तरणीति ।—रघुपतेः रामस्य, कायच्छायायाः, अङ्गशान्तेः, विलोकने
ःदर्शने, कौतुकं कौतूहलं येषां तादृशैः, कैः कैः वनवसतिभिः अरण्य-
निवासिभिः, जनैः आदौ अग्रतः, परिचयात् निकटागमनात् वा प्रागिति
भावः, एषा कायाच्छाया, तरणितनया यमुना, किं स्यात् ? न, हि यतः,
सा तरणितनया, तोयमयी जलमयी, इयन्तु न तथेति भावः वा अथवा,
मरकतमणिज्योत्स्ना हरिन्मणिप्रभा इति यावत्, स्यात् ? सा मरकत-
मणिज्योत्स्ना, मधुराकृतिः मनोहरमूर्तिः, न, इयन्तु मधुराकृतिरिति
भावः, इतोत्थं, न सन्दिदिहे ? न संशिये ? अपि तु सर्वैरेव सन्दिदिहे
इत्यर्थः । अत्र निश्चयगर्भः सन्देहः । हरिणी वृत्तं—“नसमरसला गः
मङ्गदेर्देह्यैर्हरिणी मता” इति लक्षणात् ॥ ३५ ॥

चपला जलदाङ्गता ? लता वा तरुमुख्यादिति ? संशये निमग्नः
 गुरुनिश्चितैः कपिर्मनीषो निरखेपीदथ तां वियोगिनोति ॥२६॥
 भृतिर्नीचगृहेषु विप्रसदने दारिद्र्यकोलाहलो
 नाशो हन्त ! सतामसत्फलजुषामायुः समानां शतम् ।
 दुर्नीतिं तव वोच्य कोपदहनज्वालाजटालोऽपि सन्
 किं कुर्वे ? जगदोश ! यत् पुनरहं दीनो भवानौश्वरः ॥२७॥
 आ-मूलाद्रसमानोर्मलयवलयिताटा-च कूलात् पयोधेः
 यावन्तः सन्ति काव्यप्रणयनपटवस्ते विशङ्कं वदन्तु ।

चपलति ।—जलदान्घटात्, अता भ्रष्टा, चपला ? विद्युत् ? वा अथवा,
 तरुमुख्यात् दुमश्रेष्ठात्, सहकारवृक्षादिति भावः, व्युत्पत्त्यनुपङ्गः, लता ? इति
 इदंशे, संशये निमग्नः निपतितः, मनीषो बुद्धिमान्, कपिः इनुमान्, ताम्
 अशोक्तवनस्थां कामिनोमिति भावः, गुरुनिश्चितैः विपादजनितदीर्घ-
 निश्चितैः, वियोगिनोति पतिविच्छेदविधुरा सोतेति, निरखेपीत्
 निश्चिकाय । अत्रापि सन्देहालङ्कारः । मालभारिणी वृत्तम् ॥ ३६ ॥

भृतिरिति ।—नीचानाम् अधमानां, दुर्जनानामिति भावः, गृहेषु
 भृतिः सम्पत्, “भृतिर्भस्मनि सम्पदि” इत्यमरः ; विप्राणां ब्राह्मणानां,
 सुजनानामिति भावः, सदने गृहे, दारिद्र्येण निर्धनत्वेन, कोलाहलः कलकल-
 ध्वनिः, करुणाविलापध्वनिः इति यावत्, हन्त ! खेदे, सतां साधूनां, नाशः
 अकालमृत्युदरित्थः, असत्फलजुषां दुर्जनानामित्यर्थः, आयुः जीवनकालः,
 समानां वत्सराणां, शतं, दुर्जनाः दीर्घं शतवयं जीवन्तीति भावः,
 हे जगदोश ! तव दुर्नीतिम् इत्थं दृष्टनियमं, वोच्य दृष्ट्वा, पर्यालोच्येति
 यावत्, कोप एव दहनः अग्निः, तस्य ज्वालाभिः शिखाभिः, जटालः
 जटावान्, परीत इति भावः, सन्नपि किं कुर्वे ? किं कर्तुं शक्नोमि ?
 नेव किमपि कुर्वे इत्यर्थः, अहमिति शेषः, यत् यतः, अहं दीनः दरिद्रः,
 तवाकार्यप्रतीकारासमर्थ इत्यर्थः, भवान् पुनः ईश्वरः सर्वशक्तिमानित्यर्थः ।
 इदंलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३७ ॥

आ-मूलादिति ।—रसमानोः सुमेरोः, आ-मूलात् मूलादारभ्य, मलय-

मृद्वीकामध्यनिर्यन्मसृणमदधुरौमाधुरौभाग्यभाजां

वाचामाचार्य्यतायाः पटमनुभवितुं कोऽस्ति धन्यः ? ॥ १८ ॥

गिरां देवी वीणागुणरणमङ्गीनादरकरा

यदौयानां वाचामसृतमयमाचामति रसम् ।

वचस्तस्याकण्ठी श्रवणसुभगं पण्डितपते-

रधुन्वन् मूर्धानं नृपशुरथ वाऽयं पशुपतिः ॥ १९ ॥

वर्णयितात् मयलाद्रिवेष्टितात्, पयोधेः समुद्रस्य, आ-कूलाच्च कूलपर्यन्तञ्च, यावन्तः यावत्सङ्काः, काव्यप्रणयने काव्यविरचने, पटवः दक्षाः, पण्डिता इति शेषः, सन्ति वर्त्तन्ते, ते विशङ्कं निःशङ्कं यथा तथा, वदन्तु कथयन्तु, मृद्वीका द्राक्षा, तस्या मध्यात् अभ्यन्तरात्, निर्यतो निःसरतः, मसृणस्य स्त्रच्छस्येत्यर्थः, मदस्य सुधायाः, या धुरी उत्कृष्टा इत्यर्थः, माधुरी मधुरता, तस्या भाग्यं भजन्ते इति तथोक्तानां, वाचां भारतीनाम्, आचार्य्यतायाः गुरुतायाः, पदं स्थानम्, अनुभवितुं भोक्तुं, मदन्यः मत्तोऽपरः, को धन्यः पुण्यवान् ज्ञाप्यो वा, अस्ति ? वर्त्तते ? न कोऽयतीति भावः । कवेरञ्जकारोक्तिरियम् । सङ्घरा वृत्तं—“अन्धैर्यानां मथेष त्रिसुनियतियुता सङ्घरा कौर्त्तितैयम्” इति लक्षणात् ॥ ३८ ॥

गिरामिति ।—गिरां वाचां, देवी सरस्वतीत्यर्थः, वीणागुणस्य विपञ्ची-तन्त्राः, रणने रणत्कारे, आणत्कारे इत्यर्थः, वादने इति यावत्, हीनः क्लृप्तं गतः, आदरो यस्य तादृशः, करो यस्याः तथाभूता सती, वीणावादने हतादरा सतीति यावत्, यस्य इमाः यदीयाः तासां यत्सम्बन्धिनीनामित्यर्थः, वाचां भारतीनाम्, अमृतमयं सुधीपनं, रसम् आचामति पिबति, सादरमाकर्णयतीति भावः, पण्डितपतेः पण्डिताग्र-गण्यस्य, तस्य ममेति भावः, श्रवणसुभगं श्रुतिमधुरं, वचः आकर्ष्यं श्रुत्वा, मूर्धानं शिरः, अधुन्वन् अकर्म्ययन्, विस्मयानाविष्टतया अचालय-ञ्चिति यावत्, जन इति शेषः, ना पशुरिव नृशुः मूढः, अथवा अयं पशुपतिः गोपालः, विश्वः सद्दयस्तु विश्वयात् शिरश्चालयत्येवेति भावः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ ३९ ॥

मदुवाणि ! मा कुरु विषादमनादरेण

माकर्ष्यमग्नमनसां सहसा खलानाम् ।

काव्यारविन्दमकरन्दमधुव्रतांस्व-

माखेषु धास्यसितमां कियतो विशालान् ॥ ४० ॥

विद्वांसो वसुधातले परवचःस्रःचासु वाचंयमा

भूपालाः कमलाविलासमदिरोन्मालम्बदाचूर्णिताः ।

प्रास्ये धास्यति कस्य सास्यमधुना धन्यस्य कामास्यस-

स्वर्वाभाभृशमाधुरीं विधुरयन् वाचां विलासो मम? ॥ ४१ ॥

मदुवाणीति ।—मदुवाणि ! हे मम वचः ! मात्सर्य्ये अन्यशुभहेषे,
“मत्सरोऽन्यशुभहेषः” इत्यमरः ; मग्नं प्रविष्टम्, आसक्तमिति यावत्,
मनो येषां तथाविधानां, खलानां दुर्जनानां, अनादरेण अवशया, सहसा
विषादं दुःखं, मा कुरु न अनुभव इत्यर्थः, त्वम् आस्येषु वदनेषु, काव्यमेव
अरविन्दं पद्मं, तस्य मकरन्दः मधुं, तस्य मधुव्रतान् अमरान्, कियतः
कतिसङ्कः कतन्, बह्वनिति भावः, विशालान् महतः, सहृदयानिति भावः,
धास्यसितमाम् अतिशयेन धास्यसि, धारयिष्यसि इत्यर्थः, अत्र कर्त्तृ-कर्म-
विपरिणामेन विवक्षणात् सहृदया विद्वांसस्त्वां वदनेषु धारयिष्यन्ति
इति तात्पर्य्यम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४० ॥

विद्वांस इति ।—वसुधातले पृथिव्यां, विद्वांसः पण्डिताः, परेषाम् अन्येषां,
वचांसि वाक्यानि, तेषां ज्ञाचासु प्रशंसासु, वाचंयमाः मौनिनः, प्रायेण
दृश्यन्ते इति शेषः, भूपालाः राजानः, येः गुणिगुणग्रहणं कर्त्तव्यमिति
भावः, कमलायाः लक्ष्माः, विलासः विष्णुराजं, स एव मदिरोन्मालं, तेन
उन्मालन् उन्मिषन्, प्रकटीभवन्नित्यर्थः, यो मदः मत्तता, तेन आचूर्णिताः
विभ्रान्ताः, विवेकविरहिता इति भावः, प्रायेण भवन्तीति शेषः, अतः
कामेन अलसाः मथ्यराः, याः स्वर्वाभाः सुरसुन्दर्य्यः, तासां भृशमाधुरीम्
अतिमाधुर्य्यं, विधुरयन् न्यङ्कुर्वन्, धन्यस्य सुकृतिनः, ज्ञाच्यस्य वा, मम

मधु द्राक्षा साक्षादमृतमथ वामाऽधरसुधा
 कदाचित् केषाञ्चित् खलु हि विदधोरन्नपि मुदम् ।
 ध्रुवं ते जीवन्तोऽप्यहह !! मृतका मन्दमतयो
 न येषामानन्दं जनयति जगन्नाथभणितिः ॥ ४२ ॥
 निर्माणे यदि मार्मिकोऽसि नितरामत्यन्तपाकद्रवन्-
 मृद्वीकामधुमाधुरीमदपरीहारीहुराणां गिराम् ।
 काव्यं तर्हि सखे ! सुखेन कथय त्वं सन्मुखे मादृशां
 मा चेद्भ्रुकृतमात्मना कृतमिव स्वान्ताद्वहिर्मा कथाः ॥ ४३ ॥

वाचां विलासः शोभा, अधुना कस्य जनस्य, आस्ये वदने, लास्यं नृत्यं,
 धास्यति ? धारयिष्यति ? करिष्यति ? इत्यर्थः ; गुणग्राहिजनासङ्गावात्
 न कस्यापोति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४१ ॥

मध्विति ।—मधु चौरं, द्राक्षा फलविशेषः, साक्षात् प्रत्यक्षं, प्रकृतमिति
 यावत्, अमृतं सुधा, अथ अथवा, वामानां सुन्दरीणाम्, अधरसुधा
 अधरामृतम्, एतानि केषाञ्चित् जनानां, कदाचिदपि मुदं प्रीतिं,
 विदधोरन् खलु हि जनयिष्युः, न तु सर्वेषामिति भावः, किन्तु जगन्नाथस्य
 कवेः मम, भणितिः वाणी, येषां जनानाम्, आनन्दं न जनयति न
 उत्पादयति, अहह !! खेदे, ते मन्दमतयः मूढधियः, जीवन्तोऽपि ध्रुवं
 निश्चयेन, मृतकाः मृता एव, स्वार्थं क-प्रत्ययः ; मध्वाद्यपेक्षयाऽपि
 जगन्नाथकविकृतं काव्यमिदं मधुरमिति तात्पर्यार्थः । शिखरिणी
 वृत्तम् ॥ ४२ ॥

निर्माणे इति ।—अत्यन्तपाकेन अतिपरिणामेन, सुपकृतयेत्यर्थः,
 द्रवन्त्याः स्रवन्त्याः, मृद्वीकायाः द्राक्षायाः, या मधुमाधुरी मधुसममाधुर्यं,
 तथा हेतुना यः मुदः गर्वः, तस्य परीहारे निवर्तने, उहुराः समर्थाः इति
 यावत् तादृशीनां, गिरां वाचां, निर्माणे विरचने, यदि नितराम् अत्यर्थं,
 मर्मं जानातीति मार्मिकः मर्मज्ञः, असि भवसि, तर्हि तदा, हे सखे ! त्वं
 मादृशां, मद्दिधानां, सन्मुखे सुखेन काव्यम् अन्यकविप्रणीतमलौकिक-

माधुर्यैरपि धुर्यैर्द्राक्षाचीरेक्षुमाक्षिकादीनाम् ।

बन्धैव माधुरीयं पण्डितराजस्य कवितायाः ॥ ४४ ॥

शास्त्राख्याकलितानि नित्यविधयः सर्वेऽपि सम्भाविताः

दिङ्गोवह्नभपाण्डिपङ्कवतले नौतं नवीनं वयः ।

सम्प्रत्युज्जितमासनं मधुपुरीमध्ये हरिः सेव्यते

सर्वं पण्डितराजराजितिलकेनाकारि लोकाधिकम् ॥ ४५ ॥

चमत्कारिवाक्यमित्यर्थः, कथय ब्रूहि, चेत् यदि, मा न, कथयसीति शेषः, यद्वा—मा चेत् यदि न मारिम्कोऽसीत्यर्थः, तदा आत्मना कृतं दुष्कृतमिव पापमिव, स्वान्तात् मनसः, “स्वान्तं हृन्मानसं मनः” इत्यमरः; वद्दिः मा कथयाः न प्रकाशयत्यर्थः; कविताया रसज्ञाना- भावादिति भावः; एतेन मदीयकाव्यसमं काव्यमन्यत् नास्तीति तात्पर्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४३ ॥

माधुर्यैरिति ।—पण्डितानां राजा पण्डितराजः तस्य पण्डिताग्र- गण्यश्रेष्ठार्थः, मम जगन्नाथस्य इति भावः, कवितायाः धुर्यैः धुरन्धरेः, अत्यकृष्टैरित्यर्थः, माधुर्यैः मधुरताभिः, द्राक्षाचीरेक्षुमाक्षिकादीनां मधुरत्वेन प्रसिद्धानामिति भावः, इयं सर्वजनानुभूयमानेत्यर्थः, माधुरी बन्धैव विफलेव, तुच्छेवेत्यर्थः, द्राक्षादिभ्योऽपि मदीयं काव्यं मधुरमिति भावः । आर्या वृत्तम् ॥ ४४ ॥

शास्त्राणीति ।—पण्डितराजानां विद्वन्प्रवराणां, राजिः समूहः, तस्य तिलकेन ललाटभूषणेनेति यावत्, मया जगन्नाथेनेति भावः, शास्त्राणि श्रुति-स्मृत्यादीनि, आकलितानि शिचितानि, सर्वेऽपि नित्यविधयः अवश्य- करणीयकर्माणि, सम्भाविताः समाहृताः, अनुष्ठिताः इति भावः, तेषु दिङ्गोवह्नभस्य दिङ्गोश्चरस्य, पाण्डिपङ्कवतले चरकिशलयप्रदेशे, नवीनं वयः यौवनमित्यर्थः, नौतम् अतिवाञ्छितं, यौवने दिङ्गोश्चरस्य समापण्डितत्वेन अवस्थितमिति भावः, सम्प्रति अधुना, वार्द्धके इति भावः, आसनं तस्य समापण्डितपदमित्यर्थः, उज्जितं त्यक्तं, तथा मधुपुरीमध्ये मधुरामध्ये, खिलेति शेषः, हरिः श्रीकृष्णः, सेव्यते आराध्यते, अतः सर्वं लोकाधिकम् अलौकिकं कर्म, अकारि कृतम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४५ ॥

दुष्टंता जारजन्मानो हरिष्यन्तीति शङ्कया ।

मदीयपद्यरत्नानां मङ्गूपैषा मया कृता ॥ ४६ ॥

इति श्रीमत्पण्डितराज-जगन्नाथविरचिते भामिनीविलासे

शान्तो नाम चतुर्थो विलासः ।

सम्पूर्णमिदम् ।

दुष्टंता इति।—दुष्टंताः दुश्चरिताः, जारजन्मानः जारजाः, जनाः इति शेषः, हरिष्यन्ति चोरयिष्यन्ति, इति शङ्कया भयेन, मदीयपद्यरत्नानां मङ्कतमणिसदृशमङ्गलमूख्यश्लोकानाम्, एषा इयं, मङ्गुषा पेटिकारूप-वस्तुविशेषः, मया कृता रचिता, भामिनीविलासं नाम काव्यं मङ्गुषारूप-मिति तात्पर्यम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४६ ॥

इति पण्डितकुलपतिना वि, ए, उपाधधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

विरचिता भामिनीविलासव्याख्या समाप्ता ।

